

Олег Бажан
Юрій Данилюк

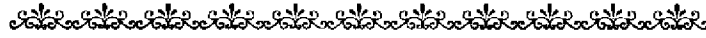

Український
національний рух

Основні
тенденції
і етапи
розвитку

(кінець 1950-х
— 1980-ті рр.)

ВСТУП

В умовах національно-культурного відродження України, ствердження її державності, зростання міжнародного авторитету все більшого значення набувають питання дослідження українського національного руху, який завжди служив важливим чинником збереження самобутності і непересічності народу, хранителем його багатотисячолітніх культурних традицій.

Особливу увагу, як дослідників, так і широкого загалу привертають 60—80-ті роки, коли український національний рух залишався чи не єдиною силою опору політиці русифікації, реально доводив на практиці всю хибність штучно зрощеної в Кремлі “теорії злиття націй”.

Характерно, що в документах тогочасного вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, колишніх радянських спецслужб український національний рух невинувато пов’язувався з діяльністю “купки відщепенців”, які нібито протиставили себе суспільству. Водночас, як переконаємося з наявних матеріалів, його ідеї охопили самі різноманітні верстви населення, поширювалися і розвивалися в наукових і творчих колективах, вирували в студентських аудиторіях, знаходили своїх щирих прибічників на промислових підприємствах, колгоспах тощо.

Принагідно відзначити, що український національний рух в досліджуваній період знаходив своє відображення в самих різних формах — від послідовної боротьби за розширення сфери вжитку рідної мови, до створення нелегальних організацій, зорієнтованих на досягнення державної незалежності України.

Цілком очевидно, що в силу об’єктивних причин науковий пріоритет у висвітленні проблем становлення і діяльності опозиції в Україні належить зарубіжним дослідникам і правозахисникам. Безпосередньо з їх ініціативи опрацьовано і введено в науковий обіг цінні документальні масиви, які надалі послужили основою

для серйозних монографічних досліджень. Окремо слід відзначити фундаментальні хроніки опозиційних рухів в СРСР. Йдеться, перш за все, про видання з 1968 року “Хроніки текущих событий”, яку в різний час редагували Н.Горбаневська, А.Якобсон та інші, публікацію з 1978 року інформаційних бюлетнів “Вести из СРСР. Права человека” під редакцією К.Любарського. Зокрема, на сторінках останнього видання нами виявлені фрагментарні свідчення про близько 800 осіб, причетних до опозиційних рухів в Україні¹.

На жаль, конспіративні умови, в яких здійснювався збір інформації та переправлення її за кордон, позначились певним чином на її достовірності, призвели до неточностей та помилок. Тому використання означених видань можливе лише за умов їх співставлення з іншими видами джерел та опублікованої монографічної і мемуарної літератури.

Внаслідок зазначених обставин не позбулися упущень і “Український вісник”, що видавався активом українського національного руху у Львові та Києві, і “Вісник репресій в Україні”, який розповсюджувало Закордонне представництво Української гельсінської групи, і “Інформаційні бюлетні Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод”². Разом з тим, попри свою недосконалість названі видання стали помітною віхою в осмисленні проблем українського суспільно-політичного життя досліджуваного періоду, продемонстрували активність нових сил, здатних протистояти тоталітарному режиму.

Цікаві за своїм задумом також видані в зарубіжжі документальні збірники, зорієнтовані на висвітлення

¹ Вести из СССР. Права человека. В 5-ти томах. Мюнхен, 1989.-1991.

² Український вісник. 1970-1972. Вип. 1-6. Париж-Балтимор, 1971-1972; Вісник репресій в Україні (Періодичне видання Закордонного представництва УГГ). 1979-1985.-Нью-Йорк, 1979-1985. Інформаційні бюлетні Української Громадської групи виконання Гельсінських угод.-Вип. I, 1979, ч. 2, 1978, бер. 1979; ч. 1, 1980; ч. 2, 1980. (Упоряд. О.Зінкевич).-Торонто-Балтимор, 1981.-139 с.

як загальних, так і конкретних проблем українського національного руху, наслідків окремих політичних процесів тощо¹. Їх основу здебільшого, як і раніше складав самвидав, який вдавалося різними каналами переправляти за кордон.

Останнім часом до проблем розробки документальної бази для вивчення українського національного руху, звернулися наукові установи НАНУ, центральні та місцеві державні і відомчі архіви. Це засвідчила публікація документальних збірників, на сторінках яких подані раніше закриті для дослідників документи вищого політичного керівництва СРСР, вищих органів державної влади та державного управління республіки, Комітету держбезпеки, Міністерства

¹ Українські юристи під судом КГБ. Мюнхен, 1968.-107 с.; Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В.Чорновола, М.Масютка, М.Озерного та ін.-Мюнхен, 1970.-248 с.; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. Мюнхен, 1971.-43 с.; Широке море України: Документи самвидаву з України. Париж-Балтимор, 1972.-378 с.; Ferment in the Ukraine: Documents by V.Chornovil, I.Kandyba, L.Lukyanenko, V.Moroz and others.-N.Y., 1973.-267 p.; История болезни Леонида Плюща/Составление и комментарии Татьяны Ходорович. Амстердам, 1974.-208 с.; Национальный вопрос в СССР. Сборник документов.- Б.М.:Сучасність, 1975.-443 с.; Голоси звідтіля. Документи і матеріали про становище політв'язнів у радянських концтаборах.- Мюнхен, 1975.-74 с.; Український правозахисний рух. Документи й матеріали Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Україні.-Торонто-Балтимор, 1978.-477 с.; Погром в Україні. 1972-1979: Зошити українського самвидаву. Мюнхен, 1980. Вип. 1.-312 с.; Хельсинское движение.-New York, 1982.-142 с.; Українська Гельсінська група 1978-1982. Документи і матеріали. Торонто-Балтимор, 1983.-998 с.; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали/Упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчанник.-Б.М., 1983.-Т. 3.-381 с.; На суд історії: суд над Генріхом Алтуняном.-Париж-Нью-Йорк, 1984.-110 с. Мартирологія українських церков: у 4 т.-Торонто-Балтимор, 1987; Українська Гельсінська Співка. Основоположні документи...-Нью-Йорк, 1989.-48 с. та ін.

внутрішніх справ тощо¹.

З'ясуванню істини безперечно слугуватимуть також оприлюднені матеріали Всесвітніх конгресів політв'язнів, в яких брали участь і безпосередні учасники та свідки тих подій, і дослідники².

Як доводить практика, в усвідомленні програмних вимог українського національного руху, відтворенні пов'язаних з ним подій, важливу роль відіграють публіцистичні твори, роздуми, щоденникові записи, мемуари окремих, найбільш відомих правозахисників. В контексті цього твердження слід, на нашу думку, розглядати праці О.Бердника, П.Григоренка, В.Мороза, М.Руденка, Є.Сверстюка, О.Тихого, В.Чорновола, Д.Шумука та ін. видані за кордоном в той час, коли вони зазнавали переслідувань в Україні за свої політичні та релігійні переконання³.

¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. документів і матеріалів/НАН України.-К., 1994.-560 с.

² Матеріали першого Всесвітнього конгресу Українських політв'язнів//Голос Галичини.-1992.-1'(2-3).-196 с.; За Україну, за її волю...: Матеріали II Всесвітнього конгресу Українських політичних в'язнів, 4-6 червня 1993.-К, 1994.-236 с.

³ Бердник О. Свята Україна. Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1980.-206 с.; Григоренко П. Сокрытие исторической правды - преступление перед народом!: Письмо в ред. журнала "Вопросы истории КПСС". Лондон-Онтарио, 1971.-42 с.; Григоренко П. Сборник статей/Под ред. А.Григоренко.-Нью-Йорк: Хроника, 1971.-121 с.; Григоренко П. Мысли сумашедшего. Избранные письма и выступления.-Амстердам: Фонд имени Герцена, 1973.-324 с.; Григоренко П. Спогади.-Детройт: Українські вісті, 1984.-750 с.; Мороз В. Есеї, листи й документи.-Б.М.:Сучасність, 1975.-288 с.; Руденко М. Економічні монолози: (Нариси катастрофічної помилки).-Б.М.: Сучасність, 1978.-200 с.; Руденко М. Я вільний. Поема. Історія хвороби. Щоденник кандидата в пшизофреніки. Балтимор-Торонто, 1977.-23 с.; Сверстюк Є. Сбор у риштованні. Париж-Балтимор, 1970.-173; Тихий О. Роздуми: Зб. статей, документів, спогадів. Балтимор-Торонто, 1982.-79 с.; Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців"). Перша українська друкарня у Франції, 1968.-341 С.; Я нічого у Вас не прошу: Лист В.Чорновола до секр. ЦК

В процесі ствердження державної незалежності України громадський інтерес до активних учасників національного руху, найбільш послідовних правозахисників, багаторічних політ'язнів значно зростає. Публікації Ю.Бадзьо, І.Габая, І.Гея, С.Глузмана, Б.Гориня, Р.Іваничука, Л.Копелева, Р.Корогодського, А.Корягіна, Л.Лук'яненка, М.Мариновича, О.Мешко, В.Овсієнка, М.Роженка, Є.Сверстюка, В.Стуса, Й.Терелі, С.Хмари, М.Холодного та багатьох інших стали не просто спробою підсумувати пройдений шлях, а й висловити своє бачення тих процесів, що відбуваються в Україні на історичному рубежі її розвитку¹.

і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політ'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981).-Детройт, 1983.-536 с. та ін.

² Бадзьо Ю. Влада-опозиція-держава в Україні сьогодні: Думки проти течії.-К., 1994.-28 с.; Габай И. "Выбранные места". Стихи. Проза. Публицистика. Письма.-М., 1994.-205 с.; Гель І. Грані культури.-Львів, 1993.-215 с.; Глузман С. Злоупотребление психиатрией: социальные и юридические истоки//Философская и социологическая мысль.-1990.-№ 7.-С. 66-78; Горинь Б. Тихий і громовитий голос Василя Симоненка//Сучасність, 1988.-Грудень.-Ч. 12.-С. 106-114; Іваничук Р. Благослови, душе моя, Господа...-Львів:Просвіта, 1993.-270 с.; Копелев Л. Утоли моя печали.-М., 1991.-336 с.; Корогодський Р. Драма шестидесятників//Образотворче мистецтво.-1991.-№ 1.-С. 1-4; Автобіографія Анатолія Корягіна//Независимый психиатрический журнал.-1992.-III-IV.-С. 6-8; Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників.-К., 1991.-128 с.; Лук'яненко Л. Найвища сила душі:(Про Ю.Литвина)//Україна.-1991.-№ 24.-С. 18; Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну.-К., 1991.-320 с.; Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні.-К., 1994.-510 с.; Маринович М. Україна на полях святого письма: Проза, вірші, есе, публіцистика, листи.-Дрогобич, 1991.-107 с.; Маринович М. Україна: дорога через пустелю.-Х., 1993.-192 с.; Мешко О. Між смертю і життям.-К., 1991.-89 с.; Мешко О. Свідчу.-К., 1996.-55 с.; Овсієнко В. Любов. Добро. Свобода: (Про Ю.Литвина) 1934-1984 рр.//Україна.-1991.-№ 24.-С. 12-17; Роженко М. "Формула Сонця", або як ми розбили відщепенців" З докум.повісті "Уроки життя" [70-ті роки для укр.інтел.]//Київ.-1990.-№ 8.-С. 93-100; його ж. "Імям Радянської Соціалістичної Республіки..." З документальної повісті "Уроки життя":(Про укр.інтелігенцію.,

В останні роки свій об'єктивний, неупереджений погляд на історію українського національного руху та їх найбільш активних діячів висловили науковці-політологи, історики, літературознавці, мистецтвознавці. Спираючись на відкриті для дослідників архіви партійних органів, колишніх спецслужб, особисті документальні колекції, вони зуміли створити цілу галерею історичних портретів тих, хто стояв в перших рядах борців за свободу і незалежність України, дорогою ціною проніс через своє життя українську національну ідею¹.

яка була репресована у 1969-1972 рр.)//Березіль.-1991.-№ 8.-С. 141-160; його ж. Про феномен українського шістдесятництва//Самост. Україна.-1995.-липень-вересень.-С. 8-15; Сверстюк Є. Блудні сини України.-К., 1993.-256 с.; Снегірьов Г. "Власним виміром я міряв долю свою: "Щоденникові записи та вірші/Передм. В.Шевчука//Київ.-1991.-№ 1.-С. 22-41; Василь Стус: В житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. Балтимор-Торонто, 1987.-463 с.; Стус В. Вікна в позапростір: Вірші, статті, листи, щоденник, записи.-К., 1992.-262 с.; Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави).-К., 1993.-96 с.; Тереля Й. Гладіатори в катакомбах.-Торонто, 1988.-61 с.; Тереля Й. 2001. Ужгород-Торонто, 1991.-157 с.; Хмара С. Сьогодні про минуле.-Львів, 1993.-123 с.; Хмара С. Нові порядки в старому пеклі. Україну не перетворити в німу зону//Укр.газета.-1994.-№ 15-16; Холодний М. "Я помер у 1972 році"//Ранок.-1991.-№ 8.-С. 23-25; Холодник М. Народ крізь призму мови//Київ.-1993.-№ 9.-С. 121-130; № 10.-С. 121-131.

¹ Жулинський М. Запізніле повернення (Пам'яті В.Стуса)//Літ. Україна.-1989.-30 лист.; Коваль В. "Собор" і навколо собору.-К., 1989.-272 с.; Білокін С. Апостол чистої правди (В.Марченко)//Слово і час.-1991.-№ 1.-С. 24-26; Болабольченко А. "Цей бенкет смерті в образі життя...": За матеріалами кримінальних справ В.Стуса//Вітчизна.-1991.-№ 8.-С. 141-151; Коваль В. "Давайте поговоримо відверто...": "Персональна справа" члена Сп.письм.України В.Іванисенка//Дніпро.-1991.-№ 10.-С. 163-170; Коваль В. "Ласкаво прошу дозволити мені відбути замість нього ув'язнення...": (Про письм. М.Лукаша)//Дніпро.-1991.-№ 11-12.-С. 197-204; Коваль В. "Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп...": "Персональна справа В.Захарченка//Дніпро.-1991.-№ 9.-С. 162-172; Стус Д. Життя і творчість Василя Стуса. Бібліотека українця, 1992.-№ 7.-87 с.; Козуля О. Жінки в історії України.-К., 1993.-255 с.; Батенко Т. Політичний портрет

Ознайомившись з літературою останніх десятиріч, можна переконатися, що вже з першої половини 60-х років діяльність опозиції, форми і методи її боротьби, програмні вимоги, соціальний, національний та віковий склад все більше привертають увагу зарубіжних наукових центрів, окремих дослідників. Цей інтерес Д.Байрау пояснював бажанням серйозних фахівців глибше розібратися в “механізмі постсталінського режиму”¹. Зокрема, не обминули своєю увагою опозицію автори фундаментальних праць з історії радянського суспільства Дж.Боффа, М.Верта, хоча відсутність відповідної інформації, зосередженість на загальносоюзному та російському матеріалі, не дозволила їм розкрити природу цього непересічного явища².

Поглянувши з різних сторін на проблему формування опозиції, її політичну орієнтацію, етапи становлення зробили спробу ряд інших зарубіжних дослідників. Зокрема, К.Фармер в своїй книзі “Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці”, звертаючись до висвітлення руху опору в Україні чи не вперше в історіографії зробив регіональний аналіз активності опозиції, прослідкував її склад за віковими,

Богадана Гориня.-К., 1994.-24 с.; Вівташ Ю. Насіння проти вітру, або світло Гетсиманського саду: <Духовний феномен та політ рух шестидесятництва як імпульс творчості Євгена Сверстюка>//Сучасність.-1994.-№ 2.-С. 139-142; Гальченко С. Заживо похоронення Надежда: (О писательнице Н.В.Суровцевой-Олицкой)//Независимость.-1994.-№ 68.-С. 4-5; Мусієнко О. Повна болго душа: Григор Тютюнник - жертва Брежнєвського терору//Літ.Україна.-1994.-№ 1-3, 5; Сергій Параджанов. Злет, трагедія, вічність: твори, листи, документи архівів, спогади, ст., фот./Упоряд.: Р.М.Корогодський, С¹ Байрау Д. Интеллигенция и власть: советский опыт// Отечественная история.-1994.-№ 2.-С. 131.

¹ Байрау Д. Интеллигенция и власть: советский опыт// Отечественная история.-1994.-№ 2.-С. 131.

² Боффа Дж. История Советского Союза: т. 2.- М.:Междун.отношения, 1990.-Т. 2.-632 с.; Верт Н. История Советского государства.-М.: Прогресс-Академия, 1994.-543 с.

професійними та іншими ознаками¹. Канадський політолог Т.Раковска-Хармстоун, досліджуючи причини активізації в СРСР національних рухів, прийшла до висновку, що “зростання сил націоналізму є відповіддю на політику інтеграції і асиміляції, націоналістичним викликом центральному керівництву, яке відповідає на цей виклик заходами, мимоволі породжуючи ще більший націоналізм”².

Вище висловлені теоретичні положення знаходять своє підтвердження конкретним фактичним матеріалом в праці Д.Коляски “Освіта в Радянській Україні...” Її достовірність обумовлюється тим, що автор протягом 1963-1965 років, навчаючись у Вищій партійній школі при ЦК КПУ, зумів особисто опрацювати певні архівні матеріали, періодику, самвидав, мав нагоду зустрічатися з активними учасниками опозиційного руху. На тлі численних прикладів щодо організації системи освіти в СРСР зовсім небезпідставним виглядає твердження Д.Коляски про те, що “...теперішні російські правителі в Україні, хоча і більш умілі, більш успішні і більш безжалісні, ніж їх царські попередники, але не настільки чесні, щоб назвати свою політику русифікацією”³.

Особисті враження Д.Коляски лягли в основу іншої його публіцистичної книги “Два роки в Радянській Україні”. Порушуючи в ній знову тему русифікації, нищення української культури, релігії і церкви, жорсткої політичної цензури, він водночас звертає увагу на ту силу, яка здатна протистояти негативним процесам, розкриває різні форми протесту робітництва, студентства, інтелігенції⁴.

Прослідкувати основні елементи ідеології, програми і

¹ Farmer Kenneth C Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague-Boston; London, 1980.-p. 176-182.

² T.Rakowska-Harmstone. The Dialectics of Nationalism in the USSR//Problems of Communism.-1974.-№ 3. (VXXIII).-p. 1-23.

³ John Kolasky. Education in Soviet Ukraine, a Study in Discrimination а4² За рефератом. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАВО України).-Ф. 1., оп. 25, спр. 398.-Арк. 2-5.

тактики українського національного руху ставив за мету Р.Ільницький. Цілком слушним здається нам його твердження про те, що, незважаючи на відсутність єдиної, чітко сформульованої програми, керівних органів, реєстрованого членства, український національний рух являв собою цілісну, організовану силу з власною тактикою і стратегією боротьби, визначеними найближчими і кінцевими цілями¹

Глибоку переконаність в силі і послідовності українського національного руху висловлюють в своїх працях А.Камінський, М.Прокоп. При цьому вони зазначають, що політичні репресії, переслідування інакодумців хоча і завдавали ударів по національно свідомим силам, однак незмогли закрити перед ними історичної перспективи².

Чимало зусиль для дослідження українського національного руху доклали і І.Лисяк-Рудницький. Зокрема, в одній з своїх останніх праць "Політична думка українських радянських дисидентів", за висловом самого автора, він прагнув "...помістити ідеї дисидентів в історичну перспективу, співвідносячи їх зі старими напрямками української соціально-політичної думки", намагався проаналізувати формування світоглядних переконань таких помітних постатей як І.Дзюба, В.Мороз, Л.Плющ, Ю.Бадзьо, М.Руденко та інших³.

Важливе завдання підготувати комплексне дослідження про діяльність опозиційних сил в СРСР поставила перед собою Л.Алексеева. Належна увага приділена в ньому українському, кримськотатарському, єврейському та іншим національним та релігійним рухам. Важливо, що праця Л.Алексеевої розкриває тісний взаємозв'язок між різними

¹ Ільницький Р. Стан і перспективи визвольної справи в Україні (Оцінка "Українського демократичного руху")//Матеріали конгресу української вільної думки.-Зб. 2.-Мюнхен, 1973.-С. 48-86.

² Камінський А. Яка орієнтація?-Сучасність, 1981.-С. 34-42; Прокоп М. Перспективи опозиції в СРСР і Захід//Сучасність.-1974.-№ 2.-С. 105-114.

³ Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських радянських дисидентів//Нариси з історії нової України.-Львів, 1991.-С. 79-98.

опозиційними силами, в процесі протистояння режимові¹.

Комплексний підхід характерний і для монографії радянського дисидента І.Клейнера, який намагався простежити формування, становлення та подальший розвиток національних рухів в СРСР, виявити основні причини, що сприяли їх активізації².

Одному з надзвичайно важливих аспектів репресивної політики владних структур щодо опозиції присвячені монографії А.Подрабинека та С.Блоха і П.Реддауєя, які зібрали і узагальнили численні факти використання психіатрії в боротьбі з інакодумством³.

Таким чином, проблеми виникнення та діяльності опозиції в СРСР, і в тому числі в Україні, широко розроблялись в зарубіжній історіографії. І хоча в силу об'єктивних причин (відсутність архівів, неперевіреність відомостей) автори нерідко допускалися неточностей, спрощених підходів до висвітлення досліджуваних проблем, зарубіжна історіографія стала тією відправною точкою, від якої відштовхувались всі подальші праці даної тематики.

Характерно, що в умовах демократизації суспільства чи не вперше заговорили вголос колишні партійно-радянські керівники, які не лише визнали наявність українського національного руху в СРСР в другій половині 50-80-х років, але й охарактеризували її як помітну і впливову силу⁴.

¹ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Вильнюс-Москва.-1992.-352 с.

² Клейнер И. Национальные проблемы последней империи (национальное pitanня в СРСР очима радянських дисидентів) Париж, 1978.-407 с.

³ Подрабинек А. Карательная медицина. Нью-Йорк, 1979.-192 с.; Блох С., Реддауэй П. Диагноз: инакомыслие: Как советские психиатры лечат от политического инакомыслия.-К., 1995.-287 с.

⁴ Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление (1953-1985 гг.) Свидетельство современника.-М., 1991.-399 с.; Яковлев А.Н. Муки прочтения бытия/Перестройка: надежды и реальности.-М., 1991.-368 с.; Яковлев А. Предисловие. Обвал. Послесловие".-М., 1992.-288 с.; Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи,

Одночасно з цим, в кінці 80-х - першій половині 90-х років з'являються роботи, в яких робляться спроби проаналізувати соціальний склад опозиції, визначити її питому вагу в радянському суспільстві, дати критичну оцінку програмним документам окремих рухів і течій, творчому доробку окремих правозахисників¹.

Ряд оригінальних праць видано в цей час і в Україні. Одними з перших стали праці Ю.Зайцева, та Ю.Курносова, які опрацювавши матеріали періодики, самвидаву, мемуарну та монографічну літературу в чіткій хронологічній послідовності показали шляхи формування опозиційних течій та груп, відкрили для історії чимало нових або мало-відомих імен, продемонстрували механізм політичних репресій².

Безперечним кроком вперед стала монографія Г.Касьянова, який зміг не просто розширити джерельну базу роботи, використавши особисті інтерв'ю з багатьма учасниками українського національного руху, матеріали партійних архівів, правоохоронних органів, ліквідувати на цій основі чимало прогалин в досліджуваній проблемі, а й простежити діяльність опозиції на тлі суспільно-політичного життя республіки 60-80-х років³. Значно доповнюють картину легенди, факты.-К., 1993.-254 с.; Шелест П.Е. ...Да не мудимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М., 1995.-612 с. та ін.

¹ Погружение в трясину (Анатомия застоя).-М., 1991.-703 с.; Молостров М. Ревизионизм-58//Звенья: исторический альманах. Вып. 2.-М., 1991.-С. 577-588; Зубкова Е. От 60-х к 70-м: власть, общество, человек//История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства.-М., 1991.-С. 321-356; Березовский В. Движение диссидентов в СССР в 60-х - первой половине 80-х годов//Россия в XX веке: историки мира спорят.-М., 1994.-С. 615-621; Даниэль А. Самиздат: поиски определения//Карта.-1994.-№ 5.-С. 33-39 та ін.

² Зайцев Ю. Диссиденти: опозиційний рух 60-80-х рр.//Сторінки історії України: XX століття.-К., 1992.-С. 195-235; Курносов Ю. Інакомислення в Україні/60-ті - перша половина 80-х рр. XX ст./НАН України, Ін-тут історії України.-К., 1994.-222 с.

³ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору. 1960-80-х років.-К., 1995.-224 с.

праці В.Бараца, Л.Коханової, А.Кондрацького, А.Русначенка та ін.¹

В зазначеній роботі використані документальні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів державної влади України, Російського державного архіву новітньої історії (колишній архів Загального відділу КПРС), Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, наукового архіву Міжнародного історико-просвітницького товариства "Меморіал", ряду обласних державних архівів України. В книзі вперше вводяться в науковий обліг документи Державного архіву Служби безпеки України та її Волинського, Донецького, Житомирського, Івано-Франківського, Кіровоградського, Львівського, Полтавського, Тернопільського, Харківського, Хмельницького, Черкаського, Чернівецького, Чернігівського обласних управлінь, архіву Головного інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ України.

¹ Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр.- Львів, 1992.-123 с.; Коханова О. Дисидентський рух в 60-70-х рр.//Україна. короткі нариси з історії. К., 1992.-С. 124-141; Кондрацький А.А. М.С.Хрущов і дисидентський рух в Україні//М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100 річчю від дня народження М.С.Хрущова.-К., 1995.-С. 102-106 та ін.

РОЗДІЛ І

ЗРОСТАННЯ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Друга половина 50-х - початок 60-х рр. ознаменували собою новий важливий етап в історії радянського суспільства. Відхід від принципів "казарменого" соціалізму, звільнення з в'язниць і таборів мільйонів наших співвітчизників, реформаторські починання тогочасного партійного лідера М.С.Хрущова, поро-джували певний оптимізм, вселяли надію на можливість побудови гармонійного і гуманного суспільства. Однак, як довела подальша практика, зазначені кроки носили частковий характер і аж ніяк не торкалися підмурків державного і суспільного устрою.

Половинчастість та непослідовність хрущовської "відлиги" наочно простежується практично в усіх здійснених в цей період заходах. Наприклад, засудивши злочини сталінізму, масові незаконні репресії періоду 20-х - початку 50-х рр., вище політичне керівництво не розкрило справжню природу цього негативного явища, яке стало родинною плямою радянської тоталітарної системи.

Не приносило бажаного результату реформування економіки. Окремі заходи, здійснені в цьому напрямку Хрущовим і його наступниками нагадували швидше обезболюючі ін'єкції тяжко і невиліковно хворому організму. Останнє призводило до падіння життєвого рівня народу, виникнення продовольчих труднощів в

окремих регіонах країни, повної залежності СРСР від зовнішніх поставок зернових культур тощо.

Відсутністю будь-якої гнучкості характеризувалась зовнішня політика Радянського Союзу. Нарощування військового потенціалу, силові методи, продемонстровані в 1956 р. в Угорщині та в 1968 р. в Чехословаччині, 1979 р. в Афганістані, локальних війнах в Південно-Східній Азії, Африці, на Близькому Сході, підтримка сумнівних маріонеткових режимів не знаходили схвалення світової громадської думки, викликали незадоволення широких кіл населення в середині країни.

Грубістю і безцеремонністю відзначалось прагнення вищого політичного керівництва взяти під свій щільний контроль всі без виключення сфери духовного життя суспільства. Використовуючи всі можливі засоби, воно прагнуло розколоти інтелігенцію, пере-творити її в слухняний інструмент власної політики.

Аналогічна роль відводилась і поширеним на теренах СРСР релігійним конфесіям, чий духовні пастирі були повністю підпорядковані відповідним державним структурам і, в першу чергу, Раді в справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Не випадково останні всупереч різним "чуткам і домислам" гучномовно заявляли на весь світ про наявність в СРСР справжньої свободи совісті.

Ідеологічно заангажованими стали також твердження про розв'язання в СРСР національного питання. Нікого не бентежило, що наукові обґрунтування єдиної спільності "радянського народу" здійснювались на тлі розгулу російського великодержавного шовінізму, насильницької русифікації національних республік, штучного звуження сфер вжитку національних мов, ігнорування багатотисячолітніх традицій народів, що входили до складу Радянського Союзу.

Накреслені в загальних рисах і перелічені вище фактори стали причиною нестабільності суспільства, сприяли зростанню напруження серед усіх прошарків населення.

Як помітив один з натхненників руху шістдесятників, літературний критик Іван Світличний, причину цього явища слід шукати в усій тогочасній дійсності, "...коли слово почало розходитись з ділом, коли безкінечні реформи не приносили обіцяних благ - словом, коли в багатьох випадках стали виявлятися пережитки раніше вже засудженої партією політики - це підривало у людей віру в перетворення, які про-ходили в країні, породжувало скептицизм, змушувало людей де завгодно шукати відповіді на наболілі питання суспільного життя..."¹

Однією з перших висловила своє невдоволення українська інтелігенція, яку по праву можна вважати інтелектом і совістю нації. Каменем спіткання її з владними структурами стали рецидиви того недалекого минулого, засудженого М.С.Хрущовим з три-буни ХХ з'їзду КПРС.

Партійно - державний апарат, вихований і сформований в 20-40-х рр., розглядав критику культу особи Сталіна як чергову ідеологічну кампанію, проведену за чітко встановленими правилами і наперед визначеним сценарієм.

Однак, розтривожене рішеннями ХХ і ХХІІ з'їздів КПРС суспільство вимагало повної правди про злочини сталінізму. Традиційні наради, збори того часу, як правило не залишали нікого байдужим. Наприклад, ні секретарю Київського обкому КПУ Г.Гришку, ні спеціально прибулому з Москви міністру

¹ Державний архів Служби безпеки України (далі-ДАСБУ).-Спр. 68805-фп, т. 7.-Арк. 253.

культури СРСР М.Михайлову так і не вдалося ввести "в спокійне русло" збори активу працівників культури м.Кисва, які відбулися 15 березня 1956 року. Керівництво обкому КПУ повідомляло першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка про те, як на згаданих, та й інших зборах "...окремі комуністи у своїх виступах під виглядом засудження культу особи намагалися поставити під сумнів політику партії в минулі роки і виступили з демагогічними і навіть непартійними заявами"¹.

Так, навіть завжди обережний О.Є.Корнійчук у своєму виступі нагадав про примару націоналізму, яку постійно шукали в Україні, висловився за реабілітацію незаслужено скривджених письменників і, в тому числі, поета Володимира Сосюру, чий вірш "Любіть Україну" став гімном відданості Матері-Вітчизні.

Письменники В.Козаченко, А.Малишко, Є.Кротевич, говорячи про необхідність подолання трагічних наслідків культу особи, висловились за повернення літературної спадщини О.Олеся, М.Ірчана, В.Блакитного, Г.Косинки, М.Куліша та багатьох інших.

Особливо налякали партійне керівництво столиці України прилюдні виступи поетів Л.Вишеславського та А.Малишка. Зокрема, Л.Вишеславський висловив думку, що давно треба покінчити з поясними поклонами - "спасибі тобі, наш старший брате", підкреслюючи, що український народ не менш великий, ніж російський. Він також заявив, що досить зображувати Шевченка, заглядаючого в рот Чернишевському.

Промова А.Малишка, на думку першого секретаря Київського обкому КПУ Г.Гришка, взагалі нагадував "панахиду по українському народові", в якому поет "в

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 24, спр. 4256.-Арк.

жахливих фарбах намалював страшне минуле українського народу, "хліба-солі не було, а людей саджали в тюрми і катували"¹.

Глибоким змістом був сповнений виступ талановитого українського письменника, багаторічного в'язня сталінських таборів Бориса Антоненка-Давидовича на III пленумі правління Спілки письменників України 10-11 січня 1961 р. Аналізуючи глибинні наслідки культу особи, він, зокрема, зауважував: "Мені здається, що ми ще не все враховуємо, що наробив культ особи. Мало того, що в нас страшні пробоїни в наших лавах, що в нас цілі "білі плями" на карті, так зараз наша література має дуже тяжкі наслідки цього культу особи. Я мимоволі згадував щодо цієї епохи слова одного мудреця Сходу, який кілька сот років тому сказав: "Служба тиранам опирається на дві сторони: надія на хліб і страх за своє життя". Як ці слова були актуальні за часів культу особи... Ми, брешучи Сталіну, оспівуючи його надлюдські якості і запевняючи його в цьому, навчилися брехати взагалі. У нас ця брехня перейшла в інерцію і навіть, що ще страшніше, в традицію. Хіба оці приписування, окозамилування не продовження цієї самої брехні, до якої нас привчив культ особи Сталіна? Це - те ж саме"².

Таким чином, подолання культу особи Б. Антоненко-Давидович вбачав, перш за все, в подоланні власного неприборкуваного страху, який насаджувала радянська тоталітарна система з перших життєвих кроків людини, в піднесенні гідності, національної самосвідомості, розумінні свого високого призначення в суспільстві.

¹ ЦДАГО України, -Ф. 1, оп. 24, спр. 4256.-Арк. 12.

² Там само. - Оп. 31, спр. 1955.-Арк. 17.

Цілком очевидно, що критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних і невластивих явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії та традицій великого і талановитого народу.

З неприхованим болем поет Д.Павличко на письменницькому форумі говорив про те, що українська молодь не знає історії тієї землі, на якій вона живе, знає, де стоять ботфорти Петра І, але не знає, де похований Богдан Хмельницький, знає про Пікассо, інших художників і музикантів світу, але не знає, що український народ мав таку видатну співачку, як Соломія Крушельницька.

Співставляючи широко відомі факти, Д.Павличко цілком слушно запитував: "Чому книги монархіста Шульгіна великими тиражами видаються в Росії, а творчість талановитого українського літератора В.Винниченка так і не знайшла свого вдячного читача. Чому в Москві та інших містах Росії споруджуються пам'ятники тим, хто уславив російську націю, а у Львові так і не спромоглися за десятиріччя спорудити пам'ятник Івану Франку. Чому розмови про розширення сфери вжитку української мови так і залишаються розмовами, викликаючи кипіння пристрастей на зустрічах з інтелігенцією, імпровізованих мітингах, на конференціях"¹.

Необхідно відзначити, що представники української інтелігенції не лише ділилися наболілим, а й послідовно ставили ці питання перед вищими органами державної влади і державного управління УРСР і СРСР.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 1955.-Арк. 18-28.

Характерним в цьому відношенні став лист сина Івана Франка - Тараса, надісланий в газету "Правда" 6 вересня 1956 р. В своєму дописі він висловив щире стурбованість зростанням кількості російських шкіл у великих промислових та культурних центрах України, невиправданим коректуванням шкільних програм з української мови та літератури, спланованими депортаціями українського народу шляхом здійснення оргнабору. "...Дружба народів, - підкреслював Т.І.Франко, - повинна буди дієвою, а не декларативною. Єдиною міцною основою дружби народів є рівноправність народів. В СРСР не може бути народів "обраних" і "народів другого гатунку". Всі народи рівні і рівноцінні. Всі вони повинні розвивати культуру всебічно"¹.

Широкого розголосу набули демарші стосовно мовних питань вже згадуваного А.Малишка, які отримали найнегативнішу оцінку вищого політичного керівництва. 4 вересня 1956 р., виступаючи в Дрого-бичі на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю з дня народження І.Франка, Андрій Малишко навів такі аргументи: "Хіба ж Ленін міг говорити в Кремлі французькою мовою, або, невже ж Мао-Дзедун міг би співати колискову своїм дітям іншою мовою, ніж китайською?" Поет дорікав партійному керівництву, яке, на його думку, не розуміло питань української культури і вважало, що "шматок хліба і свиняча шкіра на чоботи для селянина важливіше культури і мови"².

Подібний "націоналістичний випад" видатного майстра слова не залишився непоміченим. Перший секретар ЦК Компартії України О.І.Кириченко доручив ознайомитись з відповідними документами членів та кандидатів у члени політбюро, вжити найсуворіших

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, - оп. 24, спр. 4587.-Арк. 73-74.

² Там само. - Спр. 4262.-Арк. 65.

заходів до "сретика". Сьогодні навіть важко уявити, скільки принижень зазнав А.С.Малишко, розплачуючись за своє вільнодумство. Лише підтримка його братів по перу - М.Бажана, П.Козланюка, А.Шияна, П.Воронька, Д.Косарика дозволила йому уникнути серйозних наслідків.

Аналізуючи мовну ситуацію кінця 50-х - початку 60-х рр., необхідно відзначити, що боротьба за рідну мову являла собою той рубіж, на якому протистояли як представники ортодоксальної науки, що, виконуючи соціальне замовлення всіляко обгрунтовували русифікаторський курс московського керівництва, так і справжні патріоти, які прекрасно усвідомлювали, що мова це не просто в поетичному розумінні "душа народу", а й одна з найважливіших і найхарактерніших ознак нації. До першої групи належали сумнозвісні академіки О.Білодід, М.Шамота, доктор філософських наук І.Кравцев та інші, які зробили собі імена на розробці кон'юнктурної тематики¹.

Реальне розмежування в підходах до розв'язання мовних питань особливо спостерігалось на республіканській конференції з питань культури української мови, яка відбулася 11-15 лютого 1963 р. в Київському державному університеті. В роботі конференції, яка зросла до рівня події виняткової ваги в громадсько-політичному і культурному житті України, взяло участь близько 800 вчених, літераторів, митців, викладачів вузів, вчителів, студентів. Можна погодитись з думкою організаторів та учасників конференції, що вона

¹ Див., наприклад: Білодід І.К. Мова і ідеологічна боротьба. - К., 1974; Його ж. Російська мова - мова міжнародного спілкування народів в СРСР; Кравцев І.Е. Развитие национальных отношений в СССР. - К., 1962; Його ж. Пролетарский интернационализм, отечество и патриотизм. - К., 1962; Шамота М.З. За велінням історії. - К., 1965.

перетворилася на "публічний протест" проти затискування української мови, зневажливого ставлення до української культури¹.

Належною аргументованістю відзначався виступ на конференції колишнього військовослужбовця В.Ф.Лобка, який навів численні приклади дискримінації української мови в сфері освіти, культури тощо. Високо оцінюючи цей виступ 15 квітня 1963 р. М.Т.Рильський писав: "Я думаю, що Ви багато в чому маєте рацію, коли говорити про сучасне становище української мови... Ви, очевидно, читали мої виступи про мову (вірш "Рідна мова"), проголошений на з'їзді письменників України, статті в пресі і т.ін.). Я роблю все, що можу. Багато чого є ще не зробленого, це вірно..."².

Надзвичайно важливо, що згадана конференція привернула до проблеми української мови широку громадську увагу, оприлюднила численні факти поступової русифікації України, прийняла ряд програмних документів, звернень, виробила науково-практичні рекомендації.

В числі іншого учасники конференції рекомендували надати українській мові статус державної, створити авторитетне і представницьке Товариство захисту української мови, здійснити першочергові заходи по українізації освіти тощо.

В деяких останніх дослідженнях, на жаль, робиться спроба дещо локалізувати хвилю протестів проти русифікації України в межах Києва або ще одного-двох наукових, культурних центрів республіки.

Виявлені нами документи яскраво свідчать про те, що

¹ Сучасність.-1970.-№ 2.-С. 81.

² Я поділяю ваше обурення... Листи до Максима Рильського і його відповіді. Документи боротьби за українську мову в Українській РСР 1960-1964//Сучасність. 1970.-№ 2.-С. 88.

хвиля протестів поширилась на всю Україну. Їх вплив реально відчувався в усіх регіонах УРСР - на Слобожанщині, Наддніпрянщині, Полтавщині, Донбасі, Півдні України.

Не залишалась осторонь гострих проблем творча інтелігенція Харкова. Як невитримані і занадто емоційні ЦК КПУ розцінило звітно-виборчі збори Харківського відділення Спілки письменників України, що проходили 21 жовтня 1965 р. Жорстка критика на адресу владних структур прозвучала з вуст письменників І.Муратова, В.Бондаря, Б.Чичибабіна та ін. Так, у виступі письменника Радія Полонського різко засуджувалась повна і безоглядна орієнтація українських функціонерів на московське керівництво. "...Якщо в Москві, - зазначав він, - виникають рецидиви минулого, коли, приміром, там починають, заслужено чи ні, критикувати молодих митців, оце нам підходить! Це для нас годиться! Отут ми мерщій хапасмо оглоблю і починаємо лупцювати кого дістанемо - по голові, по спині"¹.

Ознайомившись з стенограмою харківських письменницьких зборів, секретар ЦК з питань ідеології А.Скаба традиційно відреагував на зухвалу критику - доручив відповідним відділам ЦК КПУ підготувати рішення секретаріату ЦК про непідготовленість вищезначених зборів².

Звичайно, використовуючи випробувані методи можна було приборкати якусь окрему партійну організацію, "поставити на місце" каламутника-інтелігента, але ніякий ідеологічний апарат вже не був здатний маніпулювати громадською думкою, яка все більше схилялася до необхідності національного

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 2674.-Арк. 53, 56, 63, 68.

² Там само.-Арк. 51.

відродження України, створення належних умов для нормального розвитку української мови та культури.

Своєрідним показником цього можна вважати різного роду заяви, листи, що надходили до вищого політичного керівництва республіки, уряду, органів державного управління, засобів масової інформації від вчителів, викладачів і інженерно-технічних працівників, простих робітників. Зокрема, гідний уваги лист робітника І.Т.Мовенка, надісланий в 1967 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста.

В ньому автор виявляє глибоку обізнаність з історією України, наводить численні приклади з літопису українсько-російських зв'язків, приходить до закономірних в цьому випадку узагальнень: "...Петро І і Катерина ІІ вели політику знищення козацтва, інші царі - знищення української мови. Сталін і його прибічники - знищення всього українського народу. Тепер народ не чіпають, але політика поступового знищення української мови і культури проводиться і до сьогоднішнього дня"¹.

Інженер Б.Конюшик з м.Новий Розділ Миколаївського району Львівської області в листі до ЦК Компартії України цілком резонно зауважував: "Я просто не можу зрозуміти, чому у нас в Радянській державі заохочують людей до відмови від рідної мови, щоб говорити російською. За часів польської, німецької, австро-угорської і царсько-російської окупації таких людей зневажливо називали безбатченками, прихвостнями, відщепенцями тощо."²

Свій конкретний план відродження української мови та культури запропонував у поширеному

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 126.-Арк. 59.

² Там само.-Арк. 64.

самвидавом листі Горват¹. Аналогічним чином підходили до розв'язання мовного питання т.з. "свідомі українці" в своєму листі до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, оприлюдненому в журналі "Сучасність" в 1968 р.².

20 травня 1968 року до партійних органів звернулися нащадки видатних діячів української культури - лікар Поліна Довженко, літературознавець Зоя Коцюбинська-Юхименко, артистка Леся Кропивницька, вчителька Віра Нечуй-Левицька, музикознавець Остап Лисенко, кандидат технічних наук Назар Тобілевич, кандидат філологічних наук Тарас Франко, які вбачали у відродженні української мови реальний шлях до національно-культурного відродження України³.

Подібні приклади непоодинокі. Вони засвідчили наявність в українському суспільстві - свідомих сил, здатних активно стимулювати національні процеси, кинути виклик безпам'ятству, бездуховності, нігілізму в ставленні до власної культурної спадщини.

Надзвичайно важливо, що останні сили ініціюючи ту чи іншу справу, небезпідставно спиралися на імена тих, хто по праву вважався гордістю української нації. До цієї когорти належав, зокрема, видатний український письменник і громадський діяч Олесь Терентійович Гончар.

Історія ще не сказала своє останнє слово про цю непересічну людину, яка крізь завісу мовчання підносила свій голос на захист самобутності України, збереження її національного генофонду. Силою свого могутнього таланту він пробуджував в народі історичну пам'ять, прищеплював повагу до першовитоків української національної культури.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, - спр.217. - Арк. 39-40.

² Сучасність.-1968.-№ 9.-С. 73-76.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 37.

Гнівним звинуваченням пануючого нігілізму до духовних скарбів народу прозвучав роман О.Т.Гончара "Собор". Створений ним образ Володьки Лободи став загальним іменем тих, хто бездумно руйнує історичну пам'ять народу, вириваючи з історії одну за однією її сторінки. Дещо пізніше, відстоюючи свою позицію на загальних зборах Академії наук України письменник наголошував: "Сьогодні, в епоху НТР, захисту потребує не лише природне навколишнє середовище, але середовище духовне. Від рівня духовності людини залежить його майбутнє, доля наступних поколінь, і в кінцевому рахунку, доля самої планети"¹.

Ідейна спрямованість роману О.Т.Гончара "Собор" не викликала ні в кого сумніву. Оцінюючи роман одного з патріархів української літератури, голова КДБ при РМ СРСР Ю.Андропов, в своєму інформаційному листі від 6 травня 1968 р. на адресу політбюро ЦК КПРС висловився таким чином: "За своїм змістом "Собор" є політично шкідливим твором, що пропагує елементи націоналізму, у спотвореному світлі зображує радянську дійсність"².

В серйозному дослідженні літературного критика В.Ковалю проаналізовано широку кампанію цькування О.Т.Гончара, інспіровану як московськими, так і деякими місцевими керівниками³.

При цьому не можна не захоплюватися тією гідністю, з якою письменник відбивав одну за однією ідеологічні атаки.

Виступаючи на ювілейному вечорі з нагоди свого 50-річчя у квітні 1968 р., він твердо і впевнено заявив:

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.-Ф. 34, оп. 1, спр. 314.-Арк. 4.

² Російський державний архів новітньої історії (далі - РДАНІ).-Ф. 1, оп. 60, спр. 61.-Арк. 68-69.

³ Коваль В.К. "Собор" і навколо нього. К.: Молодь, 1989.

"Ярлики, - а кажуть, є охочі почепити їх і на "Собор", - ніякі вульгаризації сьогодні вже неспроможні ні збити з пантелику нашого мислячого, вдумливого читача. А про "Собор" скажу: вважаю цей твір не менше патріотичним, ніж "Прапорonoсці".

Як і "Тронка", як і всі попередні мої твори... Не зайвим, може, буде навести тут дорогі для мене слова Романа Роллана: "Мені не хотілось би більше жити, якби я поступився своєю совістю. І не тільки ради себе самого, але в ім'я честі Франції, я захищатиму те, що вважаю справедливим і людяним"¹.

Характерно, що й надалі зодчий "Собору" не випускав з поля зору порушених ним питань, використовував при цьому будь-яку наявну можливість. 20 червня 1987 р. вже в умовах перебудови він звернувся з листом до Генерального секретаря ЦК КПРС М.С.Горбачова, в якому відзначав, що за останні 15-20 років в республіці допускалися грубі помилки в сфері національної політики, "йшов послідовний процес дискримінації української мови шляхом штучного скорочення кількості українських шкіл", витіснення її з дитячих садків, вищих учбових закладів, державних установ і сфери офіційної діяльності.

Письменник пропонував терміново здійснити заходи "конституційного захисту" української мови, ввести її обов'язкове вивчення в усіх школах з російською мовою навчання на території України².

Незважаючи на те, що лист О.Т.Гончара супроводжувала відповідна резолюція генсека*, спеціальна

¹ Коваль В.К. Вказ. праця. -С. 56-57.

² РДАНИ.-Ф. 89, пер. 23, спр. 40.-Арк. 2.

* На документі резолюція: "т.г.Яковлеву А.Н., Щербицькому В.В. К письму О.Горчара я питаю большое доверие. Но он просит реальных. Обдумайте - что надо сделать. Нужен совет с общественностью. М.Горбачев".

комісія, сформована за участю відповідальних працівників чотирьох відділів ЦК КПРС, прийшла до невтішних для його автора висновків.

Так, визнавши, що в 1986/87 навчальному році в порівнянні з 1955/56 навчальним роком питома вага учнів шкіл з українською мовою навчання зменшилась з 72,8 до 48,6%, а також те, що лише 24 % дітей відвідують дитячі садки і групи з українською мовою, вона пояснила це "зростанням інтересу, перш за все, міського, населення до мови міжнаціонального спілкування"¹.

Що ж стосується "конституційного захисту" української мови, надання їй статусу державної, то члени комісії вважали, "що це фактично призвело б до нав'язування її представникам всіх націй і народностей, проживаючих в республіці, було б відступом від демократичних принципів в національному питанні"².

Отже, в 1987 р. О.Т.Гончара, як і двадцять років тому не хотіли почути і зрозуміти у довгих лабіринтах влади. Однак, його голос почули перш за все ті, кому він присвятив свій великий і неповторний талант.

Було б невірним висвітлювати зростання напруження в українському суспільстві лише через призму "шумування" творчої інтелігенції.

Чимало важливих національно-культурних ініціатив народжувались в досліджуваний період в наукових колективах, на кафедрах вищих учбових закладів, в студентських аудиторіях, на промислових підприємствах і будовах, у віддалених селах.

Предметом особливої уваги владних структур стали

¹ РДАНІ.-Ф. 89, пер. 23, спр. 40.-арк. 12.

² Там само.-Арк. 7.

в 60- 70-х рр. науково-дослідні інститути Академії наук України. І, в першу чергу, Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка, Інститут мовознавства ім.О.Потебні, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Інститут філософії, Інститут історії, Інститут напівпровідників, Інститут кібернетики, Інститут суспільних наук у Львові та інші, чії працівники підпадали під оперативний контроль органів КДБ або профілювались ними.

Осередками політичної нестабільності, "об'єктами ідеологічних диверсій" до останнього, вважалися Київський державний університет, Львівський державний університет, Львівський сільськогосподарський інститут, Львівський політехнічний інститут, Львівський лісотехнічний інститут, Луцький державний педагогічний інститут, Івано-Франківський педагогічний інститут, Житомирський сільськогосподарський інститут тощо. Спеціальні доповідні записки, складені на основі оперативних матеріалів, свідчили про наявність в них усталеного ядра з числа "націоналістично настроєних осіб", навколо якого групувалися викладачі і студенти.

Постійним "порушником спокою" залишався Київський державний університет ім.Т.Г.Шевченка. Вже в період хрущовської "відлиги" тут з'являються окремі студентські групи, які прагнули глибше осмислити минуле, критично і об'єктивно оцінити проголошений в кінці 50-х рр. реформаторський курс. Так, в жовтні 1956 р. Київський обком КПУ повідомляв ЦК Компартії України про поширення різного роду матеріалів, підписаних "Молодіжним союзом непокори радянській владі". В них висловлювались критичні зауваження щодо внутрішньої і зовнішньої політики КПРС¹.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4302.-Арк. 96-98.

Незважаючи на певну наївність, сам факт поширення згаданих матеріалів в перші роки постсталінської доби засвідчив народження нового покоління, яке поступово втрачало страх перед могутньою і немилосердною системою.

Якщо поширення листівок, як і ряд інших подій, керівництво університету всіляко намагалося приховати, дати їм свою далеку від істини оцінку, то деякі студентські заворушення ставали відомими далеко за межами України. Так сталося з засіданням гуртка української літератури філологічного факультету, на яке 13 квітня 1965 р. зібралось близько 400 чоловік. Як відзначав в своїй доповідній записці відділ науки і культури ЦК КПУ "...на зборах наклепницьки ставилась під сумнів правильність національної політики"¹.

Причому, розмова "про долю української мови і культури", що за висловом того ж джерела став "набувати небажаного характеру" продовжувалась 20 квітня. Тоді ж був обраний "постійно діючий орган по скликанню диспутів з національних питань", до складу якого увійшли студент другого курсу історико-філософського факультету С.Дробот, студентка другого курсу філологічного факультету Т.Хутка, студент четвертого курсу філологічного факультету М.Холодний, студент другого курсу електроенергетичного факультету Київського політехнічного інституту О.Негребецький, студент педіатричного факультету Київського медичного інституту О.Сергієнко, студенти Київського художнього інституту П.Шиян та П.Митрик і працівник Дарницького шовкового комбінату Гупало².

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24,-спр. 6003.-Арк. 17.

² Там само.-Арк. 20-23.

Діяльність студентської громади стала предметом спеціального обговорення на нараді ректорів, секретарів партійних та комсомольських організацій київських вузів, на якій говорилося про необхідність "підвищення персональної відповідальності комуністів та викладачів за виховну роботу в колективі"¹.

Не обійшов своєю увагою згадані події секретар ЦК КПУ А.Д.Скаба, який на нараді в ЦК КПРС ремствував на викладачів і студентів Київського університету, які поширювали націоналістичні погляди².

Очевидно, заходи вищого політичного керівництва, застосовані до студентів КДУ не дали свого бажаного результату, оскільки вже наступного 1968 року за "чергові націоналістичні прояви" довелося виключити з вузу М.Холодного, Б.Тимошенка, В.Рубана, В.Кордуна, М.Саченка, Н.Кір'ян, П.Марусика, М.Воробйова та ін.³

Виключеними студентами, на нашу думку, не обмежувався актив національно свідомої молоді КДУ. Це доводить широке розповсюдження в стінах учбового закладу різноманітних листівок, відозв, заяв тощо. Лише 27 березня 1968 р. в учбових корпусах університету було виявлено 371 листівку "націоналістичного змісту"⁴. Факти розповсюдження листівок фіксувалися також 18-19 вересня 1968 р. під час проведення в КДУ постійного латиноамериканського семінару в СРСР⁵.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24,-спр. 6003.- Арк. 24.

² Там само.-Спр. 6004.-Арк. 16.

³ Рубан В. Київська школа//Літературна Україна.-1990.-2

груд.

⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, по.25, спр. 64.-Арк. 32.

⁵ Рубан В. Київська школа//Літературна Україна.-1990.-2
груд. ЦДАГО України -Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 59-60.

В грудні 1969 р. голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко повідомляв першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста про серйозні недоліки у вихованні студентів факультету журналістики Київського університету, причетних до кримінальної справи, пов'язаної з розповсюдженням "Листа творчої молоді м.Дніпропетровська". Згаданий документ керівника КДБ став приводом для нової чистки серед викладачів і студентів¹.

Хоча в київських політехнічному та інженерно-будівельному інститутах ситуація була дещо спокійнішою, однак і тут час від часу з'являлися листівки "націоналістичного змісту". Так, поширення листівок в цих учбових закладах в березні 1970 р. стало предметом спеціального обговорення у відділі науки і учбових закладів ЦК КП України, на нараді секретарів партійних комітетів вузів, партійних активах вищих учбових закладів².

В середині 60-х р. в полі зору вищого політичного керівництва України, а також відповідних підрозділів Комітету держбезпеки при РМ УРСР потрапив філологічний факультет Одеського державного університету ім.І.І.Мечнікова. Причиною цього стала зустріч студентів з талановитим українським поетом В.Стусом, на якій відбулася зацікавлена розмова про долю української мови, культури, життєвий і творчий шлях тих, хто присвятив себе служінню Україні³.

Небезпечний шлях для реалізації своїх прав і свобод обрали студенти третього курсу факультету автоматики Львівського політехнічного інституту Б.Чупрей, Б.Романишин, створивши в 1973 р. нелегальну

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 32.

² Там само.-Спр. 398.-Арк. 17, 19, 21.

³ Там само.-Оп. 24, спр. 6160.-Арк. 153-154.

організацію під назвою "Українська спілка молоді Галичини". Не дивлячись на те, що організація так і не встигла розгорнути свою діяльність, сам факт її формування викликав жорсткі переслідування студентської молоді не лише Львівської, а й Івано-Франківської областей¹.

Весною 1973 р. примару націоналізму активно вишукували у Львівському державному університеті та Львівському лісотехнічному інституті. Після ретельної перевірки були зняті з своїх посад і притягнуті до партійної відповідальності декани історичного та філологічного факультетів ЛДУ, куратори академічних груп².

Страх владних структур перед проникненням націоналізму в студентські аудиторії був настільки великим, що придушувалась і відразу відкидалась навіть будь-яка здорова думка, здатна стабілізувати ситуацію, ввести обговорення назрілих проблем в спокійне ділове русло.

Так, ще в 1956 р. була рішуче відкинута ідея створення при постпредстві УРСР в Москві земляцтва українського студентства. З її обґрунтуванням звернувся до постпреда України Ю.Дудіна студент другого курсу факультету журналістики Московського державного університету Л.Кореневич. Як він вважав, організація земляцтва служила б зближенню українського та російського населення, пропаганді кращих зразків української культури серед росіян.

Чим же закінчилась цікава і цінна, на нашу думку, ініціатива? ...Майже тригодинним обговоренням негідного вчинку студента Л.Кореневича в Московському державному університеті, в якому брали участь

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 46-47.

² Там само.-Арк. 27-28.

завідувач відділом науки і культури ЦК КПУ Ф.Овчаренко, інструктор ЦК КПРС О.Лутченко, декан факультету журналістики Є.Ярусев та інші. При цьому був зроблений висновок, що українське населення Росії і без того має всі можливості для задоволення своїх духовних потреб¹.

Аналізуючи документальні матеріали, пов'язані з студентськими заворушеннями досліджуваного періоду, можна твердити, що їх пік припадає на кінець 50-х - початок 60-х р. Однак і пізніше українське студентство залишалось тією силою, яка активно протидіяла політиці русифікації в Україні.

Протягом тривалого часу як у літературі, так і у відкритих для дослідників документах невинувато замовчувалась наявність серйозного невдоволення в середовищі робітничого класу - "провідної сили радянського суспільства". В матеріалах вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління робилася спроба надати їм часткового вузьколокального характеру. Водночас виявлені нами матеріали дозволяють в загальних рисах охарактеризувати ситуацію, яка склалася в робітничих колективах в досліджуваний період.

Цілком очевидно, що основною причиною поширення робітничого руху в Україні в кінці 50-80-х р. були перш за все серйозні прорахунки в сфері економічної політики, поступове зубожіння трудівників промислових, будівельних і транспортних підприємств. Водночас було б невірним не помічати тих його течій і окремих представників, які тісно пов'язували розв'язання назрілих економічних проблем з вирішенням національного питання.

Вже в середині 50-х р. в полі зору органів КДБ

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4302.-Арк. 106, 110-112.

потрапив тесля Нестерівської контори міжколгоспбуду Львівської області Володимир Виняський, який переконував земляків в неможливості належного розвитку України в умовах радянської імперії. Пізніше він прийшов до усвідомлення необхідності створення організаційних структур для боротьби за державну незалежність України¹.

Робітник Львівського паровозоремонтного заводу Йосип Буйна відкрито висловлював свої сумніви щодо можливості КПРС, а також інших підвладних їй структур стати справжніми захисниками інтересів народу. Як приклад він наводив події в Угорщині, під час яких радянські війська грубо і безцеремонно придушували будь-які спроби самовизначення².

Своєрідну форму протесту обрав башмачник залізничної станції Львів-товарна Григорій Гудз, який крім розповсюдження листівок із закликом до виходу України з складу СРСР, став на власний кошт і власними зусиллями встановлювати хрести на могилах активних учасників національно-визвольних змагань другої половини 40-х - початку 50-х рр.³.

Справжній переполох правоохоронних органів викликало виявлення націоналістичних осередків на ряді промислових підприємств Львівської області. Під їх оперативний контроль потрапили слюсар заводу п/с 49 Іван Коваль, терміст Львівського машинобудівного заводу Богдан Грицина, слюсар експериментальних майстерень Українського науково-дослідного інституту Володимир Гнот, слюсарі Львівського інстру-

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55622, т. 3.-арк. 203; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5323.-арк. 5.

² Архів СБУ в Львівській обл.-Спр. П-21292, т. 1.-арк. 20-22 зв., 26.

³ Там само.-Спр. П-23199, т. 1.-арк. 21-25.

ментального заводу Павло Климчак та Микола Мельничук, токарь об'єднання "Львівнафтогазрозвідка" Олексій Тегливець, автослюсар в с.Куткор Бузького району Львівської області Омелян Хом'якевич, тесля ДСО "Динамо" Гнат Кузик, муляр будинкоуправління № 5 м.Львова Василь Сорока, слюсар виробничого комбінату Львівського обласного управління культури Микола Курило, електрик Львівської книжкової друкарні Антон Каспришин, слюсар заводу п/с 125 Микола Машталер, слюсар депо Львів-Схід Степан Покора, зчіплювач вагонів на ст.Клепарів Львівської залізниці Мирослав Йовчик та ін.¹ Вже сам факт проведення масштабної, оперативної роботи по цілому ряду промислових підприємств та організацій свідчив про наявність серйозних і організованих сил опору в даному регіоні.

За умовним забарвленням "українські націоналісти" проходили за оперативними обліками робітники Київської ГЕС Олександр Назаренко, Василь Кондрюков, Валентин Карпенко. Їх погляди сформувалися в період хрущовської "відлиги", яка попри всю свою непослідовність вселяла надію на духовне оновлення України. Наступні події, що перекреслили всі сподівання поставили їх в ряд опозиції до режиму².

Аналогічним чином формувались погляди токаря Дніпропетровського металургійного обладнання Олексія Малаша. Перлюстрація його листування з братом Михайлом, здійснена Управлінням КДБ в Дніпропетровській області, виявила відсутність у нього світоглядних переконань, сформованих офіційною ідеологією. Характерно, що згаданий, здавалося б

¹ Архів СБУ в Львівській обл. -Спр. 55371, т. 24.-Арк. 2-3; 350-356.

² Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 7.-Арк. 100.

частковий, факт зацікавив першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста, який доручив голові КДБ при РМ УРСР В.Нікітченку розробити щодо цього спеціальний комплекс заходів¹.

В 1972 р. свою незгоду з існуючою національною політикою висловив слюсар Кременчуцького автомобільного заводу Григорій Маковійчук. Свої погляди щодо цього він широко пропагував шляхом розповсюдження листівок, проведення усної пропаганди (за термінологією органів КДБ) серед товаришів по роботі².

Важливо, що в 70-х р. предметом стурбованості правоохоронних органів залишались не лише великі індустриальні об'єкти, а й невеликі промислові підприємства, розташовані в районних центрах, селищах. Зокрема, в цей період органами КДБ активно розроблялися групи в містах Коломия Івано-Франківської області та Чорткові Тернопільської області, куди входили слюсарі Коломийської пересувної механізованої колони, член КПРС Дмитро Гриньків та Микола Мотрюк, столяр "Міжколгоспбуду" В.Мармус та ін.³.

Останні, спостерігаючи за навколишнім життям, становищем своїх земляків все частіше приходили до думки щодо необхідності розгортання активної боротьби за створення незалежної Української держави.

До такої ж думки прийшов і слюсар заводу "Донбаскабель" Микола Семенцов, який з раннього віку захоплювався історичною літературою, шукав доступ до архівних джерел. Свої погляди М.Семенцов не приховував від товаришів по роботі, яким радив

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 37-38 зв.

² Архів УСБУ в Полтавській обл.-Спр. 17688-С, т. III.-Арк. 261;262.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 1-4.

замислитись над першопричинами всіх наявних проблем¹.

Наведені нами приклади яскраво свідчать про те, що національний фактор хоча і не був визначальним в робітничому русі, однак відігравав у ньому важливу і помітну роль, сприяв залученню до розв'язання національних проблем певних кіл з числа українського робітництва.

Серйозним джерелом соціальної напруги в досліджуваний період залишалося українське село. Знекровлене примусовою колективізацією, масовими депортаціями селянських сімей, воно пережило певний підйом в середині 50-х р. в зв'язку з збільшенням капіталовкладень, зростанням закупівельних цін на продукцію, анулюванням заборгованості з особистих господарств, зниженням норми обов'язкових поставок, зменшенням податків за використання селянських наділів. Однак, як з'ясувалося, до реального поліпшення життя та умов праці селянина вони так і не призвели.

Особливе становище склалося в західноукраїнських селах, куди в другій половині 50-х р. поверталися десятки тисяч громадян, засуджених за активну участь в національно-визвольних змаганнях українського народу, незаконно депортованих внаслідок проведення в даному регіоні примусової колективізації.

Звернувшись до зведення Міністерства внутрішніх справ СРСР, можна довідатись, що з 49166 чоловік, які повернулися на 15 жовтня 1956 р. з місць ув'язнення, виселення, спецпоселення, лише 1324 чол. залишилися в обласних центрах, 3991 чол. - в містах обласного підпорядкування і в районних центрах. Останні ж

¹ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. № 33026-пф, т. 1.-Арк. 4, 9, 72.

поселилися в сільській місцевості¹. Причому їх переважна більшість так і не зрелась власних поглядів і була готова як і раніше стати на захист інтересів України.

Вже в другій половині 50-х - на початку 60-х рр., антирадянські настрої, за матеріалами органів держбезпеки були особливо сильними у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях².

В 1965 р. невстановленою групою осіб від імені "Патріотів України" поширювались листівки в Здолбунівському районі Рівненської області з закликом об'єднатися в єдиних лавах для боротьби за звільнення України з-під колоніальної влади. В одній з них говорилося: "Батьки і матері! Брати і сестри! Знедолений український народ! Наш цвіт, наша молодь! До вас звертаємося ми. До вас, хто з вини комуністично-колоніальної влади втратив все найдорожче в житті, хто плакав далеко від Батьківщини в тюремних застінках, у кого народились діти без батьків на цілих землях, на будовах... Все менше чути рідну мову. Вона помирає! Стогне наша земля! Повстанемо ж і захистимо її! Хіба ми не онуки Залізняка, Гонти і Кармелюка, хіба ми не діти своєї землі? В усьому світі рвуться кайдани рабства, народи борються! Настав і наш час! Об'єднуйтеся в гуртки патріотів України! Нехай же засяє сонце щастя в сім'ях! Нехай не плачуть старечі материнські очі за замучених! Нехай згине тиран! Свобода, щастя або смерть!"³.

Не зменшується сила опору західноукраїнського селянства і в наступне десятиріччя. 30 березня 1972 р. перший секретар Івано-Франківського обкому партії

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4307.-Арк. 68.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55627-П, т. 1.-Арк. 1-2.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5991.-Арк. 248-249.

В.Добрик інформував ЦК КПУ "про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів та націоналістично настроєних елементів на території області". При цьому він визнав, що з 40 тисяч оунівців, їх посібників та близьких родичів, які повернулися з місць ув'язнення та спецпоселень, частина не відмовилась від своїх переконань, пристосовується до існуючих умов, вичікує, виношує плани активної боротьби проти радянської влади¹.

Своєрідною ілюстрацією до згаданої доповідної записки першого секретаря обкому партії може служити діяльність директора Будинку культури с.Трач Косівського району, члена КППС Михайла Слободяна, який доклав чимало зусиль для розробки програмних засад боротьби за державну незалежність України, активно займався антирадянською пропагандою і агітацією².

Наявність сил опору, хоча і в менших масштабах спостерігається і в східноукраїнських селах. Їх активізація пов'язана з діяльністю таких відомих діячів українського національно-визвольного і правозахисного руху Юрія Литвина, Василя Овсієнка, Дмитра Мазура, Олекси Тихого, Василя Рубана та інших.

Таким чином, викладені матеріали дозволяють переконатися, що в кінці 50-80-х рр. зростає напруження в усіх прошарках українського суспільства: в середовищі інтелігенції, робітничого класу, селянства, молоді, викликане політикою русифікації України, зневагою до національних, історичних, культурних традицій народу. Одночасно формуються сили, здатні до активної боротьби за духовне відродження

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1305.-Арк. 126-129.

² Там само. - Оп. 25, спр. 1361.-Арк. 10.

Батьківщини, її ствердження як незалежної держави.

Як пригадував відомий український правозахисник В'ячеслав Чорновіл: "Працюючи в різних областях України, спочатку в пресі на комсомольській роботі, потім - на всіляких випадкових посадах у різномірних організаціях, я стикався з багатьма людьми різного соціального стану і різної освіти - від простих робітників і селян до осіб з відповідальним становищем, членами партії, діячами науки, літератури і мистецтва тощо - і досить часто чув критичні зауваження щодо культурно-національної політики в Україні..."¹

Згаданий висновок повністю співпадає з твердженням ряду високопоставлених функціонерів з ЦК КПРС, які безпосередньо займалися розробкою питань національної політики. Зокрема, колишній консультант ЦК КПРС доктор філософських наук Едуард Баграмов в 1992 р. пригадував: "Я досить часто бував і виступав в Україні, включаючи західні області, і був свідком зростаючого невдоволення інтелігенції, молоді, примітивною національною політикою з боку центральних органів, і перш за все, русифікаторськими тенденціями"².

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 3.-Арк. 23.

² Баграмов Е. Как делалась национальная политика. Воспоминания консультанта ЦК КПСС//Независимая газета.-

РОЗДІЛ II

ОСНОВНІ ФОРМИ ОПОРУ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ В СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Зростання опозиційних настроїв серед широких верств населення значною мірою обумовило формування і зміцнення реальних сил, здатних протистояти тоталітарному режиму.

Останні, здебільшого, групувалися навколо свідомої української інтелігенції, яка в силу притаманних їй соціальних функцій виступала хранителем національного генотипу, багатотисячолітніх традицій великого і талановитого народу.

Звернення до документальних матеріалів дозволяє простежити наявність самих різноманітних форм опору - від спроб осмислення тогочасного становища України в складі колишнього СРСР, привертання уваги до нагальних потреб українського народу, поширення через самвидав найбільш важливих документів до створення організаційних структур для відкритої безкомпромісної боротьби з існуючим державним та суспільним ладом.

Зокрема, в першій половині 60-х рр. помітними стали тенденції, пов'язані з підготовкою узагальнюючих праць про минуле і сьогодення України, шляхи реалізації національної політики в СРСР, створенням оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, в яких рішуче викривалися серйозні деформації радянського суспільства, розгортанням петиційної кампанії, ствердженням нерегламентованих культурних

ініціатив тощо. Згадані форми протесту ряд дослідників (Г.Касьянов, Ю.Курносів та ін.¹) цілком слушно розглядали як форми "інтелектуального опору" української інтелігенції. Характерною в цьому відношенні стала праця відомого в колах української інтелігенції критика та літературознавця, члена Спілки письменників України Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?"

Її автор, спираючись на роботи К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, документи Комуністичної партії 20-30-х рр., відкриті статистичні матеріали, свідчення періодичної преси, намагався довести, що причини всіх негараздів, які переживає Україна, у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики.

Не приховуючи власних поглядів, І.Дзюба вважав за доцільне з перших рук ознайомити з результатами своєї роботи вищих посадових осіб СРСР та УРСР. Так, в грудні 1965 р. разом з відповідним листом праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" була надіслана першому секретареві ЦК КП України П.Ю.Шелесту, Голові Ради Міністрів УРСР В.В.Щербицькому.

Подібний крок повинен був послужити приводом до серйозної та зацікавленої дискусії. Тим паче, як відзначав тогочасний відповідальний працівник відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, а згодом помічник першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького Віталій Врублевський, книга І.Дзюби була написана на переконливому теоретичному і фактологічному матеріалі,

¹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років.-К.; 1995.-С. 148; Курносів Ю. Інкомислення в Україні 60-ті - перша половина 80-х рр. ХХ ст.)-К., 1994.-С. 52; Даниэль А. Самиздат: поиски самоопределения //Карта.-1994.-№ 5.-С. 33-39.

на рівні солідної докторської дисертації¹. Однак, єдиною можливою відповіддю на неї з боку ЦК КПРС та ЦК КПУ стало здійснення спеціально розроблених заходів, спрямованих на дискредитацію як самої праці, так і її автора. Причому, останні погоджувались безпосередньо з головним партійним ідеологом М.Сусловим...

Вже 13 січня 1966 р. в ЦК Компартії України була проведена нарада, в якій брали участь українські письменники, викладачі вузів та ВПШ, керівники науково-дослідних установ, працівники апаратів ЦК КПРС та ЦК КП України. Серед них О.Гончар, М.Бажан, І.Назаренко, А.Чеканюк, А.Скаба, К.Дубина, П.Копнін, М.Шамота, Л.Новиченко, Г.Шевель, Ю.Кондуфор та інші. Її наслідком стало формування представницької комісії, яка мала до 25 січня 1966 р. підготувати обґрунтований документ, що викривав би і спростовував працю "Інтернаціоналізм чи русифікація?"

Характерно, що в зв'язку з цим високу громадянську позицію зайняв голова Спілки письменників України Олесь Гончар, який категорично відмовився брати участь в роботі згадуваної комісії, письмово повідомивши про це ЦК Компартії України. Якщо вірити спогадам колишнього першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, цей крок загрожував письменнику величезними неприємностями. Деякі республіканські керівники вимагали виключення Гончара з КПРС, виведення його з складу ЦК, відкликання з Верховної Ради СРСР і навіть ...арешту².

¹ Врублевський В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты.-К.: Довіра, 1993.-С. 128.

² Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М.; 1985.-С. 258.

Звичайно, далеко не кожний з вчених, культурних і громадських діячів займали подібну нонконформістську позицію. Внаслідок цього, за безпосередньою участю таких угодовців здійснювались відкриті переслідування, залякування, приниження І.Дзюби в стінах ЦК КПУ, Спілки письменників України, на шпальтах численних періодичних видань. В 1969 р. з метою спростування тверджень І.М.Дзюби була видана і поширена в Україні та за кордоном колективна брошура "Що і як обстоює Іван Дзюба?" під вигаданим псевдонімом Богдан Стенчук. Навіть побіжне знайомство з цією неприховано пропагандистською роботою свідчило про її повну безпорадність. Вже згадуваний В.Врублевський писав: "Книжка ця була набагато слабкіша, ніж робота Дзюби. І не тому, що писали її примітивні автори. В групі працювали досить хльосткі журналісти, відомі вчені. Головною слабкістю стало те, що реальні факти життя заперечувати важко: як не намагалися сховати - шила в мішку не сховаш"¹.

Не інакше як політична декларація, сповнена необґрунтованими, відверто образливими твердженнями, виглядали висновки комісії ЦК КП України від 15 лютого 1972 р. "Про лист І.Дзюби та доданий до нього матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?", надісланий до ЦК КПУ". Комісія в складі А.Скаби, Є.Євдокименка, Ю.Збанацького, В.Козаченка, Л.Нагорної, П.Недбайла, В.Чирка, М.Шамоти, П.Ящука спромоглася прийти до висновку, "...що підготовлений Дзюбою матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?" є від початку і до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР..."²

¹ Врублевський В.К. Вказ. праця.-С. 128.

² Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1994.

Як доводила практика, подібні ідеологічні маніпуляції не досягали поставленої перед ними мети. Праця І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" широко розповсюджувалася в Україні, інших республіках СРСР, перетнула кордони колишньої радянської імперії, витримала кілька окремих видань українською, російською, англійською, французькою, італійською, китайською мовами* отримала високу оцінку науковців, політичних і громадських діячів української діаспори в світі. Як відзначав автор передмови до одного з зарубіжних видань Степан Олійник: "Від появи твору С.Мазлаха і В.Шахрая "До хвилі" (1919 р.) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з'ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі І.Дзюби. На покриття разючого браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді - винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі"¹.

Документальні матеріали колишніх радянських спецслужб розкривають глибоку зацікавленість працею І.Дзюби в Україні, її вплив на піднесення національного руху.

Скрупульозно зібрані в них факти наочно підтвердили слова багаторічного політв'язня Валентина Мороза: "Не всі відкрили щось нове для себе в книзі Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І все ж книга ця стала для всіх відкриттям. Що з русифікацією треба боротись це знали. Але цього було не досить.

* Перша авторська публікація в Україні була здійснена в журналі "Вітчизна".-1990.-№ 5-8.

¹ Олійник С. Передмова//Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Сучасність, 1968.-С. 17.

Треба було ще побачити реальну людину, яка реально бореться проти русифікації. Потрібна була іскра, щоб запалити в людині давно готове багаття"¹.

Думки В.Мороза органічно перегукуються з листом групи молоді до І.Дзюби. "Не думайте, Іване Михайловичу, - писали представники молодого покоління, - що набута вами слава - слава особиста, якою ви можете розпоряджатися власноручно. Цілі десятиріччя ви працювали для України, а Україна, в свою чергу, працювала на вас. Тепер ви не один, у вас є серед молоді ціла армія однодумців, які покладають на вас великі надії"².

Як переконуємось, праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" поширювалась самими різноманітними каналами. Так, українською і російською мовами вона розповсюджувалась на V з'їзді письменників України в листопаді 1966 р. Всесоюзній нараді психологів влітку 1968 р. у Києві, під час проведення інших наукових і культурних заходів³.

Активно пропагувала закладені в ній ідеї і мережа кореспондентів, яка діяла практично в усіх областях України. Зокрема, не залишилась непоміченою для органів КДБ діяльність хірурга 1-ї Вінницької міської лікарні Івана Покидька, який щиро вболівав долею української мови та культури, знайомив з книгою Дзюби своїх товаришів і колег по роботі - доцента Вінницького педагогічного інституту, кандидата педагогічних наук Олексія Машталера, кореспондента Українського радіо по Вінницькій області Олексія Воронюка, старшого інспектора лікпрофсектору Вінницького обласного відділу охорони здоров'я Петра Бондаря та ін.⁴.

¹ Мороз В. Есе, листи й документи. Сучасність, 1975.-С. 84.

² ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 15.-Арк. 30.

³ Там само.- Т. 4.-Арк. 42, 174.

⁴ Там само.- Арк. 19-20, 29, 42 зв.

Поширювали книгу серед своїх однодумців брати Олександр та Леонід Мартиненки з Полтавщини. Навіть при загрозі обшуку і арешту вони усіма можливими засобами намагалися зберегти її примірник¹.

Праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" не залишила байдужим і прикутого до ліжка відомого українського письменника з Житомира Євгена Концевича. Своїми враженнями про неї він відверто ділився з відвідувачами своєї оселі, яка перебувала під постійним наглядом органів КДБ.

Знайомство з рукописом спричинило до активних дій Леоніда Горохівського та Михайла Саманчука з м.Тернополя. Зокрема, останній, як свідчать документальні матеріали КДБ, після студювання праці І.Дзюби "став на шлях проведення антирадянської агітації"².

Книга "Інтернаціоналізм чи русифікація?" була добре відома серед інтелігенції Волині. У червні 1971 р. були "профілактовані з допомогою громадськості" лікарі Богдан Рудик, Аркадій Стецик, Петро Стрільчук. Причиною цього стала "ідейно шкідлива діяльність (зберігання, розповсюдження і спроба розмноження антирадянського документа Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?")"³. Аналогічного впливу відчув на собі і вчитель з м.Лебедина Сумської області Борис Ткаченко, який особисто познайомився з Дзюбою і його працею через українського скульптора, етнографа і музейника Івана Гончара⁴.

Визначну роль відіграла книга у формуванні світоглядних переконань викладача Уманського технікуму механізації сільського господарства Кузьми Матвіюка та

¹ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 15.-Арк. 89, 107-108, 136-138.

² Там само.-Спр. 69260-ПА, т. 7.-Арк. 98.

³ Там само. - Спр. 69260 -ФП, т.18. - Арк.1.

⁴ Там само.-Т. 4.-Арк. 48.

обліковця учгоспу "Родниківка" Уманського сільськогосподарського інституту Богдана Черномаза. Отримавши текст роботи від Євгена Сверстюка, вони не лише виготовили 5 примірників її фотокопій, а й знайомили з ними студентів Уманського педагогічного інституту, Ніжинського технікуму сільського господарства, письменницю Надію Суровцеву та багатьох інших. Крім того, К.Матвійчук не побоявся використати матеріали праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" у своїй доповіді в лютому 1971 р. на засіданні теоретичного семінару викладачів Ніженщини, в якій відстоював не лише позицію Дзюби, а й наводив власні спостереження щодо русифікації України¹.

Дієву участь у розповсюдженні "антирадянського документу" взяв пенсіонер з м.Києва Федір Пугач, який пов'язував проблеми русифікації України з глибокою екологічною кризою, яка вразила республіку в післявоєнні роки. Використовуючи власні зв'язки, він намагався познайомити з поглядами Дзюби ряд осіб з числа вищого політичного і державного керівництва в СРСР².

Характерно, що цілий ряд осіб не просто студіювали книгу І.Дзюби або розповсюджували її серед свого оточення, а й бралися допомогти її автору в зборі конкретного фактичного матеріалу, виявленні необхідної літератури. Так, письменник з м.Черкас Василь Захарченко за власною ініціативою, користуючись становищем літпрацівника газети "Черкаська правда", збирав матеріали про стан викладання української мови, звуження мережі українських шкіл, нищення безцінних пам'яток історії та культури, а завідуючий редакцією пропаганди Головної редакції Української Радянської

¹ Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12635-ФПД, т. 2.-Арк. 288.

²ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 5.-Арк. 16.

Енциклопедії Іван Турбай діставав для Дзюби раритетні видання, присвячені національному питанню ¹.

Було б невірним вважати, що праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" відіграла помітну роль лише в розвитку політичної думки України.

В ній, як у краплині води, вбачали свої проблеми національно свідомі кола Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, інших республік колишньої радянської імперії. Зокрема, високо оцінював роботу українського патріота секретар Спілки письменників Латвії Альберт Янсон, який вважав, що вона має універсальний характер, розкриває національні процеси, які відбувалися в усіх радянських республіках ².

Таким чином, незважаючи на комплекс контрпропагандистських заходів, книга І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?": по-перше, аргументовано і логічно спростувала міф про розв'язання національного питання в СРСР; по-друге, привернула увагу до національних проблем в Україні широких кіл світової громадськості; по-третє, послужила важливим чинником піднесення національного руху.

Навіть частковий відступ І.Дзюби від своїх ідейних позицій, здійснений ним в умовах відвертого шантажу з боку партійних органів, структур КДБ, "слухняних" громадських організацій вже не міг звести нанівець значення самої праці, яка жила власним життям, знаходила все більше і більше своїх прибічників.

Важливо і те, що своєю спробою хоча б частково осмислити історичні шляхи розвитку України, І.М.Дзюба зініціював ряд інших неспокійних душею шукати можливі

¹ ДАСБУ. - Спр. 69260, т.4. - Арк. 174, т. 6.-Арк. 263; Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12237-ФПД, т. 2.-Арк. 103.

² Там само.- Спр. 69260, т. 4.-Арк. 182, 222.

рецепти виходу з того складного становища, в якому внаслідок російської великодержавницької політики опинилася українська нація. До саме таких і належав Юрій Бадзьо. Його біографія цілком вкладалася в прокрустове ложе радянської кадрової політики і відкривала широкі можливості для службової кар'єри. Народився в 1936 р., в багатодітній селянській родині. Закінчив філологічний факультет Ужгородського університету. Вчителював, обіймав посаду директора школи. Тоді ж вступив до КПРС. Схильність до наукової діяльності привела Ю.Бадзьо в Інститут літератури АН УРСР, де він до 1965 р. успішно завершив написання кандидатської дисертації. Однак, участь в акціях протесту української інтелігенції позбавило його партійного квитка, права отримати вчений ступінь, можливості займатися улюбленою працею¹.

Внаслідок цього здібному досліднику довелося працювати приймальником хліба в одному з продуктивних магазинів. Водночас, складні життєві колізії не поставили Ю.Бадзьо на коліна перед немилосердною системою, не заставили зректися вистражданих і вивірених роками принципів.

Це довела його робота над історико-філософською працею з символічною назвою "Право жити", присвяченою обґрунтуванню права кожної нації жити повноцінним політичним, економічним і духовним життям, зайняти своє, притаманне лише їй місце на теренах світової цивілізації*. Як і Дзюба, Юрій Бадзьо вбачав причину зневаження прав української нації у російській великодержавницькій політиці.

Однак, якщо перший ідеалізував програмні документи

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 8, спр. 3363.-Арк. 172.

* Роботу над своєю працею Ю.Бадзьо розпочав в 1972 році під впливом масових політичних арештів серед представників української інтелігенції.

більшовиків, обстоював ідею повернення до витоків лєнінської національної політики, то другий знаходив симптоми хвороби в самій природі державного і суспільного устрою, започаткованого жовтнем 1917 р., поглядах основоположників і творців першої в світі соціалістичної держави.

Одне з центральних місць в роботі посідає критика хибної теорії "злиття націй", яка, на думку автора, є нічим іншим як засобом асиміляції всіх націй і народностей, що входили до складу СРСР. Причому, як зазначалося, ця теорія отримувала могутню ідеологічну підтримку, внаслідок чого штучно препарувалась, фальсифікувалась історія народів, деформувався її сучасний розвиток. Як спробу позбавити український народ своєї національної самосвідомості розглядав Ю.Бадзьо боротьбу з українським буржуазним націоналізмом, яка "деморалізувала українську людину, гнітила її психологічно".

Розкриваючи гнійники, притаманні радянському державному та суспільному ладу, Ю.Бадзьо разом з тим не відкидав соціалістичної ідеї як такої, доводив, що радянська модель соціалізму ще не стала демократичною, а набрала форми партійного самодержавства, ідеологічного абсолютизму, позбавила людей свободи духовного життя і суспільної самодіяльності¹.

Незважаючи на суперечливість, непослідовність певних тверджень, праця Ю.Бадзьо "Право жити" являла собою самобутній погляд на реальну дійсність, в якій перебувала Україна в умовах радянського ладу, стала помітним кроком вперед в розвитку політичної

¹ Бадзьо Юрій. Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС //Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т. III. Сучасність, 1983. - С. 336.

думки в Україні останніх десятиріч. Очевидно, усвідомлюючи це, владні структури всіляко намагалися перешкодити завершенню роботи та можливій її публікації на Заході. Сьогодні залишається лише здогадуватись як в середині 1977 р. при нез'ясованих обставинах було викрадено чотири з п'яти розділів праці - близько 1400 сторінок рукописного тексту. Відтворений же автором скорочений варіант в обсязі 450 сторінок був вилучений підчас обшуків 3 лютого і 23 квітня 1979 р.¹

В цьому плані більше пощастило праці лікаря-стоматолога з м.Червонограда Львівської області Степана Хмари "Етноцид українців в СРСР", написаній під псевдонімом Максим Сагайдак. Разом з іншими матеріалами "Українського вісника" № 7-8 вона була вивезена в 1974 р. за кордон і опублікована у видавництві "Смолоскип".

Про те, що спричинило появу цієї роботи, С.Хмара пригадував через 17 років, в квітні 1991 р., перебуваючи у Лук'янівській в'язниці внаслідок незграбно проведеної проти нього політичної провокації. "...Сенсацію, - писав він, - викликала поява праці І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Багата фактичним матеріалом, вона викривала жахливу русифікацію московських колонізаторів.

Але я сприйняв різко негативну концепцію І.Дзюби. Вона знову породжувала небезпечні емоції, особливо молодого, необізнаного покоління, стосовно Леніна і його політики, ще більш жахливої тоталітарної імперської політики, ніж дореволюційна... Виникало запитання: хіба ж можна, щоб ніхто не говорив відверто правду?"²

Велике враження на С.Хмару свого часу справив твір Олесея Гончара "Собор", який він цілком справедливо

¹ ДА СБУ.-Спр. 67357-ФП, т. 1.-Арк. 6.

² Хмара С. Сьогодні про минуле. Львів, 1993.-С. 109-110.

вважав одним з кращих творів української літератури, могутнім заклик до відродження української нації. Не залишав байдужим і новий хрестовий похід проти української інтелігенції на початку 70-х рр., який супроводжувався нищенням найбільш здорових паростків української культури, масовими арештами інакодумців. Все це, як пише С.Хмара, примусило взя-тись за перо і викласти на папері свої думки і погляди.

Праця "Етноцид українців в СРСР", яку високо оцінив Роберт Конквест, готувалась приблизно 7 місяців. Однак фактично її створення здійснювалось протягом десятиріч. При цьому автором використувалась значна кількість опублікованих видань, колективних та індивідуальних монографій, енциклопедій, статистичних довідників, матеріалів наукової періодики та періодичної преси. За їх допомогою він розкрив жахливу картину, в якій перебував український народ в умовах панування тоталітарного режиму. Братовбивча громадянська війна, зловісні голодомори, насильницька колективізація, масові депортації, нічим не виправдані репресії, як доводить С.Хмара, нанесли непоправної шкоди генофонду української нації, а здійснювана політика русифікації поставила український народ на межу духовного зубожіння.

На жаль, праця С.Хмари "Етноцид українців в СРСР" написана з цілком зрозумілих причин, на відкритих джерелах, не завжди перевірених чутках, хибує рядом фактичних неточностей.

І це не випадково, адже навіть сьогодні українські історики внаслідок штучного маніпулювання архівними документами, статистичними звітностями не мають змоги повною мірою оцінити трагічні явища в історії українського народу, дати їм глибоку і об'єктивну оцінку.

Та навіть при цьому праця С.Хмари не втрачає свого значення, як одна з перших спроб підійти до висвітлення

болочних проблем української історії, гнівний протест проти сваволі, що чинилася в Україні.

В той час, коли лікар за фахом С.Хмара самотужки опрацьовував доступну йому літературу, прагнучи розкрити з власної ініціативи білі плями національної історії, один з знаних українських вчених, автор ряду монографій Михайло Брайчевський цілком офіційно, за дорученням дирекції Інституту історії АН України працював над науковою концепцією, яка мала стати одним з наріжних каменів україно-російських взаємин.

В своїй науковій праці, яка отримала назву "Приєднання чи возз'єднання?", М.Брайчевський намагався осмислити акт 1654 р., пов'язані з ним подальші події, що поставили Україну в умови колоніальної залежності від Росії.

Оскільки робота готувалася для публікації в "Українському історичному журналі", то слід було очікувати розгортання об'єктивної наукової дискусії. Однак, за рішенням вищого політичного керівництва робота вченого заборонялася до друку, а сам він тривалий час піддавався гонінням і утискам.

Разом з тим, праця М.Брайчевського не залишилась непомітною серед світової наукової громадськості. В 1972 р. вона була вивезена за кордон і без відома автора опублікована у видавництві "Нові дні" в Торонто.

Не зумів прилюдно довести і обґрунтувати свою концепцію і Микола Холодний, чие дисертаційне дослідження "Народ крізь призму його мови"¹ оцінювали здебільшого фахівці з ідеологічного апарату ЦК КПУ та органів КДБ.

Завідувач кафедри української літератури Львівського державного університету ім.І.Франка, доктор філологічних наук І.Дорога та завідувач відділом

¹ Холодний М. Народ крізь призму мови//Київ.-1993.-№ 9.- С. 121-130; № 10.- С. 121-131.

літератури Інституту суспільних наук АН УРСР, кандидат філологічних наук Ф.Неборячок, прорецензувавши роботу за їх дорученням, прийшли до висновку, що дисертант протиставляє українську мову російській, виступає проти вивчення дітьми українських шкіл з початкових класів російської мови, зводить наклеп на мовну політику в країні, отже, дисертація за своїм змістом - наскрізь антирадянська¹.

Таким же чином, присікалися будь-які інші спроби навіть обережного підходу українських дослідників до розробки національної тематики. Так, вже видана книжка великого поборника збереження козацької старовини, заступника голови Запорізького облвикон-кому Миколи Киценка була вилучена з обігу і визнана ідейно шкідливою. А сам її автор, позбавлений роботи, виключений з партії, затаврований як український буржуазний націоналіст, був змушений шукати розради лише серед найближчих друзів².

Хибна ідейна позиція позбавляла можливості плідної наукової праці членів-кореспондентів Академії наук України Федора Шевченка, Миколу Сиваченка, док-торів історичних наук Олену Компан, Михайла Марченка, Івана Шовкопляса, кандидатів історичних наук Олену Апанович, Якова Прилипка, Василя Зінича, кандидатів філологічних наук Ярослава Дзиру, Зиновію Франко, Михайлину Коцюбинську, Олексія Ставицького, доктора філософських наук Миколу Роженка, кандидата філософських наук Василя Лісового, молодшого наукового співробітника Інституту

¹ ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 13.-Арк. 86-87.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 867.-Арк. 137-146; Кириченко С. Посмертний лауреат//Краєзнавство.-1993.-№ 1.-С. 25-27.

філософії АН УРСР Євгена Пронюка та багатьох інших¹.

Разом з тим, наведені нами приклади стверджують в тому, що попри жорсткий ідеологічний та правовий пресинг, монопольне право на істину з боку партійно-державних структур, українською інтелігенцією робилися реальні спроби дати об'єктивну оцінку політичним, економічним, культурним процесам в Україні, сказати своє вагоме слово щодо минулого українського народу, його непересічності і самобутності.

Вистраждані десятиріччями істини стверджувалися також засобами художнього слова, яке мало особливо великий вплив на формування поглядів і настроїв широких верств населення. Історикам, філологам, мовознавцям, фахівцям самих різноманітних галузей знань напевно ще належить дослідити і оцінити пласт позацензурної літератури, сповнений сотень гостро полемічних публіцистичних, прозових, поетичних творів, які вже фактом своєї появи служили викликом загальноприйнятим офіційним доктринам.

Цілком очевидно, що аналіз усієї або хоча б переважної більшості позацензурної літератури потребує спеціального ґрунтовного дослідження. Тому вважали б за доцільне, звернути увагу лише на ті твори, які отримали найбільший

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, - оп. 24, спр. 6160.-Арк. 16-19; оп. 25, спр. 867.-Арк. 113-115, 160-166, 184-188; Дмитрієнко М. Штрихи до портрета історика- сучасника //Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Дніпропетровськ: МП"Промінь", 1995. - С. 12; Жулинський М. Коли воскреснуть полімпсести національної культури?//Літературна Україна.-1990.-19 квітня; Марченко В. Листи до матері з неволі. К., 1994.-С. 354-359; Михайло Марченко (1902-1983). Патріот, репресований історик //Зона. - 1993.-№4. - С.187-206; Роженко М. Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки..."З документальної повісті "Уроки життя"//Березіль.-1991.-№8.-С.141-160; Ставицький О. У чорному 72-му//Київ. - 1992. - №1. - С. 90.

резонанс як в Україні, так і далеко за її межами.

На рубежі 60-70-х рр. подією виняткового значення стала публікація за кордоном* повісті Михайла Осадчого "Більмо", в якій письменник спираючись на біографічні факти, зумів розкрити всю глибину трагедії інтелектуала, позбавленого права на незалежну думку, надійно ізольованого від власного народу у в'язницях і таборах. Намір довірити свої думки паперу виник у Михайла Осадчого після відбуття покарання в мордовських таборах за сумнозвісною політичною статтею. Ось, що він пригадував з цього приводу: "В грудні 1967 р. мене закликав на прийом тодішній голова КДБ УРСР В.Ф.Нікітченко і запропонував жити і працювати в Донецьку. Я повернувся до Львова, щоб протягом 5 днів обміркувати ситуацію, як другого ж дня був схоплений міліцією і заарештований. Знову камера попереднього ув'язнення, нове слідство (через 3 місяці після тюрми), тиждень ув'язнення. Вночі я обливався потом, кричав, підскакував, бо в мозку дзвенів квартирний дзвінок. Кожен стукіт в двері мені видавався кулеметною чергою, кожні бігаючі блискотнячі очі на вулиці ...пред'являли ордер на арешт і я вже ніколи не побачу і не відчую білого світу... Десятки і сотні заяв до офіційних органів моєї долі не вирішували і в якийсь з моментів моїх ранкових втеч од міліції (дома я пробуджувався і йшов о 4, бо о 6 - стукали), коли я блукав між посірілих примар Личаківського цвинтарю, мене блискавично осінила думка: напередодні тюрми чи смерті щось залишити після себе, виприснути свій біль людям..."¹.

* Вперше побачила світ у журналі "Сучасність".-1971.-№ 11-12.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-205413, т. 1.-Арк. 86-87.

Рукописом повісті зацікавились письменники Борис Олійник, Борис Антоненко-Давидович, Дмитро Павличко та інші. Високо оцінили її літературні працівники журналу "Дніпро", однак... публікацію визнали несвоєчасною. Тоді, в 1969р., за допомогою студентки Київського університету, громадянки Чехословаччини, українки за походженням, Ганни Коцурової¹, рукопис було переправлено через кордон, де повість витримала кілька видань англійською, французькою, німецькою, іспанською, російською, китайською мовами.

Своєрідним визнанням таланту письменника стало обрання його почесним членом Міжнародної письменницької організації ПЕН-Клуб, нагородження літературною премією ім.І.Франка, а в 1974 р. серед 102 бестселерів у Франції повість "Більмо" посіла високе шосте місце².

Престижним не лише для Михайла Осадчого, а й усієї української нації стало присудження йому Міжнародним біографічним центром у Кембриджі звання "Людина року" (1991/1992) та удостоєння почесного світового призу "Нагороди ХХ століття за значні досягнення"³. В той же час неможна не пригадати, що на початку 70-х р. написання "антирадянського документу "Більмо" послужило приводом для порушення проти М.Осадчого нової кримінальної справи.

Лише трагічна мученицька смерть відвернула судовий вирок від письменника і кінорежисера Гелія Снегірєва. Практично з кінця 50-х рр. він перебував під

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-205413.-т. 2.-Арк. 147; т. 4.-Арк. 97.

² Салига Т. Це не видуманий світ//Осадчий М. Більмо. Л.: Каменярь, 1993.-С. 3.

³ Гонтар І. Гонорар - 10 років ув'язнення//Вісті з України.-1994.-№ 4; Холодний М. Винним себе не визнав...//Штрихи до портрета Михайла Осадчого//Київ.-1995.-№ 4.-С. 148-150.

негласним наглядом органів держбезпеки. 19 вересня 1977 р. голова Комітету держбезпеки СРСР Ю.Андропов інформував ЦК КПРС про те, що "...Снегірьов з 1957 року систематично виготовляє і розповсюджує ворожі твори "Секретар обкому" "Роман-донос"*, "Ненько моя, ненько", "Автопортрет-1966", "Відкритий лист до Радянського уряду", "Гавкати чи не гавкати", "Вбили дрозда", "Звернення до вождя", в яких зводить наклеп на зовнішню і внутрішню політику КПРС і Радянського уряду"¹. Одночасно керівник радянських спецслужб повідомляв про рішення КДБ СРСР, погоджене з ЦК КПУ щодо арешту Г.Снегірьова і притягнення його до кримінальної відповідальності за статтею 62 ч. 1 УК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда).

Що послужило причиною для такого рішення неважко здогадатися. В 1977 р. була переправлена на Захід і стала надбанням громадськості літературно-публіцистична розвідка Гелія Снегірьова "Набої для розстрілу" ("Ненько моя, ненько..."), яка стала своєрідною політичною, правовою, а головне моральною оцінкою автора, одного з найбільш відомих політичних процесів 20-30-х рр. - процесу "Спілки визволення України". Важливо, що спираючись на відкриті свідчення періодичної преси, спогади свідків тих подій, і в першу чергу Бориса Матушевського, письменник зумів розкрити нестерпну атмосферу, в якій перебував народ в роки "Великого перелому", коли на політичний жертвник приносились життя кращих представників української нації.

Звичайно, такого звинувачення режиму Гелію

* Йдеться про один і той же твір письменника.

¹Отказываюсь от гражданства // Источник. - 1994. - №3. - С. 108.

Снегіркову пробачити не могли. Якщо ж врахувати, що книга була опублікована на тлі арештів української інтелігенції, то провина письменника в очах владних структур сприймалася вкрай тяжкою. 22 вересня 1977 р. автора роману "Набої для розстрілу" було заарештовано. Після 463 днів поневірянь по тюрмах і лікарнях, він помер 28 грудня 1978 р. у київській Жовтневій лікарні¹. В зв'язку з смертю письменника, відома українська правозахисниця Надія Світлична писала: "Гелій Снегірвов згорів на алтарі справедливості, в ім'я якої він відмовився від всіх земних благ"².

Зневажив спокійним життям і один з активних учасників українського правозахисного руху Вячеслав Чорновіл. Його біографія аж ніяк не схожа на життєпис закоренілого кримінального злочинця, яким він протягом тривалого часу зображувався на шпальтах радянських видань. Народився в с.Єрки Звенигородського району Черкаської області. Його батько - один з перших комсомольців села активно проводив курс Комуністичної партії на колективізацію, а пізніше, став вчителем, директором сільської школи, відмінником народної освіти. Такими ж бездоганними були перші життєві кроки і самого В.Чорновола. У школі - голова ради піонерської дружини, секретар комсомольської організації, член райкому ЛКСМУ, випускник-медаліст. Під час навчання в Київському університеті у складі ударних комсомольських будівельних загонів брав участь у спорудженні промислових об'єктів Донбасу.

Після закінчення вищого навчального закладу, В.Чорновіл отримав призначення на Львівську телевізійну студію,

¹ Науковий архів Міжнародного історико-просвітницького товариства "Меморіал" (далі - НА "Меморіалу").-Ф. 102, оп. 1, спр. 469.-Арк. 56.

² Там само.-Арк. 62.

де крім основної роботи, виконував обов'язки секретаря комсомольської організації студії, члена районного і Львівського обласного комітетів ЛКСМУ. В 1963-65 рр. здібний журналіст і перспективний організатор молоді працював штатним секретарем комітету комсомолу головного управління Київської ГЕС, а згодом був висунутий на посаду завідувача відділом комсомольської газети¹. Отже, шлях для просування по службовій драбині був для В.Чорновола відкритим... Однак, попри всю логіку подій, він обрав для себе шлях, сповнений численних життєвих негараздів, немислимо тяжких випробувань.

Визначальну роль у формуванні світогляду В.Чорновола, як і багатьох інших шістдесятників, відіграв XX з'їзд КПРС. "Сувора правда партійного з'їзду, - говорив він на слідстві в 1972 р., - багато в чому навчила, насамперед - нічого не брати на віру, до всього доходити своїм розумом, бути громадянином, а не обивателем, відчувати власну відповідальність за загальні справи"².

Очевидно, що саме відчуття власної відповідальності, особиста небайдужість привели В.Чорновола в лави тих, хто став на перепоні новій хвилі неосталінізму, здатної поглинути, звести нанівець слабкі демократичні тенденції другої половини 50-х - початку 60-х рр. У вересні 1965 р. В.Чорновіл серед інших представників української інтелігенції виступив проти переслідування інакодумців, а в 1966 р. взявся за перо, щоб висловити свій погляд на ті негативні процеси, які стверджувались в Україні. Так народилася праця "Правосуддя чи рецидиви терору?", в якій він намагався розкрити зловісний механізм політичних репресій другої половини

¹ Архів УСБУ в Львівській області.-Спр. П-23335, т. 3.-Арк. 24.

² Архів УСБУ в Львівській області.-Спр. П-2335, т. 3.-Арк.

60-х рр., показати аморальність правоохоронних органів, зорієнтованих лише на виконання соціального замовлення, розповісти про долю своїх товаришів, які за власні погляди опинилися у в'язницях і таборах. В книзі наводилось чимало різноманітних документів - петицій, уривків з стенограм судових засідань, що й сьогодні робить її цінним джерелом для дослідження українського національного руху останніх трьох десятиріч.

Рукопис книги "Правосуддя чи рецидиви терору?", підготовлений протягом перших місяців 1966 р., був офіційно надісланий першому секретарю ЦК КПУ П.Шелесту, голові КДБ В.Нікітченку, прокурору УРСР Ф.Глуху, голові Верховного Суду В.Зайчуку, переданий кільком депутатам Верховної Ради України, відомим діячам науки і культури - О.Гончару, А.Малишку, М.Стельмаху та іншим¹. Деяко пізніше російський переклад праці, здійснений в Інституті мовознавства з ініціативи З.Франко, був надісланий до ЦК КПРС, розповсюджений серед московських правозахисників. Одночасно з цим, праця була переправлена за кордон і під назвою "Я нічого у Вас не прошу", видрукована в часописі "Новий шлях", а в 1968 р. вона вийшла окремим виданням в Торонто (Канада).

Як з'ясувалося, це був лише перший удар, нанесений В.Чорноволом по всевладній системі. Незабаром, в 1968 р. побачила світ у Франції його друга книга "Лихо з розуму" (Портрети двадцяти "злочинців"), в якій він наочно довів, що радянські владні структури переслідують аж ніяк не купку нікому непотрібних "відщепенців", а тих, кого по праву можна віднести до української еліти. Художник Панаас Заливаха, письменник Михайло Осадчий, вчений, письменник-перекладач, автор словника рим української

¹ Архів УСБУ в Львівській області.-Спр. П-2335, т. 2.-Арк. 214-216.

мови, численних неповторних перекладів Шекспіра, Байрона Святослав Караванський, один з організаторів капели бандуристів в Києві Ярослав Геврич та інші постають перед читачем через призму їх багатогранної творчості, подвижницької громадської діяльності. Укладена на основі документальних матеріалів, книга справляє велике враження.

Чого, наприклад, вартий лист дружини Святослава Караванського Ніни Строкатової начальнику табору Королькову, першому секретарю ЦК КПРС Л.Брежнєву та редакції газети "Юманіте" від 26 грудня 1966 р., в якому вона просить розстріляти свого чоловіка, щоб припинити його багаторічні страждання, а також розв'язати таким чином, безперервні конфлікти між ним і адміністрацією¹.

Книга "Лихо з розуму" широко розповсюджувалася як за кордоном, так і в Україні, передавалася в ефір численними західними радіостанціями, передруковувалась в закордонних періодичних виданнях. На той ефект, який книга справила в світі, звернуло увагу видавництво, що підготувало до друку перше її видання: "До 50-ліття жовтневого перевороту по всьому світі гудуть фанфари "творчих перемог соціалізму", підкріплені легендою десталінізації, ліквідації терору. Але це тільки нове ошуканство, СРСР залишився тюрмою народів.

Крик про повернення соціалістичної законності прикриває сваволлю поліцейних органів, які намагаються задушити всяку думку, бо для тирана найстрашніша власне думка"².

Важливу обставину підкреслив один з керівників львівського "Меморіалу" Є.Гринів, який писав, що значення

¹ Чорновіл В. Лихо з розуму. Львів, 1991.-С. 174.

² Там само.-С. 12.

появи книги В.Чорновола не обмежується тільки її впливом на українську діаспору та широкі кола громадськості Канади, США, Франції. Вона дуже багато важила для молодшого покоління бунтарів у контексті їх становлення як борців за волю України¹.

Гострою полемічністю відзначалася й інша публіцистична праця В.Чорновола "Як і що обстоює Богдан Стенчук", написана як відповідь невідомому критику роботи І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Викладені в ній документи за загальною думкою, були вагоміші за ті, що подавалися у колективній праці, виготовленій на ідеологічній кухні ЦК Компартії України. Отже, своїми публіцистичними працями, написаними в 60-70-х рр., В.Чорновіл увійшов помітною постаттю в історію політичної думки згаданого періоду, служив їй подальшому розвитку, сприяв виробленню системи нових гуманістичних цінностей.

З іменем В.Чорновола пов'язане також широке розповсюдження публіцистичного доробку одного з найбільш відомих українських дисидентів, політв'язня Валентина Мороза.

Так, в червні-липні 1967 року він надіслав Голові Президії Верховної Ради УРСР Д.Коротченку, секретареві Президії Верховної Ради УРСР А.Зленку, депутатам Верховної Ради УРСР Марії Кіх, Семену Стефаніку статтю В.Мороза "Репортаж із заповідника імені Берії"², в якій червоною ниткою проходить думка про те, що зловісна імперія Берії - імперія насильства і терору не лише не перестала існувати, а й стала ще могутнішою і впливовішою.

Характерно, що як і раніше, ніякої реакції ні з боку керівництва Верховної Ради УРСР, ні народних обранців не

¹ Гринів Є. "Лихо з розуму" і його автор//Лихо з розуму. Л., 1991.-С. 7.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 2.-Арк. 217; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 92-94.

надійшло. Більше того, депутат Верховної Ради УРСР від Львівської області М.Кіх не знайшла для себе ніякого іншого виходу як передати примірник статті в органи КДБ.

"Репортаж із заповідника імені Берії" написано у формі звернення до депутатів Верховної Ради УРСР. При цьому автор у преамбулі радить парламентаріям відкласти хоч на годину традиційні народногосподарські та інші загальнополітичні питання, облишити "Країну Солодких Позіхів" і перенестись в Мордовію, серйозно розібратись в долях тисяч політв'язнів, довідатись "Хто ці люди, вирвані з нормального життя і віддані в безроздільне розпорядження кагебістів, кому переручили долю цих людей"¹.

Незважаючи на численні факти сваволі, порушення прав і свобод громадян, моральних знущань над українською інтелігенцією, оприлюднені в "Репортажі", В.Мороз не втрачає оптимізму на майбутнє. "Дракон, - пише він, - ще нічого не підозрює, але він вже морально вбитий.

Його влада могла триматись тільки тому, що він вкрав у людей усвідомлення їх сили, зумів переконати людей, що вони - ніщо. Але рано чи пізно в його володіння пробивається Прометей і повертає людям вкрадену у них силу.

Все ніби як було: неугодних кидають за ґрати, виганяють з роботи, але закляття вже не діє"².

В січні-квітні 1970 р. В.Мороз написав ряд статей і фейлетонів. Серед них: "Хроніка опору", "Серед снігів", "Мойсей і Датан", "Я бачив Магомега", які друкувалися в газетах "Шлях перемоги", "Українське слово",

¹ Мороз В. Репортаж із заповідника імені Берія//Сучасність.-1968.-№ 3.-С. 60.

² Там само.-С. 81-82.

видавалися окремими брошурами в Мюнхені і Парижі, тек-стуально передавалися радіостанцією "Свобода". Майстерно написані з залученням великого фактичного матеріалу, вони поширювались у списках серед української інтелігенції, розповсюджувались як офіційні документи про становище в Україні¹.

Широтою і багатоплановістю відзначається публіцистика Євгена Сверстюка, добре знана в широких українських колах кінця 60-х - початку 70-х рр. В документах КДБ УРСР та його обласних управлінь знаходимо чимало свідчень про факти зберігання та розповсюдження статей і памфлетів: "Собор у риптуванні", "З приводу процесу над Погружальським", "Іван Котляревський сміється", "На мамине свято" та ін. Їх провідною темою стала тема історичної амнезії українського народу, внаслідок чого вилучалися цілі пласти національної культури, зображувались у викривленому світлі найбільш яскраві сторінки історії України, діяльність її політичних та державних діячів, культиву-валися бездуховність і безкультур'я.

Згадана тема була близькою і талановитому українському журналісту Валерію Марченку, особисту долю якого визначили написані ним в 1972 році три статті "За параваном ідейності", "Страшний якийсь тягар" та "Ки-ївський діалог", кваліфіковані органами КДБ як антирадянські і наклепницькі документи². В них Марченко ставив риторичні запитання: чому занепадає українська мова; чому так безславно змальовується український народ; чому з легкої руки високих партійних чиновників підноситься безбарвна, відверто кон'юнктурна література, яка вводить в оману сучасні і прийдешні покоління.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 2.-Арк. 53; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 398.-Арк. 15-16.

² Марченко В. Листи до матері з неволі.-С. 30-40.

Аналогічний комплекс проблем порушив Іван Гель в своїй праці "Грані культури", написаній на тюремних нарах в 70-х рр., як відповідь на книгу Івана Дзюби "Грані кристалу", в котрій останній під тиском владних структур і органів КДБ частково зрікався своїх поглядів і намагався продемонструвати духовний розквіт українського народу. Автор книги "Грані культури"¹ не лише заперечував тезу про духовний розквіт України, а й обґрунтовано доводив, що вся більшовицька політика щодо українського народу була нічим іншим як політикою етноциду, яка прирекла на вимирання одну з великих і самобутніх націй.

Важливо, що І.Гель не просто констатував наявне становище, а й прагнув показати ті сили, що здатні повернути народові його колишню славу, стати в авангарді боротьби за державну незалежність України, ствердити її як світову цивілізовану державу.

Книга "Грані культури" стала помітним явищем в політичній думці 70-х рр. ще й тому, що І.Гель один з небагатьох, що не побоявся назвати речі своїми іменами: "соціалістичну систему - тоталітарним режимом, Україну - колонією, а українців - поневоленим народом, СРСР - новітньою Російською імперією..."²

Якщо праці В.Чорновола, І.Дзюби, І.Геля та інших були добре відомі для українських та зарубіжних читачів, то оригінальні розвідки цілого ряду патріотів протягом часу так і не знаходили своєї аудиторії, перебуваючи в "надійних" схронах органів КДБ.

Зокрема, навіть сьогодні мало відома діяльність фізика - ядерщика Анатолія Здорового. В 1966 р. він був профілактований спецслужбами за написання на паркані новобудови на проспекті Леніна м. Харкова гасла такого змісту: "Українці, шануйте українську мову!"

¹ Гель І. Грані культури.- Львів., 1993.- 215 с.

² Гель І. Грані культури.- Львів., 1993.- С.10

Геть мерзенні теорійки "естественной ассимиляции"! Хай живе Україна!". Пізніше, на початку 70-х рр., не зваживши на "поради", він захопився проблемами національної політики, працював над трактатом "Політика Росії: великодержавний шовінізм і русифікація"¹

Наведеними нами працями аж ніяк не вичерпується українська позацензурна література 60-80-х рр., яка стала важливим каталізатором національних процесів в Україні, служила формуванню національної самосвідомості народу, консолідації патріотичних сил. Зокрема, помітний внесок в загальний доробок української позацензурної публіцистики зробили Левко Лук'яненко, Микола Руденко, Євгенія Кузнєцова, Іван Сокульський, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Михайло Масютко, Олекса Тихий, Олесь Бердник, Василь Стус, Святослав Караванський та багато інших²,

Водночас, розглядаючи форми інтелектуального опору не можна залишити поза увагою і той поетичний доробок, який в силу своєї ідейної спрямованості не лише не міг бути оприлюднений в Україні, а й за існуючими тоді канонами потрапляв в розряд "антирадянських документів", ставав основою для фабрикації кримінальних справ. Йдеться перш за все про поетичні збірки Василя Стуса, Василя Барладяну, Ігоря та Ірини Калинців, Ірини Сенік, Ярослава Лесіва, Тараса Мельничука, Бориса Ковгара, Миколи Холодного,

¹ Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034141-П, т. 1.-Арк. 200-210;т.4.-Арк.33-34

² Див.,напр.: Руденко М. Економічні монолози: (Нариси катастрофічної помилки).- Сучасність, 1978; Бердник О. Свята Україна. Смолоскип, 1980; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. Сучасність, 1971; Русначенко А. Націоналіст? - Так (Про Є.Кузнєцову)//Розбудова держави.- 1995.-№ 9.-С. 11-14; Тихий О. Роздуми. Смолоскип, 1982; Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! К.; 1994.-С. 148-152; Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофі слави). К., 1993.

поему Миколи Горбала "Дума", вірші Степана Сапеляка та інших¹. Різними каналами вони доходили до читачів, впливали на найбільш больові точки українського суспільства.

Дорого обійшовся пошук нетрадиційних для української літератури тем для Василя Рубана² та Віктора Рафальського³: перший - за роман "Помирав уражений проліском сніг" та інші роздуми про майбутнє України, другий - за сатиричну п'єсу "Чортополох", отримали примусове лікування у психіатричних лікарнях.

Характеристика інтелектуального опору української інтелігенції була б неповною, якщо залишити поза увагою ту частину її доробку, виготовлену у формі заяв, петицій, критичних листів, звернень на адресу вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління СРСР та УРСР, численних міжнародних організацій.

Спрямовані конкретному адресату, вони водночас ставали надбанням широкої як української, так і світової громадськості, несли в собі інформацію про стан речей в республіці, серйозні збочення в сфері національно-культурної політики, повідомляли про конкретні факти переслідувань інакодумців.

Серед останніх своєю особливою гостротою, широким

¹ Очима серця: Ув'язнена лірика. Х. 1992, Сапеляк С. Журбопис. Холодний М. Сутеніє в душі... Вірші. Б.М. Сучасність, 1969. Х.; 1995; Мельничук Т. Із-за ґрат. Поезії. Балтимор - Торонто, 1982; Красівський З. Невольничі плачі. Лондон, 1984; Чубай Г. Говорити, мовчати і говорити знову. К.; 1990 та ін.

² ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 9.-Арк. 78; Рубан В. На протилежному боці від добра//Київ.-1992.-№ 1.-С. 13.

³ Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 917412, т. 1.-Арк. 27; Рафальський В. Слухай, моя Україно! Дрогобич; 1994.

колом піднятих проблем, виділяються написані рукою Василя Лісового під псевдонімом Антіна Ковалю, Миколи Руденка, Олесе Бердника, Йосипа Терелі, Василя Стрільціва, Надії Світличної, Миколи Холодного, Василя Лобка та багатьох інших¹.

Цілком очевидно, що про оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів в умовах жорсткої політичної цензури не могло бути ніякої мови. Отож єдиним каналом їх розповсюдження в 60-80-х рр. залишався "самвидав"* - невідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації про Україну.

Необхідно наголосити, що спроби визначити поняття "самвидав" та класифікувати таким чином наявну літературу робилися в різний час як з боку правоохоронних органів, так і дослідників цього непересічного явища.

Зокрема, в 1965 р. за дорученням органів КДБ "самвидав", який розповсюджувався в республіці проаналізували старші наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ - філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кандидати історичних наук Л.Нагорна та П.Бачинський.

Останні у своїх висновках подали досить туманне тлумачення терміну "самвидав", звівши його до

¹ Див. наприклад: Українська Гельсінська група 1978-1882. Документи і матеріали. Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1983; Коваль А. Відкритий лист//Сучасність.-1969.-№ 10.-С. 99-103; Стус В. Відкритий лист//Сучасність.-1969.-№ 4.-С. 76-81.

* За версією Олександра Даніеля виникнення терміну "самвидав", пов'язаний з іменем московського поета М.Глазкова, чий вірші і прозові мініатюри були добре відомі в навколо літературному середовищі, але ніколи не публікувалися при його житті. Укладаючи власні машинописні збірники, М.Глазков писав на титулках слово "сам себяздат" (сам себе видав). Даниель А. Самиздат: поиски определения//Карта.-1994.-№ 5.-С. 33.

поняття "антирадянська література". Непереконливою здається нам також здійснена ними класифікація, що відштовхувалася в основному від місця написання згаданих праць (місцева або зарубіжна література)¹.

Ближче до істини, як нам здається, О.Данієль, який визначення поняття "самвидав" виводить не з його ідейної спрямованості, місця підготовки чи розповсюдження, а розглядає останній як специфічний засіб існування суспільно значимих текстів, тиражування яких здійснюється поза авторським контролем в процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі².

Справжній сплеск суспільного інтересу до самвидаву спостерігається вже наприкінці 50-х - початку 60-х рр. Іван Світличний пояснював це зневірою значної частини населення у офіційних джерелах, повністю підконтрольних владним структурам, позбавлених будь-якої самостійності, можливості реально відобразити як позитивні, так і негативні процеси, що відбувалися в країні³.

Доцільно відзначити, що й сам Іван Світличний доклав чимало зусиль для розповсюдження позацензурної літератури.

Вже на початку 60-х рр. він почав систематично збирати і записувати на магнітофонну плівку художні твори, літературно-критичні статті, які з різних причин не були опубліковані в Україні.

На основі зібраної колекції прагнув упорядкувати збірку, включивши до неї твори Василя Стуса, Миколи

1 ДА СБУ.-Спр. 68007-ФП, т. 4.-Арк. 1-10.

2 Данієль А. Самиздат: поиски определения. //Карта. 1994. - Nsc. 33.

3 ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 7.-Арк. 253.

Воробійова, Василя Голобородька, Ігоря Калинця та інших¹.

Лише арешт І.Світличного завадив реалізації накреслених планів.

В 1966 р., звільнившись з-під арешту, Іван Світличний береться за впорядкування документів, пов'язаних з судовим процесом над учасниками "Української робітничо-селянської спілки" (Л.Лук'яненком, І.Кандибою, С.Віруном та ін.) З його передмовою згадані документи були надіслані до партійних, радянських, правоохоронних органів, а згодом нелегально переправлені за кордон, де вийшли окремою брошурою під назвою "Українські юристи під судом КДБ"².

З іменем Івана Світличного, а також його сестри, бібліотекаря Київхолодкомбінату №2 Надії Світличної, студента лікувального факультету Київського медінституту Олега Бахтіярова пов'язане порушення 28 березня 1969 р. слідчим відділом КДБ при РМ УРСР кримінальної справи № 24 "По факту розповсюдження в м.Кисві антирадянської праці А.Авторханова "Технологія влади" за ознаками ст.62, ч.1 КК УРСР. Як з'ясувалось фотокопії "забороненої книги" надійшли через Л.Площа з Москви безпосередньо від В. Красіна і з ініціативи О.Бахтіярова тиражувалися у фотолабораторії С.Шупіна. На рахунку О.Бахтіярова також виготовлення і розповсюдження в 1966-1969 рр. книг М.Бердяєва "Витоки і зміст російського комунізму", В.Чорновола "Лихо з розуму", М.Джиласа "Новий клас" та інших.

З Москви від П.Литвинова надійшов екземпляр книги О.Солженіцина "В крузі першому", який поширювався серед української інтелігенції старшим викладачем Київського державного університету Віктором Боднарчуком

¹ ДА СБУ. - Спр. 68805. - ФП, т.2 - Арк. 288-290.

² Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 6.-Арк. 31; Українські юристи під судом КДБ: Мюнхен, 1968. - 107 с.

та інвалідом II групи Наталією Каразією з м.Колки Волинської області¹

Важливо підкреслити, якщо в 60-х рр. засобами самвидаву поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 70-х рр. цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем. Так народилася в 1969 р. і стала реалізовуватися ідея підготовки "Українського вісника", яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців. Як пригадавав один з ініціаторів випуску "Українського вісника" В.Чорновіл, праця українських правозахисників була аж ніяк не наслідуюванням "Хроніки текущих событий" або інших аналогічних видань, а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань².

У підготовці і розповсюдженні 1-5 чисел "Українського вісника" під редакцією В.Чорновола найактивнішу участь брали М.Косів, Я.Кендзьор, О.Антонів, Л.Шереметьєва, С.Гулик, Я.Дашкевич, З.Франко, В.Мороз, І.Світличний, В.Лісовий, М.Плахотнюк, З.Антонюк та інші. Як твердить Г.Касьянов, "УВ" мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах тощо³.

Аналізуючи тематику "Українського вісника", слід відзначити її різнобічність. Так, часопис друкував на своїх сторінках і літературні твори, і полемічні нариси, і хроніку українського правозахисного руху.

¹ ДА СБУ.-Спр. 58114.-ФП, т.1.-Арк.1-2,11,27,73,142; т.2.-Арк. 106-107;т.3.-Арк.391

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 2.-Арк. 11.

Цікаво, що на титульній сторінці "Українського вісника" було вміщено застереження "Легальне позацензурне видання". Над цим не раз кепкував С.Хмара, який з іронією запитував: "Цікаво, де б опинився редактор "легального видання", якби КДБ знав хто і де його укладе?"¹.

На жаль, ці питання для КДБ не довго залишалися без відповіді. В 1972 р. головного редактора "Українського вісника" В.Чорновола було заарештовано. Вже без нього 5-е число журналу підготували і розповсюдили Михайло Косів та Ярослав Кендзьор. Однак пізніше, з метою конспірації й вони були змушені призупинити видання часопису.

Невдовзі редакція "УВ" перемістилася зі Львова до Кисва. Тут складні і небезпечні обов'язки, пов'язані з виданням часопису, взяли на себе наукові працівники Інституту філософії АН України Євген Пронюк, Василь Лісовий, студент філологічного факультету КДУ Василь Овсієнко.

За короткий час вони підготували до друку такі матеріали: "Замість останнього слова" В.Мороза, "Громадянину слідчому В.Даниленку" Б.Ковгара, інформацію про арешти українських інакодумців, зібрану серед їх родичів. Тиражування чергового числа журналу взяла на себе студентка факультету журналістики Київського університету Раїса Сидоренко, яка виготовила до десятка примірників "УВ". Останні розповсюджувались Василем Овсієнком, в першу чергу, серед студентів Київського університету².

Характерно, що навіть з ізоляцією групи Є.Пронюка-В.Лісового органами КДБ робота над "Українським

¹ Хмара С. Сьогодні про минуле. Львів, 1993.-С. 112.

² ДА СБУ.-Сар. 69308-ФП, т. 15.-Арк. 146; т. 16.-Арк. 148, 258, 280, 296-297; т. 26.-Арк. 64.

вісником" не припинялася. В 1974 р. основні функції по його підготовці перебрали на себе лікар Степан Хмара, художник-реставратор Василь Карабін, науковець Олесь Шевченко та інженер Віталій Шевченко, які включили до часопису (№ 7-8) ряд статей щодо переслідувань української інтелігенції, знищення пам'яток національної історії та культури, порушення прав віруючих тощо. Центральне місце на сторінках часопису займала об'ємна праця самого С.Хмари (під псевдонімом М.Сагайдак) "Етноцид українців в СРСР", просякнута глибокою стурбованістю за всю подальшу долю українського народу.

Згаданою ініціативною групою було підготовлено також і наступне число журналу. Однак, внаслідок дій провокатора Іринія Будного, його фотокопії потрапили не за кордон, а в Управління Комітету держбезпеки по Львівській області¹.

Незважаючи на виняткові складнощі, певні невдачі, видання "Українського вісника" стало в політичному житті України подією надзвичайної ваги.

Як справедливо відзначає Г.Касьянов, внаслідок проведеної роботи виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками. До того ж поява періодичного друкованого органу засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень².

До речі, такої ж думки дотримувалось і керівництво радянських спецслужб. 21 грудня 1970 р. голова КДБ при РМ СРСР Ю.Андропов інформував ЦК КПРС про те, що "...на базі виготовлення і розповсюдження "самвидавської" літератури здійснюється певна консолідація однодумців, наочно простежуються спроби створення щось на

¹ Архів СБУ в Львівській обл.-Спр. 57316, т. 2.-Арк. 2, 5, 131, 237;

² Касьянов Г. Вказ. праця.-С. 119.

зразок опозиції"¹. Серед головних центрів розповсюдження позацензурних матеріалів, Ю.Андропов назвав Москву, Ленінград, Київ, Горький, Новосибірськ, Харків. "В цих та інших містах, - зазначав він, - виявлено близько 300 осіб, які, називаючи себе "антисталіністами", "борцями за демократичні права", "учасниками демократичного руху" займаються виданням як окремих документів, так і збірників - "Хроніки текущих событий", "Вісника України"^{*}, "Общественных проблем" тощо"².

Наведена головою КДБ СРСР кількість активних розповсюджувачів самвидаву викликає серйозні сумніви.

В даному випадку або ж йдеться лише про кількість притягнутих до відповідальності, або ж радянські спецслужби свідомо зменшували масштаби поширення позацензурної літератури. Зокрема, лише в Україні з 1967 р. по червень 1971 р. за антирадянську агітацію, "поширення наклепницьких вигадок на радянський державний і суспільний лад" було профіаковано понад 6 тисяч громадян³. Як свідчать документи, переважна їх більшість була тією чи іншою мірою пов'язана з самвидавом.

Масштаби поширення самвидаву засвідчили також операції органів КДБ, спрямовані проти осередків його виготовлення, зберігання та розповсюдження, здійснені в другій половині 60-70-х рр.

Зокрема, в 1965 р. такі осередки були викриті у Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську. Під час проведених обшуків вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які використовувались

¹ РДАНИ.-Ф. 89, пер. 55, спр. 1.-Арк. 3.

^{*} Йдеться про видання "Українського вісника".

² РДАНИ.-Ф. 89, пер. 55, спр. 1.-Арк. 4.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 75.

для їх тиражування¹.

Як доводили оперативні та слідчі документи органів КДБ розповсюдженням самвидаву активно займалися лаборантка хімічного факультету КДУ Є.Кузнцова, старший інженер Українського науково-дослідного геолого-розвідувального інституту О.Мартиненко, інженер-геодезист Київоблпроекту І.Русин, студент Київського медичного інституту Я.Геврич, старший науковий співробітник Інституту геофізики АН УРСР, кандидат технічних наук М.Гринь, художник Київського драматичного театру ім.І.Франка, студент-заочник КДУ П.Моргун, літературний критик І.Світличний, художник Феодосійської фабрики іграшок М.Масютко, слюсар Львівського електролампового заводу, студент-заочник ЛДУ Іван Гель, модельєр-конструктор Львівського проектно-конструкторського інституту Я.Менкуш, старший інженер-психолог лабораторії психології і фізіології праці Львівського заводу автопогрузчиків М.Горинь, науковий співробітник Львівського музею українського мистецтва Б.Горинь, старший викладач ЛДУ М.Осадчий, архіваріус Львівського облдержархіву М.Зваричевська, бухгалтер обкому профспілки працівників "Деревліспрому" С.Батурин, завідуючий кабінетом франкознавства ЛДУ М.Косів, начальник будівельного сектору Львівського відділу інституту Центроспілки Г.Садовська, старший науковий співробітник Тернопільського краєзнавчого музею І.Герета, випускник Тернопільського музичного училища М.Чубатий, асистент Луцького педінституту Д.Іващенко, викладач Івано-Франківського педінституту В.Мороз, вчителі з Івано-Франківщини М.Озерний та В.Іванишин, художник Івано-Франківського художнього фонду

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп.24, спр. 6160. - Арк. 25-26.

П.Заливаха. Крім того, правоохоронні органи рекомендували звернути особливу увагу на групу осіб, причетних до мережі розповсюдження самвидаву. Серед них: літераторів І.Драча, Ю.Назаренка, Б.Антоненка-Давидовича, І.Немировича, Р.Доценко, Л.Мельник, Л.Кореневи-ча, С.Тельнюка, Л.Костенко, науковців АН України М.Гуць, Р.Юськіва, З.Франко, В.Завойського, В.Пеньковського, І.Ющука, О.Щирицю, В.Сазанського, художниці А.Горську та інших¹.

В 1965 р. в поле зору органів КДБ потрапили також київський письменник Валерій Шевчук та його брат Анатолій. Останній, працюючи лінотипістом Житомирської обласної друкарні намагався набрати на лінотипі та тиражувати відому у самвидаві статтю Є.Сверстюка "З приводу процесу над Погружальським"².

Починаючи з другої половини 60-х рр. постійно збирав і поширював у рукописних списках позацензурні праці інженер Івано-Франківської обласної газово-технічної інспекції Василь Долішній. Так, в 1968 р. він разом з товаришем В.Семаньківом переписали в учнівський зошит "Репортаж із заповідника імені Берії" В.Мороза, з яким пізніше знайомили своїх однодумців³.

"Самвидав" ледь не привів на лаву підсудних студентів Київського державного університету Богдана Уніата та Івана Балясного, які отримуючи у Києві нелегальні видання, розповсюджували їх в інших областях України⁴.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160.-Арк. 22-24.

² Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр. 28834-П, т. 1.-Арк. 385.

³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 9375-П, т. 1.-Арк. 70-77, 189.

⁴ ДА СБУ.-Спр. 69308-ФП, т. 5.-Арк. 214; Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 9119-П, т. 1.-Арк. 272.

Тиражування та розповсюдження "самвидаву" ставила за мету також група у складі Богдана Чабана, Ярослава Литвина, Степана Бедрила. В кінці 60-х рр. вона виготовила фотоплівки статті "Пам'яті героя" про самоспалення В.Макухи, "Репортажу із заповідника імені Берії" та інші, які регулярно переправлялися з Києва до Кам'яно-Бузького району Львівської області для виготовлення фотокопій¹.

На початку 70-х рр. органи КДБ змогли відзвітуватися виявленням кількох осередків виготовлення і розповсюдження самвидаву. Один з них - в Інституті літератури АН УРСР, був пов'язаний з діяльністю члена Спілки письменників України, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника Володимира Іванисенка. Разом із своєю дружиною він передруковував найбільш важливі документи, окремі позацензурні праці, знайомив з ними деяких колег по Інституту і Спілці².

Як пригадував І.Дзира, осередок розповсюдження самвидаву існував і в Інституті історії АН УРСР, причому позацензурною літературою цікавився один з провідних українських істориків член-кореспондент АН УРСР Ф.П.Шевченко.

15 грудня 1970 р. Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР інформував вище політичне керівництво республіки про виняткову зацікавленість самвидавом у колективі Вінницької обласної комсомольської газети "Комсомольське плем'я".

За його матеріалами старший літературний працівник Олександр Гетьман та літпрацівник Галина Стебновська, отримуючи "ідейно шкідливу літературу" з Москви, Дніпропетровської області, передруковували

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-28461, т. 1.-Арк. 2.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 398.-Арк. 41-42.

її у 4-5 примірниках, які давали для ознайомлення іншим журналістам області. Серед них: завідуючим відділами редакцій газети "Комсомольське плем'я" Анатолію Заблоцькому, Георгію Сенкевичу, літпрацівнику газети "Вінницька правда" Миколі Рябому, відповідальному секретарю Теплицької районної газети Аллі Ігнатюк¹.

В першій половині 70-х рр. активно займалася розповсюдженням самвидаву в Івано-Франківській області "городенківська група" у складі заступника голови Городенківської районної організації Товариства охорони природи Федора Вережака, відповідального секретаря цієї організації Миколи Гамуни, зчіпловача вагонів Городенківського цукрокомбінату Миколи Гуцула, а також будівельника з Чернівців Ролана Гайдука.

За допомогою фотоапарату "Зоркий-4", друкарської машинки вони розмножили екземпляри праць: М.Брайчевського "Приєднання чи воз'єднання?"; І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?"; М.Джиласа "Новий клас", публіцистичних творів В.Мороза².

Більше десяти років, починаючи з 1961 р., займався розповсюдженням самвидаву вчитель іноземної мови Боярської вечірньої середньої школи робітничої молоді Іван Коваленко. Встановивши необхідні контакти, він регулярно отримував з Москви позацензурні праці, з якими знайомив своїх колег³.

З столиці колишнього СРСР отримував також екземпляри самвидаву старший лаборант фотолабораторії

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 398.-Арк. 48-49; Державний архів Вінницької обл.-Ф. 136, оп. 59, спр. 123.-Арк. 59-66.

² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. - Спр. П-37528, т.1. - Арк. 232-236; ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 25, спр. 1044. - Арк. 125-126.

Музею народної архітектури та побуту України Володимир Вилегжанін. Безпосередньо на робочому місці він розмножив фотоспособом ряд заборонених цензурою праць. Серед них - оригінальну розвідку Андрія Амальрика "Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?"¹.

Чимало клопоту завдавало правохоронним органам розповсюдження "Українського вісника". Його окремі примірники або фрагменти час від часу з'являлися в самих різних регіонах республіки. Як з'ясувалося поширенням "УВ" безпосередньо займалися Леонід Плющ, Зіновій Антонюк, Зіновія Франко, Микола Плахотнюк, Ніна Строкатова, Олекса Різників, Володимир Притика, Олександр Сергієнко, чимало інших добровільних помічників².

Важливо, що в досліджуваний період вдалося поступово, після серії невдач налагодити відповідні канали для переправлення позацензурних праць за кордон, а також встановити зв'язки для отримання необхідної літератури із зарубіжних країн.

Одним з перших спробував переправити позацензурні праці українських авторів слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, член Комуністичної партії Канади, канадський громадянин, українець за походженням Іван Коляска.

Влітку 1965 р. за допомогою своїх співвітчизників С.Мацієвича і Д.Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи і праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України. Спроба ця виявилася невдалою.

Зібрані ним матеріали були вилучені на Київській та Московській (Шереметьєвській) митницях, а сам

¹ Архів УСБУ в Чернівецькій обл. - Спр. П-7302, т. 1. - Арк. 99.

І.Коляска за підригну діяльність проти Радянського Союзу був видворений за межі країни¹. Подібна доля спіткала і громадян США Хартсоу і Фея, громадянина ФРН - Лерхбаумера, громадянина Ізраїлю - Аксельрода та інших².

13 грудня 1965 р. ряд позацензурних праць: "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І.Дзюби, "З приводу процесу над Погружальським" Є.Сверстюка, листування В.Лобка з М.Рильським та ін. намагався вивезти за кордон науковий працівник Пряшівського університету, аспірант-заочник КДУ, член Комуністичної партії Чехословаччини, українець за походженням Микола Мушинка. Заховані під натільною білизною "ідейно шкідливі документи" були вилучені при митному догляді на залізничній станції Чоп³.

Там же, 3 липня 1967 р., при виїзді з СРСР в Чехословаччину, рукописи та машинописні тексти статей, літературні твори та фотографії були вилучені у громадянки Чехословаччини Ірини Генік-Березовської. А дещо пізніше, 31 січня 1968 р., фотоплівка з "Репортажем із заповідника імені Берії" була знайдена і відібрана у наукових співробітниць Інституту мовознавства Чехословацької академії наук Єви Покорної та Власти Червеної⁴.

Не зміг досягти поставленої мети і підданий Бельгії, студент Лювєнського католицького університету, секретар головної управи Українського допомогового комітету по Бельгії Ярослав Добош. 5 січня 1972 р. під

¹ ДА СБУ.-Спр. 6805, т. 8.-Арк. 203; т. 18.-Арк. 40-41.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5991.-Арк. 129.

³ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 3.-Арк. 130; спр. 68805-ФП, т. 7.-Арк. 158-159.

⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 13-17; 44-49; спр. 65. - Арк. 31..

час обшуку на прикордонній станції Чоп у нього були вилучені фотоплівка з роботою С.Караванського "Словник українських рим", фотокартки В.Мороза, В.Стуса та інші матеріали¹.

Більш успішною виявилась місія студентки Київського університету, громадянки Чехословаччини Ганни Коцурової. За допомогою Валерія Шевчука, Івана Світличного, Леоніда Селезненка, Миколи Плахотнюка, Зіновія Антонюка та інших в кінці 60-х - на початку 70-х рр. їй вдалося вивезти до Чехословаччини фотоплівки з творами Є.Сверстюка "Собор у риштуванні", М.Осадчого "Більмо", поетичні збірки Ігоря Калининця та Василя Стуса, окремі числа "Українського вісника" та ін. Вивезені нелегальним шляхом фотоплівки з Чехословаччини через викладача Пряшівського університету Павла Мурашка переправлялися в інші європейські країни, де надавалися в розпорядження видавництв, редакцій газет і журналів, радіо і телебачення.

Активність Ганни Коцурової не залишилась непоміченою як для радянських, так і чехословацьких спецслужб. В 1972 р. її було заарештовано на території Чехословаччини. Лише вагітність врятувала Г.Коцурову від відбуття суворого покарання².

Очевидно, що наведені нами приклади не вичерпують всіх успішних і безуспішних спроб вивезти позацензурну літературу за межі СРСР. Навіть сьогодні, залишається загадкою публікація за кордоном цілого ряду широковідомих праць. Останнє твердження підкріплює також доповідна записка відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-11547, т. 1.-Арк. 312, 316.

² Там само. -Спр. П-23335, т. 4.-Арк. 207; т. 5.-Арк. 19-21; т. 7.-Арк. 287; ДА СБУ.-Спр. 68805, т. 1.-Арк. 321.

КПУ, з якої довідуємось про те, що лише на кінець 60-х рр. з України було вивезено і опубліковано на Заході близько 30 антирадянських рукописів¹.

Отже переважна більшість каналів залишалася непідконтрольною для радянських спецслужб.

Не піддавалося також повному контролю і ввезення "націоналістичної літератури" із-за кордону. Як повідомляв ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ П.Шелест в 1964 р. було вилучено понад 200 екземплярів тисяч газет, журналів, брошур, листівок, іншої літератури видрукованої за кордоном². Якщо ж врахувати ремствування начальника військ Західного прикордонного округу КДБ при РМ СРСР Іванова та начальника політвідділу цього ж округу Козлова щодо відсутності у прикордонників необхідних сил для проведення "чекістських операцій", різкого послаблення охорони кордонів в ряді суміжних країн, то можна припустити, що вилучалася далеко не вся література, яка спрямовувалася в Україну³.

Широке розповсюдження самвидаву підштовхнуло вище політичне керівництво СРСР та УРСР до розробки спеціальних заходів "по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів", схвалених постановами ЦК КПРС (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.)⁴. Однак, незважаючи на свою жорсткість, вони не мали реального впливу на ситуацію, оскільки і в 70-х, і в першій половині 80-х рр. в доповідних Комітету держбезпеки СРСР Україна називалася як одна з найбільш неблагонадійних в цьому плані республік⁵.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 30-31.

² Там само. - Оп.24, спр. 5991. - Арк. 117.

² Там само. - Оп. 25, спр. 65.-Арк. 41-46.

³ РДАНИ.-Ф. 89, пер. 46, спр. 35.-Арк. 1-5; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1024.-Арк. 68-70.

⁵ Там само.-Пер.55,спр.1.-Арк. 1-6; пер. 51,спр.10.-Арк. 1-2; спр. 13.-Арк. 1-3

Таким чином, незважаючи на рішучу протидію владних структур, самвидав в 60-80-х рр. залишався помітним фактором, що впливав на суспільно-політичну ситуацію в республіці, сприяв консолідації і взаєморозумінню національно-патріотичних сил.

Одним з важливих шляхів національного піднесення, самоусвідомлення народу залишалася і та велика та багатогранна культурницька й просвітницька діяльність, яку протиставляли процесу русифікації України кращі представники української інтелігенції. Боротьба за рідну мову, культуру, повернення народу незаслужено забутих імен завжди залишалася тією непримиримою ареною, на якій кувалися політичні погляди і програми, загартовувався і мужнів авангард національного руху.

Піднесення культурницької діяльності української інтелігенції спостерігається вже в другій половині 50-х рр. Вона супроводжувалась народженням цілого ряду об'єднань, гуртків, літературно-мистецьких формувань в різних регіонах республіки. Ініціатором їх створення ставала здебільшого літературно-мистецька молодь, чия свідомість була найбільш сприятливою до нових демократичних процесів, покликаних до життя курсом десталінізації радянського суспільства. Характерно, що саме творча молодь власне і склала основу руху шістдесятників, який помітно вплинув на світогляд цілого покоління.

Яскравим і своєрідним явищем зазначеного періоду, стало створення клубів творчої молоді, котрі перетворились у справжні осередки духовності і культури. Один з перших таких клубів - "Сучасник" - виник у Києві наприкінці 1959 р. Багато особистих зусиль для налагодження діяльності Клубу доклали його голова - молодий талановитий режисер Лесь Танюк, митці нового покоління Людмила Семикіна, Галина Севрук, Віктор Зарецький,

Алла Горська, Ераст Біляшівський, філологи Надія Світлична та багато інших. Своім досвідом клуб творчої молоді підтримало чимало представників української інтелігенції старшого покоління. Серед них: архітектор Григорій Логвин, письменники Борис Антоненко-Давидович, Григорій Кочур, Максим Рильський, Микола Бажан та ін.¹

Як довідуємось з документальних матеріалів клуб "Сучасник" відвідувала молодь самих різноманітних верств. Постійну аудиторію складала декілька сот чоловік, хоча цілий ряд заходів збирав і значно більше осіб.

Важливо, що діяльність київського клубу виходила далеко за межі кімнати № 13 Жовтневого палацу культури, де розташувався його актив, і навіть одного з найбільших залів столиці України. Члени "КТМ" йшли безпосередньо в студентські аудиторії, трудові колективи, шукали і знаходили своїх однодумців. Так, за участю "Сучасника" 23 березня 1963 р. в актовому залі медичного інституту ім.О.Богомольця був проведений вечір поезії, на якому звучало слово Василя Симоненка, Ірини Жиленко, Миколи Вінграновського, Миколи Сингаївського, Миколи Холодного, Віталія Коротича. Через кілька місяців - 23 грудня 1963 р. молоді українські поети знову зібралися в цьому ж залі, але щоб вшанувати дев'ятини з дня смерті Василя Симоненка².

Своєрідним викликом системі стало проведення "Сучасником" вечора пам'яті драматурга Миколи Куліша, оголошеного в 30-ті рр. "ворогом народу" і до початку 60-х рр. офіційно не реабілітованого. Завдяки ентузіастам для киян також вперше зазвучало ім'я видатного новатора

¹ Танок Л. Без культури нас нема...//Дніпро.-1991.-№ 6.-С. 67; Зарецький В. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етно-культурному просторі СРСР//Сучасність.-1995.-№ 4.-С. 124.

² НА "Меморіалу".-Ф. 103, папка "ПСХ".-Арк. 108.

української сцени Леся Курбаса, чиє коротке талановите життя обірвалося на Соловках.

Діяльність клубу творчої молоді викликало не просто занепокоєння, а й відверте роздратування владних структур.

Предметом спеціального розгляду ЦК Компартії України став вечір, присвячений 150-річчю з дня смерті Лесі Українки, організований радою "Сучасника" разом з дирекцією Київської філармонії та Українським театральним товариством 31 липня 1963 р. у Першотравневому парку Києва. Така реакція вищого політичного керівництва пояснювалася тим, що згаданий захід не був санкціонований Київським міськкомом партії і проходив за програмою, яка значно відрізнялася від інших офіційних заходів.

Виступаючи на підмостках Першотравневої естради, доповідач І.Дзюба, звернувшись до творчості великої поетеси, зумів розкрити всю трагедію українського народу, який протягом віків втрачав рідну мову, відлучався від джерел національної культури і, як наслідок, позбувався власної ментальності. Глибока біль за свій народ звучала також у виступах актриси Укрконцерту Тетяни Цимбал, старшого наукового співробітника Інституту літератури АН України Михайлини Коцюбинської, літераторів Івана Драча, Станіслава Тельнюка, Миколи Вінграновського, Юрія Назаренка, Ірини Жиленко¹.

В доробку київського клубу творчої молоді також і започаткування вечорів пам'яті Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, і реальні кроки по відродженню краєзнавства. Так, до глибин народної культури привернула краєзнавча експедиція, проведена активом "Сучасника" весною 1963 р. під керівництвом Г.Логвина. Подорожуючи за маршрутом

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5653.-Арк. 26-29.

Житомир-Новоград-Волинський-Острог-Кременець - Почаїв - Тернопіль - Кам'янець - Подільський - Хотин - Хмельницький учасники експедиції з'ясовували стан пам'яток історії та культури, вступали в дискусії з молоддю згаданих населених пунктів¹.

Цілком очевидно, що подібні форми роботи клубу аж ніяк не вкладалися у визначені схеми, не відповідали тим ідеологічним вимогам, які висувалися перед ним як партійним керівництвом, так і безпосереднім куратором - комсомолом. Незважаючи на відсутність будь-якого серйозного приводу, клуб творчої молоді "Сучасник" весною 1964 р. було розпущено, а його найактивніші члени потрапили до "чорних списків" правоохоронних органів.

Клуби творчої молоді діяли і в інших великих культурних центрах України. Зокрема, у Львові активно і цілеспрямовано працював молодіжний клуб "Пролісок", очолюваний Михайлом Косівом. Широку громадську увагу привернув проведений "Проліском" в другій половині березня 1964 р. з ініціативи Михайла Гориня, Мирослави Зваричевської, вечір, присвячений 150-річчю з дня народження Великого Кобзаря. Хоча сценарій заходу був взятий з офіційних джерел, його організатори зуміли створити в ході проведення вечора таку атмосферу, яка змусила присутніх не лише замислитись про причини особистої трагедії генія в умовах російського самодержавства, а й провести певні аналогії з становищем України у складі радянської імперії².

З погляду на ідейну спрямованість роботи львівського клубу творчої молоді всю його подальшу долю не важко було передбачити. Засідання "Проліску" були

¹ НА "Меморіалу".-Ф. 103, папка "ПСХ".-Арк. 111.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-26984, т. 2.-Арк. 109.

припинені, а його організатори мали тривалі неприємні розмови у львівському обкомі комсомолу, в органах КДБ.

Ліквідувавши клуби творчої молоді, які піддавалися хоча б якомусь контролю, владні структури з великим запізненням зрозуміли свою помилку, оскільки молодіжні об'єднання продовжували діяти в неформальній обстановці. Так, не розпрощався з своїми задумами актив київського клубу творчої молоді. Іваном Світличним разом з Іваном Дзюбою в робітничих гуртожитках проводились літературні вечори, в майстерні художниці Алли Горської та на приватних квартирах читались лекції з естетики та історії культури, безпосередньо на філфаці КДУ організовувались зустрічі з молоддю¹.

Як ці, так і інші заходи були досить багатолюдними. Зокрема, на вечір, присвячений творчій індивідуальності Олександра Довженка, проведений в листопаді 1964 р. в майстерні Алли Горської, зібралося близько 50 осіб, які з великим інтересом заслухали виступи Дмитра Павличка, Євгена Сверстюка, Івана Драча².

Глибоким змістом був сповнений вечір пам'яті Т.Г.Шевченка, який проходив на квартирі Романа Корогодського. Своїми думками щодо творчості поета обмінялися Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська, Леонід Плющ³.

Отже, літературно-митецькі вечори, зустрічі, мандрівки у різні регіони України продовжували об'єднувати київську молодь, яка вже не могла та й не хотіла рухатись шляхами, протореними радянськими ідеологами.

Об'єктивно осмислити минуле і новітню історію

¹ ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 4.-Арк. 138, 148.

² Там само.-т. 6.-Арк. 8.

³ Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 6.-Арк. 109-110.

України, розібратися в пекучих проблемах її розвитку прагнули учасники неформального гуртка, утвореного за участю студентів та викладачів львівських вищих учбових закладів, вчителів, інженерно-технічних працівників та ін. Збираючись на квартирах викладача англійської мови Львівської консерваторії Роксолани Минко та наукового співробітника Інституту переливання крові Всеволода Байдака, вони жваво обговорювали місце і роль в історії України таких непересічних постатей як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, розкривали для себе сторінки подвигу українських січових стрільців, обмінювались матеріалами, пов'язаними з діяльністю ОУН-УПА¹.

Глибоке зацікавлення причинами, що призвели до занепаду української мови та культури виявили члени неформального молодіжного об'єднання з м.Тернополя, згуртовані навколо завідувача відділом місцевого краєзнавчого музею Ігоря Герети та студента музучилища Методія Чубатого. На своїх зустрічах гуртківці знайомились з самвидавом, призабутими науковими та літературними працями, виконували вилучені з репертуару радянських митців пісні: "Червона калина", "Гей, там на горі Січ іде" та ін².

Аналогічні клуби, об'єднання, гуртки існували також в інших містах України. У Харкові, наприклад, інженер Харківпромбудпроекту Ігор Кравцов прагнув створити цілу мережу гуртків для вивчення української мови та історії України, залучивши до цієї справи найбільш висококваліфікованих викладачів вищих учбових закладів, діячів культури тощо³.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-26250, т. 1.-Арк. 9; т. 2.-Арк. 329-331.

² Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 9119-П, т. 1.-Арк. 27-28, 52 зв., 119 зв., 160 зв.

³ Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034140-ФП, т. 1.-Арк. 100.

Значення клубів, гуртків, неформальних об'єднань, які діяли на теренах України в 60-х рр. важко переоцінити. За змістом і напрямком своєї роботи вони пробуджували у молоді інтерес до власної історії та культури, формували високу громадянську позицію, підносили її до рівня активних учасників процесу українського національного відродження.

На непересічну роль згаданих об'єднань звернула увагу Надія Світлична, зазначивши, що вони мали виняткове значення не лише в житті шістдесятників, а й закладали підмурки передової суспільно-політичної думки, які реально впливають на життя України в умовах сьогодення¹.

Незважаючи на негативне ставлення владних структур, неформальні об'єднання, гуртки існували і в наступні роки. Один з них - що об'єднував донецьку і краматорську молодь, гуртувався навколо Олексі Тихого, Григорія Гребенюка, Михайла Саби, Євгена Ращика.

Характерно, що учасники згаданого об'єднання не лише обговорювали мовно-культурні питання, а й всіляко прагнули пропагувати свої погляди через засоби масової інформації.

Так, Олекса Тихий уклав добірку документів і матеріалів про стан вивчення і викладання української мови, який намагався опублікувати через Донецький інститут удосконалення вчителів. А Григорій Гребенюк, підготувавши полемічну статтю "Російська чи давньоукраїнська?", всіляко проптов-хував її на сторінки "Літературної України"².

Серйозне невдоволення висвітленням минулого України стало причиною виникнення у квітні 1972 р. гуртка для

¹ Як не зігнешся, то не зігнуть. Інтерв'ю з Надією Світличною//Україна.-1990.-№ 12.-С. 5.

² Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 31729-ФП, т. 1.-Арк. 31-33, 62.

поглибленого вивчення національної історії на історичному факультеті Львівського державного університету. В своїх рефератах, доповідях, самостійних дослідженнях студенти Слука, Філонов, Кожан, Кузовик, Сварник прагнули розкрити основні етапи національно-визвольного руху, опанувати тему: "Розстріляне відродження 20-30-х рр.", ознайомитись з спадщиною М.Костомарова, М.Грушевського та ін.¹

Знаменно, що гуртки та об'єднання виникали не лише у великих культурних та наукових центрах, а й в селищах, селах. Причому знижувався й вік учасників таких гуртків. Так, учні 7-8 класів Мильчицької восьмирічної школи Городоцького району Львівської області створили гурток, який у офіційних довідках характеризувався не інакше як "шкільна націоналістична організація". Одягаючись у спеціально виготовлені національні костюми, одяг вояків УПА, школярі йшли по селам і розповідали своїм землякам про справжню мету боротьби активних учасників визвольних змагань 40 - першої половини 50-х рр., загибель кращих синів українського народу².

Прагненням прилучитися до глибин національної історії та культури, усвідомленням необхідності широкої пропаганди багатовікової народної спадщини серед широких верств населення обумовлена участь представників національно свідомої інтелігенції, студентства, робітництва, селянства в діяльності різноманітних етнографічних, музичних колективів, хорів, культурницьких товариств та організацій, самодіяльних музеїв тощо. В першій половині 60-х рр. широкого розголосу набула концертна діяльність утвореного восени 1961 р. при Київській консерваторії самодіяльного

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-22586, т. 4.-Арк. 86.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1044.-Арк. 128.

хору "Жайворонок". Основу колективу, яким керували Борис Рябокляч, Вадим Смогитель, Володимир Завойський, склали студенти київських вузів, які вбачали своє високе призначення в популяризації української пісні у найвіддаленіших куточках України. Так народилася ідея саме ман-дрівного хору, готового виступати за будь-яких умов в містах і селах республіки.

В процесі свого становлення хор здійснив кілька "мандрівок" по Україні, відвідавши з концертами Ржищів, Трахтемирів, Канів, Черкаси, інші населені пункти¹. Очевидно, що хоролий колектив, який не дуже зважав на "поради" та "побажання органів культури, самостійно формував і виконував самотутній репертуар, тісно спілкувався з слухачами, довго проіснувати не міг. До того ж учасникам "Жайворонку" дорікали за інтерес до самвидаву, який передавався серед хористів з рук в руки².

Не менше клопоту завдавав владним структурам і відповідним правоохоронним органам інший самодіяльний етнографічний хор "Гомін", заснований у Києві в 1969 р. мистецтвознавцем і диригентом Леопольдом Ященком. Об'єднані в цьому колективі любителі народної пісні, - як визнавав сам Л.Ященко, - поставили своїм завданням відродити народні звичаї та свята, веснянки, купальські розваги, колядки, щедрівки, весільну обрядовість та ін. Хоча колектив зароджувався стихійно і базувався виключно на ентузіазмі самих учасників, його підтримала наукова і творча молодь, студенти київських вузів. Юнаки і дівчата самі дбали

¹ ДА СБУ.-Спр. 6778-ФП, т. 3.-Арк. 209; Зарецький О. Вказ. праця.-С. 124; Русин І. На Володимирській, 33//Зона - 1993.-№ 5.-С. 221-222.

² Там само.-Спр. 68007-ФП, т. 3.-Арк. 54, 170; т. 4.-Арк. 142; Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 9119-П, т. 1.-Арк. 209.

про народне вбрання до свят, художнє оформлення виступів¹.

Проаналізувавши склад "Гомону", можна твердити, що в ньому були представлені самі широкі верстви населення Києва: представники різноманітних установ та організацій, трудових колективів, творчих спілок. Серед них - інститутів Академії наук України, Української сільськогосподарської академії, Київського університету, Київського інституту іноземних мов, Київського політехнічного інституту, заводів "Більшовик", "Комуніст", "ім.Артема", "ім.Дзержинського", ряду видавництв, середніх та спеціальних учбових закладів, шкіл, музеїв. В процентному співвідношенні: наукова, творча, технічна інтелігенція складала 69%, студентство - 20%, робітники - 11%. Таким чином, за своїм представництвом і кількістю учасників ансамбль "Гомін" міг вважатися одним з найважливіших осередків відродження української культури не лише Києва, а й України в цілому².

На відміну від інших подібних колективів "Гомін" відрізнявся тим, що не готував звичайних концертів для сцени, а виходив з веснянками чи купальськими піснями на природу в органічне для таких творів середовище. Часто до ансамблю приєднувались групи гуляючих і тоді його виступи виливалися у яскраві народні гуляння. Широка популярність згаданого колективу, глибоко народний характер його заходів стали перепорою для подальшої діяльності ентузіастів.

Останніх, здебільшого в офіційних документах, представляли як "купку українських націоналістів", що сіють

¹ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 14.-Арк. 120; Ященко Л. Відроджуємо у собі себе//Україна.-1990.-№ 15.-С. 6-7.

² Український вісник.-1972 (Берез.) Вип. 6 (Париж; Балтимор, 1972).-С. 130.

своїми виступами міжнародну ворожнечу. Партком факультету журналістики КДУ прямо називав "Гомін" підпільною організацією¹.

Політичне керівництво та підпорядковані їм підрозділи спецслужб робили все можливе, щоб припинити діяльність хору, дискредитувати його в очах громадськості. "Український вісник" нарахував близько 40 випадків, коли учасники хору зазнавали переслідувань по місцю роботи, навчання, в партійному і комсомольському порядку. З членів Спілки композиторів України був виключений і керівник колективу Леопольд Яценко².

Збентежений таким перебігом подій, в своїй заяві на ім'я голови ревізійної комісії Спілки М.Михайлова, він писав: "Мені ніхто не доручав організувати хор і влаштовувати народні свята. Це я робив за власним бажанням на громадських засадах, розуміючи це як свій обов'язок перед рідним народом та його культурою. Хтось, можливо, після мене зробить краще. Справа нова й нелегка, не обійшлося, мабуть і без помилок.

Та якщо я не заслужив за свою працю нічого іншого, крім виключення з Спілки композиторів, це дуже сумно. Виходить, що й уся справа, яку я робив, також нічого не варта, крім осуду. В крайньому разі нашому керівництву вона не потрібна"³.

Такою ж "непотрібною" виявилася і та справа, яку робив протягом усього життя талановитий скульптор, музейник, невтомний збирач національних скарбів Іван

¹ Український вісник.-1972 (Берез.) Вип. 6 (Париж,;Балтимор, 1972).-С. 129-130.

² Український вісник. - 1972 (Берез.) Вип.6(Париж; Балтимор, 1972). -С. 130; Ясиновський В. Дивак//Дніпро.-1991.-№ 6.-С. 108-115; Яценко Л. Відроджуємо в собі себе//Україна.-1990.-№ 15.-С. 6-7.

³ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 14.-Арк. 127.

Гончар, хоча зібрана ним на громадських засадах колекція унікальних етнографічних експонатів не поступалася за своєю цінністю збіркам ряду провідних державних музеїв.

Голова Комітету держбезпеки при РМ УРСР В.Нікітченко неодноразово повідомляв ЦК КП України, Раду Міністрів УРСР, Міністерство культури республіки, Спілку художників про те, що "приватну збірку українського народного мистецтва в будинку скульптора І.Гончара систематично відвідують представники різних областей республіки, в тому числі націоналістично настроєні елементи, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів"¹.

Від І.Гончара вимагали передати збірку до державних музеїв, погрожували, однак він не зрадив справі, якій присвятив усе своє життя. Більше того, забуваючи про "обережність" скульптор не раз встрявав у справи, які викликали невдоволення вищого політичного керівництва. Йдеться про його громадянські вчинки, пов'язані з відновленням церков Вижниця Вижницького району Чернівецької області, с.Охлопів Горохівського району Волинської області, спорудженням і відкриттям в травні 1965 р. пам'ятника Т.Шевченку в с.Шешори Косівського району Івано-Франківської області.

За подібну зухвалість секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань А.Скаба доручив своєму апарату розібратися з "зарвавшимися" митцем².

Подвижницька діяльність І.Гончара стала причиною того, що навіть будь-яка згадка про нього та його

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 183.-Арк. 177.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5998.-Арк. 41-44; оп. 31, спр. 2403.- Арк. 141-143.

колекцію вважалася небажаною. Першу спробу пробити глуху стіну мовчання зробила Українська студія хронікально-документальних фільмів, знявши стрічку "Соната для художника". Однак, її поява на екрані викликала рішуче заперечення Київського обласного комітету партії в особі його першого секретаря В.Цибулька.

"Фільм, що поставлений на Українській студії хронікально-документальних фільмів у 1967 р. режисером В.Шкуріним за сценарієм В.Костенка, - повідомляв ЦК КПУ керівник столичної партійної організації, - позбавлений чіткого класового підходу до оцінки і зображення явищ минулого, ідеалізує старовину, в своїй основі він містить розповідь про скульптора Івана Гончара, який допускає націоналістичні збочення, за що у свій час виключений з членів КПРС.

Головним об'єктом зображення у фільмі є приватне зібрання старовинних, переважно побутово-релігійного характеру цінностей, яке Іван Гончар на-магався використувувати для поширення націоналістичних поглядів¹.

Бюро Київського обкому партії, розглянувши питання "Про кінофільм "Соната для художника", рекомендувала зняти стрічку з прокату, а всіх причетних до її створення і випуску на екран, притягнути до суворої партійної відповідальності.

Разом з тим, справа Івана Гончара пережила своїх гонителів, зросла до рівня виняткової державної ваги, стала одним з наріжних каменів у відродженні української національної культури.

Важливе і те, що вона знайшла своїх численних послідовників, які не дали піти у небуття багатьом цінним історико-культурним пам'яткам українського народу.

¹ ЦДАГО України. -Ф. 1, оп. 25, спр. 869.-Арк. 44-45.

30 березня 1972 р., повідомляючи ЦК КП України "про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів", перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ Володимир Добрик звернув увагу на зростання кількості приватних (домашніх) бібліотек і музеїв, відірваних від державної структури, культурно-освітніх установ. Наприклад, колишній завідувач методичним кабінетом Надвірнянського райвно Скрипник на власний розсуд створив у селі Манява музей відомого галицького письменника Антіна Могильницького і організував його відвідування учнівською молоддю¹.

Свосвідний етнографічний музей з писанками, вишиванками, різьбленням створив у своїй хаті священик з с.Космач Косівського району Івано-Франківської області Василь Романюк (пізніше Патріарх Київський і всієї Руси-України Володимир). Слава про його зусилля, спрямовані на збереження матеріальної та духовної культури, розійшлася далеко за межами Прикарпаття.

Ближче познайомитись з В.Романюком виявили бажання письменники Б.Антоненко-Давидович, М.Осадчий, журналіст В.Чорновіл, історик В.Мороз, художники Г.Севрук та П.Заливаха. В кінці 60-х - на початку 70-х рр. вони не раз бували в його гостинній оселі, де до світанку читалися маловідомі вірші П.Тичини, В.Симоненка, співалися призабуті пісні, точилися розмови, які в повідомленнях органів держбезпеки характеризувалися як антирадянські².

Не отримувала схвалення з боку влади і діяльність асистента Донецького медичного інституту Івана Сука, який поставив собі за мету зібрати літературу, що б

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1305.-Арк. 131.

² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 10123-П, т. 1.-Арк. 29-30, 253.

висвітлювала всі сторони життя України від найдавніших часів до наших днів, надаючи особливу увагу виявленню видань, вилучених з ідеологічних міркувань з державних бібліотек республіки¹.

Наведені нами приклади яскраво підтверджують думку про те, що в різних прошарках українського суспільства були наявні сили, зорієнтовані на збереження національно-культурних цінностей, самобутніх народних традицій.

Заради справедливості потрібно зазначити, що завдання збереження української культурної спадщини і введення її в широкий обіг вирішувались не лише шляхом створення самодіяльних колективів, приватних музеїв, бібліотек, неформальних об'єднань. Національно свідомі сили використовували для цього також наявні в республіці офіційно зареєстровані громадські організації, державні культурно-освітні заклади, мистецькі колективи. Так, з утворенням в другій половині 60-х років Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, цілий ряд авторитетних наукових працівників, діячів культури, краєзнавців-аматорів взяли найактивнішу участь у формуванні його республіканського, обласних, міських та районних правлінь, відповідних секцій і комісій.

Активно співпрацювали з Товариством охорони пам'яток автор "Собору" Олесь Гончар, невтомний ентузіаст музейної справи Іван Гончар, історики Федір Шевченко, Михайло Брайчевський, Олена Апанович, Олена Компан, Олена Лугова, архітектор Григорій Логвин та багато інших. Завдяки зусиллям цих та інших патріотів української культури вдалося поставити на порядок денний питання спорудження меморіалу на

¹ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32571-ПФ, т. 1.-Арк. 78.

о.Хортиця, увічнення пам'ятних місць з історії українського козацтва, музесфікацію пам'яток Чигирина, Суботова та Холодного Яру, будівництва унікального етнографічного музею під відкритим небом поблизу м.Києва¹.

Подібне зацікавлення українською старовиною не могло пройти поза увагою вищого політичного керівництва. З жовтня 1972 р. політбюро ЦК КПУ, заслухавши питання про діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, визнало що в роботі цієї громадської організації "мають місце факти захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм в побуті і звичаях". Як вказувалось в постанові, вимагала поліпшення робота по підборі кадрів, оскільки "інколи сюди потрапляють люди сумнівної громадської репутації, іноді з ідейно нечіткими поглядами"².

Невдовзі, спеціально споряджена першим секретарем ЦК КПУ В.Щербицьким, комісія у складі В.Маланчука, О.Іващенко, С.Безклубенка відшукала серйозні "ідейно-організаційні та ідейно-політичні прорахунки" у діяльності Музею народної архітектури та побуту, яким опікувалось Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Як твердили члени комісії в своїй доповідній записці від 11 грудня 1972 р.: "В музеї порушуються принципи ідейно-художнього спрямування архітектурного комплексу, в організації добору та придбанні експонатів мають місце прояви стихійності і самопливу, відсутні наукові критерії та підхід. Так, у розробленому проєкті експозиції Музею помітне замилювання патріархальною старовиною, серед зібраних речей мало

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 32, спр. 262.-Арк. 25-28; Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ).-Ф. 17, оп. 105, спр. 1955.-Арк. 32; спр. 1957.-Арк. 55.

² РДАСПІ.-Ф. 17, оп. 140, спр. 2195.-Арк. 10.

таких, які дають уявлення про класові протиріччя та соціальну нерівність в українському дореволюційному селі... У здійсненій роботі не передбачено змін, що відбулися у житті та побуті трудящих України за роки Радянської влади". Не обійшлося і без політичних ярликів, таких як "музей - ширма націоналістів-самвидавців"¹.

Ретельні кадрові чистки, проведені за постановою ЦК в організаціях Товариства охорони пам'яток, відштовхнули від нього значну частину наукової та творчої інтелігенції, краєзнавчого активу, змусила їх шукати інші шляхи для реалізації своїх планів та задумів.

Одним з таких шляхів стала пропаганда національної історії та культури під час своєї професійної діяльності. Останнє стосувалося, перш за все, викладачів вищих учбових закладів, вчителів, безпосередньо причетних до формування світоглядних переконань підрастаючих поколінь. Відомий український історик Ярослав Дзира, усунений від наукової роботи за захоплення українськими літописами, іншими пам'ятками історичного минулого українського народу, пригадував наскільки велике враження на нього і його друзів справило спілкування з викладачами Київського університету Костем Ткаченком, Микитою Шаповалом, які не боялися висловлювати власний погляд на проблеми минулого і сучасного України².

Неординарністю підходів відзначалися лекції доцента філологічного факультету Київського держуніверситету Івана Бровка, який умів зацікавити студентів своїм предметом, прищепити їм любов до української літератури, мистецтва, української культури, в цілому

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 32, спр. 657.-Арк. 2-3.

² З виступу Ярослава Дзири на пам'ятному вечорі, присвяченому Івану Світличному. Липень, 1995 р.

піднести в них почуття національної гордості. Педагогічна діяльність І.Бровка, його постійні спілкування з студентами, зацікавили органи КДБ, що знайшли в цьому вияв антирадянської, націоналістичної позиції¹.

Аналогічну оцінку отримала самовіддана праця вчителя української мови і літератури Ріпнянської середньої школи Рожнятівського району Івано-Франківської області Михайла Озерного.

Його провина полягала в тому, що він зумів відійти від усталених, закостенілих навчальних програм і дав можливість своїм учням відчутти мелодику рідної мови, познайомитись з літературними творами, які протягом десятиріч не публікувалися в радянських виданнях. Не прощалися М.Озерному гострі дискусії з колегами щодо наслідків русифікації, сутності українського націоналізму тощо².

Як вільний обмін думок розумів навчальний процес асистент кафедри філософії Ужгородського державного університету Микола Бондар.

Згодом він писав: "Ми з студентами могли відкрито обговорювати всі питання, які нас цікавили. Я міг відкрито, чесно, стоячи за кафедрою, критикувати антиленінську політику КПРС..., підлу інтервенцію СРСР у Чехословаччині, діяльність партійної бюрократії, що порвала будь-який зв'язок з робітничим класом і нахабно зраджує інтереси народу...

Міг акцентувати увагу студентів на назрілу необхідність розв'язання антагоністичного протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами, яка все більше і більше починає лихоманити наше

¹ ДА СБУ.-Спр. 67643-ФП, т. 6.-Арк. 276-277, 287.

² Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору?//Київ.-1990 .-№ 7.-С. 87-99

сусільство..."¹ Після таких дискусій М.Бондаря було позбавлено роботи і відлучено від будь-якої викладацької діяльності.

Недовго провчителював в Рясненській восьмирічній школі Ємільчинського району та Білківській середній школі Коростенського району Житомирської області Дмитро Мазур. Причиною усунення його від викладання стали спроби дати об'єктивну оцінку ряду подій і явищ в історії України.

Зокрема, в розмові з учнями і вчителями Д.Мазур негативно оцінював акт 1654 року про приєднання України до Росії, твердив про штучний характер голоду 1932-1933 рр., вказував на відсутність в СРСР свободи совісті, називав "інтернаціональну місію" військ країн Варшавського договору у Чехословаччині 1968 р. "інтервенцією", "окупацією"². Останньою краплею стало самоправство вчителя щодо зміни теми ленінського уроку 1 вересня 1970 р. Замість рекомендованої - "Чергові завдання партії в галузі сільського господарства", він в присутності завуча школи розпочав з учнями розмову на тему "Ленін, Україна і українська мова"³. Як і у всіх попередніх випадках наслідки було не важко передбачити.

Вчитель історії школи - інтернату №20 м.Києва Володимир Ювченко та вчителька російської мови цього ж учбового закладу Маргарита Кусікова для розширення світогляду своїх учнів запропонували створити громадську бібліотеку "Наш дім", навколо якої згуртувалося 25 учнів 8-х класів. Актив бібліотеки крім офіційних радянських видань міг ознайомитись з поглядами І.Дзюби, конспектами

¹ ДА СБУ.-Спр. 72253-ФП, т. 1.-Арк. 169-170.

² Архів УСБУ в Житомирській обл. - Спр. 29792. - П, т.2. Арк.183-184; Абаза С. Уроки сільського вчителя//Старожитності. - 1993. - № 3-4. - С. 16-17.

³ Там само. - Т. 1. - Арк. 64

зарубіжних праць, прослухати магнітоплівки передач радіостанції "Свобода". Незважаючи на те, що "Наш дім" проіснував кілька місяців, до літа 1969 р., він залишив помітний слід в свідомості школярів. Так, вже після розгону учнівського об'єднання та покарання вчителів, метри від педагогіки жахалися від тверджень своїх вихованців, таких як, наприклад, заяв на уроках учня дев'ятого класу Максимчука про те, що "вибори - це наперед передбачена гра".

Спілкування з В.Ювченко визначило долю також Любові Середняк. Отримуючи від вчителя окремі позацензурні твори, вона згодом серйозно захопилася самвидавом, тиражувала "Хроніку текущих событий", статті та звернення академіка А.Сахарова, заборонені оповідання В.Некрасова тощо¹.

Позитивно оцінюючи культурно-просвітницький рух, розглядаючи його як одну з найбільш масових форм опору політиці русифікації, необхідно відзначити, що він залишався для багатьох своєрідним початковим етапом на шляху свідомої боротьби за самовизначення України, сприяв вихованню цілої плеяди борців, які, зневаживши небезпеку, пішли на відкриту конфронтацію з правлячим режимом. Подією виняткового значення, яка отримала широкий розголос в світі стала демонстрація протесту київських інакодумців 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі "Україна" на прем'єрі фільму Сергія Параджанова "Тіні забутих предків". Оскільки ця акція вже знайшла своє широке висвітлення в науковій, науково-популярній літературі, на сторінках газет та журналів², вважали б за доцільне обмежитись свідченням директора кінотеатру "Україна"

¹ ДА СБУ. - Спр. 69267. - ФП., т.4. - Арк. 29 зв., 104 зв., 121, 124, 129

² Роженко М. Обов'язок пам'яті//Вітчизна.-1990.-№ 10.- С. 166; Унгурян О. Мінута молчання довжиною в 30 лет//Независимость.-1995.-3 сент.; Шилко А. Роковой сентябрь Василя Стуса//Зеркало недели.-1995.-9 сент.

Федора Брайченка. Ось як запам'ятав він слова Івана Дзюби, який, взявши слово від глядачів, дав високу оцінку фільму, а потім заявив: "...Поряд з тим як ми відзначаємо знаменну подію, зараз стогнуть і плачуть матері України за своїми синами. Товариші, зараз йдуть арешти української інтелігенції, масові арешти молоді пройшли у Львові та Києві. Зараз повторюється 37 рік. Закликаю не допустити цієї ганьби. Ганьба уряду!"¹. Івана Дзюбу підтримав з залу Вячеслав Чорновіл, Василь Стус, Юрій Бадзьо, Михайлина Коцюбинська, Микола Роженко та інші.

Подібні демонстрації все частіше "порушували спокій" в столиці України, інших містах республіки. Зокрема, нелегкими виявились для партійних, радянських, правоохоронних органів Києва в другій половині 60-х - на початку 70-х рр. траурні шевченківські дні - 22 травня, коли заходи по вшануванню національного генія переростали в бурхливі політичні демонстрації. Серед їх активних учасників були лікар Микола Плахотнюк, художниця Алла Горська, літератори Іван Світличний, Василь Рубан, науковець Василь Лобко, артистка Тетяна Цимбал, пенсіонерка Оксана Мешко та інші².

Драматично проходили події, пов'язані з вшануванням Великого Кобзаря 22 травня 1968 р. Вже після завершення офіційних заходів по відкриттю фестивалю "Київська весна" за пропозицією студента медінституту Олеса Сергієнка в університетському парку залишилось близько 150 справжніх поборників української культури, щирі шанувальники поета, які майже до півночі читали шевченківські твори, співали українських пісень³.

¹ ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 7.-Арк. 14.

² Дзира Я. Шевченківський травень у роки застою//Молодь України.-1990.-13 травня; Касьянов Г. Вказ. праця.-С. 70-72; Рубан В. Київська школа//Молодь України.-1990.-2 груд.

³ ДА СБУ.-Спр. 63274-ФП, т. 1.-Арк. 345-347, 350.

Однією з центральних фігур на вшануванні пам'яті Великого Кобзаря 22 травня 1971 р. став Анатолій Лупиніс, який не криючись прочитав на мітингу свої вірші "Я бачив як безчестили матір..." та "Тарасе, батьку, підніми чоло..." З постаменту пам'ятника Т.Г.Шевченку звучали такі слова:

Мамо,
В лиху годину ти мене родила.
З ганьби та блуду плід свій зачала.
Бодай в утробі краще б задавила.
Бодай сама б ти краще не жила.
Згвалтована, одурена, розп'ята,
З відтятим язиком, опльованим чолом
Лежиш ти в пазурах коханця-ката
І Ворона, Могильника заклятого,
Улесливо зовеш ти, блуднице, орлом¹.

Як довідуємось з документальних матеріалів органів КДБ "антирадянських вихваток" можна було очікувати де і коли завгодно. Наприклад, вже згаданому нами викладачу Ужгородського університету Миколі Бондарю з гаслом "Ганьба злочинному керівництву КПРС!" вдалося на жовтневій демонстрації 1970 р. підійти до урядової трибуни. Про те, що штовхнуло його на такий крок довідуємось з листа М.Бондаря, направленою на адресу ЦК КПРС, Президії Верховної Ради та Ради Міністрів СРСР 6 листопада 1970 р. "В житті людини, - писав він у вищезначеному документі, - бувають моменти, коли їй стає моторошно, думаючи про сучасні події, жахається вчинкам, сповненим підлості і зла, що проходять на її очах. І вона відчуває тривогу, але ні в якому разі не за себе. Її жах - це не боягузство перед лицем небезпеки, прихованої в таких вчинках. Це усвідомлення того, що прямо, безпосередньо перед нею проходять ці події, а вона, вірогідно, зробила не

¹ ДА СБУ. - Спр. 72253-ФП, т. 1.-Арк. 7, 41-60.

все, щоб перешкодити їм, вірогідно не використала всі можливості, щоб виконати свій обов'язок".

Далі М.Бондар звинувачує вище політичне і державне керівництво країни в придушенні будь-яких паростків демократії, відсутності гласності, зневазі до особистості, переслідуванні інакодумства, створенні неефективних засад радянської економіки, проведенні жандармської зовнішньої політики¹.

Не дочекавшись демократичних змін, вийшов на вулицю 30 грудня 1978 р. і Віктор Монбланов. З плакатом на грудях "Свободу в'язням совісті", Біблією та кухлем з надписом "Допомога в'язням совісті" він пройшов Хрещатиком від вулиці Свердлова до площі Жовтневої революції. Спробував звернутися до перехожих, однак наряд міліції перешкодив такому спілкуванню. Марно робилися спроби представити В.Монбланова як психічно хворого. Навіть покладлива експертна комісія, очолювана професором С.Лівшицем, визнала його абсолютно здоровим², здатним усвідомлювати власні вчинки.

Не доводиться сумніватися щодо психічного здоров'я інших наших співвітчизників, які, прагнучи привернути увагу до проблем України, поклали на алтар боротьби найдорожче - власне життя.

5 листопада 1968 р., напередодні 51-ї річниці жовтневих подій, вищий акт самопожертви - самоспалення здійснив у Києві уродженець села Карів Сокальського району, що на Львівщині, Василь Макуха.

Обливши себе пальним, він звернувся з коротким словом до перехожих, в якому констатував, що Україна була й залишається колонією Росії, суцільно зрусіфікованою республікою, де під гаслом боротьби з націоналізмом нищиться національна мова, культура, за-

¹ ДА СБУ.-Спр. 72253-ФП, т. 1.-Арк. 7, 41-60.

² НА "Меморіалу".-Ф. 101, оп. 1, спр. 414.-Арк. 1.

непадають багатомісячні народні традиції. Через хвилину з вигуком "Хай живе вільна Україна!" В.Макуха перетворився в суцільний палаючий смолоскип. Опіки виявилися смертельними і через три дні він прийняв мученицьку смерть. Характерно, що свій подвиг український патріот здійснив приблизно за два з половиною місяці до широко відомого в світі акту самопожертви чеського студента Яна Палаха¹.

10 лютого 1969 р. спробу самоспалення зробив уродженець і житель с.Осипенко Бердянського району Запорізької області Микола Бериславський. Лише втручання правоохоронних органів завадило йому здійснити свій намір. Під час затримання М.Бериславського були вилучені транспаранти, які він демонстрував перехожим, студентам і викладачам КДУ: "Свободу діячам української культури!", "Мова - це існування нації. Борітеся за законне право української мови!"

Як з'ясувалося на обраний шлях Микола Бериславський став не випадково. З дитинства захоплювався він творами свого видатного земляка Дмитра Яворницького, годинами міг розповідати про славні подвиги запорізьких козаків, скрупульозно відтворював одну за однією сторінки літопису рідного краю. Не останню роль відіграла дружба Миколи Бериславського з Володимиром Сіренком, відомим незалежністю своїх поглядів і думок².

21 січня 1978 р. пізньої ночі на Чернечій горі в м.Канєві, поблизу могили Великого Кобзаря, запалав смолоскипом Олекса Гірник з м.Калуша Івано-Франківської області. Мотиви свого вчинку він пояснював у розкиданих на території музею-заповідника численних листівках з

¹ Український вісник. 1971. Вип. 1. (Париж, Балтимор).- 1971.-С. 13; Слука М. Право на пам'ять//За вільну Україну.- 1992.-5 лист.

² ДА СБУ.-Спр. 70131-ФП, т. 1.-Арк. 7, 45, 117 зв.; Кучер М. Володимир Сіренко - 60//Літературна Україна.-1992.-16 січн.

словами: "Для поневоленого народу самостійна незалежна держава є необхідна для його розвитку", "Протест проти російської окупації на Україні"¹. Незважаючи на те, що органи КДБ намагалися всіляко приховати не лише справжні причини самоспалення українських патріотів, а й навіть сам факт їх здійснення, правда про згадані акти протесту долала "залізну завісу" і ставала надбанням світової громадськості, яскраво свідчила про готовність борців за державну незалежність України до найрішучих дій.

Необхідно відзначити, що вже в другій половині 50-х - на початку 60-х рр. в Україні існувало чимало прибічників ідеї внесення організаційних засад в український національний рух, ініціаторів створення організацій і осередків, готових очолити боротьбу заради майбутнього українського народу.

Останнє якнайкраще засвідчило неперервність українського національного руху, який міцно спирався на традиції УНР, опору інтелігенції та стихійних селянських виступів 20-30-х рр., тривалої і свідомої боротьби ОУН-УПА проти тоталітарних режимів в 40-х - першій половині 50-х рр.

Піднесенню українського національного руху, значною мірою сприяло здійснення вищим політичним керівництвом певних кроків по лібералізації країни. Повернення з в'язниць, таборів та заслання десятків тисяч активних учасників ОУН-УПА, членів їх сімей, незаконно депортованих в східні та північні райони країни, реабілітація численних представників української інтелігенції, засуджених в перші десятиріччя радянської влади певним чином посилили позиції національно-патріотичних сил.

¹ Іщенко М. ...Спалився Гірник Олекса з Калуша//Літературна Україна.-1992.-20 лют.

Не випадково, рапортуючи про викриття в Україні в другій половині 50-х рр. близько двохсот націоналістичних та антирадянських груп¹, Комітет державної безпеки при РМ УРСР в особі його голови В.Нікітченка, зазначав, що близько 20% заарештованих стало на "шлях злочину" під впливом колишніх учасників ОУН-УПА, а також буржуазно-націоналістичної літератури².

Наведена нами статистика, очевидно, потребує свого пояснення. Останнім часом не може не викликати стурбованості позиція деяких дослідників, які твердять про суцільну фабрикацію органами держбезпеки в другій половині 50-х рр. і дещо пізніше кримінальних справ на громадян, звинувачених в антирадянській діяльності. Керуючись благородними мотивами, вони прагнуть якнайшвидше реабілітувати багаточисленних наших співвітчизників. Однак, ствердження такої точки зору веде на практиці до заперечення наявності в Україні згуртованого і організованого національного руху. Наявні ж факти свідчать про протилежне. Архівні матеріали вищого політичного керівництва, колишніх спецслужб дають змогу простежити в досліджуваній період процес оформлення цілого ряду організацій та груп, які мали сталий склад, загальну або конкретну програму дій, інколи статут, стратегію і тактику боротьби, що залежали від цілого ряду чинників.

Аналізуючи програмні документи, а також матеріали, пов'язані з діяльністю окремих організацій та груп в другій половині 50-х - на початку 60-х рр., можна помітити їх певний радикалізм в питаннях тактики боротьби. Зокрема, домагаючись державної незалежності України, вони не виключали можливості застосування збройної сили, здійснення диверсійних та терористичних актів, нищення

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 85.-Арк. 248-249.

² Там само.-Оп. 51, спр. 2323.-Арк. 61.

радянської символіки тощо.

Так, група у складі військовослужбовця Степана Фуги, робітників Миколи Зіня, Олексія Пасічника, Івана Данилюка, що ставила за мету досягнення державної незалежності України, обрала для акції протесту дні святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. В ніч на 23 травня 1954 р. в місті Володимир-Волинському Волинської області її учасниками були пошкоджені 11 портретів керівників Комуністичної партії та радянського уряду, а також 6 державних прапорів СРСР. Як виявило слідство, згадана акція аж ніяк не являла собою якимось банальне хуліганство, оскільки ще вчорашні школярі підійшли до цього кроку цілком свідомо. Збираючись разом вони часто обговорювали становище УРСР у складі СРСР, розмірковували над долями загинувших за волю України, приходили до думки про необхідність створення власної незалежної держави, яка посіла б належне їй місце в світовій співдружності¹. Як і учасники вищезначеної організації були готові стати на шлях збройної боротьби з існуючим ладом і патріоти м.Шахтарська Сталінської області (зараз Донецька область). Утворивши в середині 50-х років підпільну молодіжну організацію "Боротьба за звільнення України"^{*}, випускники 10-го класу Іван Донченко (керівник організації), Іван Кривошеєнко, Олександр Аушев, Микола Дудінов та ін. не лише поширювали антирадянські листівки, плакати, заклики, шукали зв'язку з аналогічними підпільними групами з Західної України, а й порушували питання самозабезпечення зброєю шляхом нападу на працівників міліції².

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 3604.-Арк. 34-37.

^{*} В матеріалах слідства подані й інші назви згаданої організації "Боротьба за національну Україну", "Союз борців за національну Україну" тощо.

² Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32427-ПФ, т. 1.-Арк. 2, 23, 29, 74.

Близькою за програмними вимогами і тактикою боротьби до Донецької підпільної групи була "Українська націоналістична організація ім.С.Бандери" у складі Володимира Винярьського, Адама Левицького, Михайла Сенюти, Мирона Хаврона (всього 10 осіб), яка діяла в с.Купичволя Нестерівського (зараз - Жовківський) району Львівської області з середини 1958 р. - по січень 1961 р. Своїми найближчими цілями група, що стояла на позиціях ОУН, вважала придбання та поширення національної символіки, обладнання схрону для виходу у глибоке підпілля, комплектування друкарні, активну протидію колгоспному ладу тощо. Восени 1960 р. в с.Боянець Львівської області одним з учасників організації Адамом Левицьким був здійснений диверсійний акт, внаслідок якого було спалено близько 12 тонн колгоспної соломи¹.

Суперечливе ставлення викликає діяльність т.з. Ходорівської групи, яка діяла в Ходорівському районі Львівської області в 1960-1961 рр. Її організатори - робітник цукрокомбінату Теодор Дронь, працівник райспоживспілки Федір Проців, пресовщик Львівського заводу газової апаратури Михайло Проців, охоронник цукрокомбінату Йосип Нагребний, інвалід II групи Михайло Ханас, помічник кіномеханіка Іван Щербицький, різнороб Володимир Капітоненко розглядали диверсійно-терористичні акції як єдино можливий засіб боротьби за незалежну Українську державу. Виходячи з цього вони не лише планували терористичні акти щодо колгоспних активістів, партійних та радянських працівників, знищення колгоспного майна, диверсії на залізницю, а й реально здійснили ряд підпалів на території району².

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55622, т. 3.-Арк. 203, 208.

² Там само.-Спр. 55627, т. 1.-Арк. 27-29, 108; т. 3.-Арк. 189; т. 10.-Арк. 226-233.

Більш логічною і послідовною, на наш погляд, була діяльність "Українського національного комітету", навколо якого в 1956-1961 рр. об'єднались Богдан Грицина, Іван Коваль, Володимир Гнот, Павло Климчак, Роман Гурний, Гнат Кузик, Олексій Менько, Олексій Зельман, Григорій Зельман, Микола Мельничук, Микола Машталер та ін.* Останні хоча і не виключали можливості здійснення диверсійно-терористичних акцій, однак вважали їх далеко не першорядними.

"Український національний комітет" мав свою програму, статут, які також потребують критичних підходів. Зокрема, поділяючи програмні положення "УНК" щодо створення суверенної держави, не можна водночас погодитись з баченням мононаціонального характеру такої держави, яка б виключала співіснування всіх інших націй, що традиційно населяли Україну. Досить декларативно виглядають в програмі також вимоги щодо проведення аграрної та правової реформи. Констатуючи необхідність їх здійснення, програма не розкриває змісту згаданих перетворень.

Необхідно відзначити, що "Український національний комітет" мав достатньо високий рівень організації. Наприклад, його учасники сформували свої низові ланки (районні проводи) в Рава-Руському, Городоцькому, Новояричівському районах, власну касу, членські картки, псевдоніми. За конспірацію в "УНК" відповідала спеціально утворена "Служба безпеки". В перспективі організація планувала розгорнути підпільну друкарню, видавати газету "Робітниче слово", іншу антирадянську літературу¹.

Не виключала можливості застосування зброї

* Кримінальна справа порушена проти 20 осіб.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55371, т. 1.-Арк. 51, 179; т. 2.-Арк. 59-60; т. 13.-Арк. 33; т. 24.-Арк. 288-292.

підпільна група, створена в с.Золотники Тернопільської області фотографом місцевої райспоживспілки Євгеном Гогусем*, куди входили також вантажник колгоспу Петро Пундик, шофер Павло Палихата, муляр Тернопільського рембуду № 1 Володимир Куликовський, коваль Євстахій Грицишин. Однак конкретної діяльності вона провести так і не змогла, зупинившись на етапі вироблення програми майбутньої "Української національної партії". Надмірно захопившись вербуванням нових членів група втратила пильність і була викрита органами КДБ, проіснувавши ледь півроку, з другої половини 61 р. - до початку 1962 р¹.

Чимало зусиль для формування підпільної організації на засадах ОУН - УПА доклав Микола Моруняс. Повернувшись в 1960 р. в рідне село Буряківку Золіщицького району Тернопільської області з спецпоселення у Кемеровській області, він агітував ряд своїх земляків - Василя Букало, Володимира Кухарського, Йосипа Колесника та інших провести ряд акцій для оволодіння зброєю, налагодити зв'язки з прибічниками ОУН за кордоном, пропонував уважно слідкувати за настроями місцевого населення. З своїми планами М.Маруняс не розпрощався і під час служби в армії у м. Бердичеві Житомирської області. Разом з Дмитром Лусинчиним вони пропагували націоналістичні погляди серед військовослужбовців, що і послужило безпосередньою причиною арешту².

Із звіту Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР

* В ряді праць Ю.Курносова, Ю.Зайцева, Л.Алексєєвої керівником групи помилково називається Богдан Гогусь - брат Євгена Гогуса, що не відповідає дійсності, оскільки перший категорично відмовився брати участь в організації (Архів УСБУ по Тернопільській обл.-Спр. 12428-П, т. 1.-Арк. 11).

¹ Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 12428-П, т. 1.-Арк. 2, 20, 246; т. 2.-Арк. 212, 269-273.

² Там само. - Спр. 13417 - п, т.4. - Арк. 154, 163.

за 1965 р., підписаного Володимиром Семичастним, довідуємось також про спроби робітника Івано-Франківського будівельного управління № 612 П.Угринова створити "Українське національно-демократичне об'єднання визволення" (УНДО). З цією метою він виготовив і розповсюдив в селах Спас та Погорілець Рожнятівського району листівки, в яких від імені "УНДО" закликав місцеве населення до боротьби проти радянської влади шляхом здійснення диверсій на підприємствах, в колгоспах, а також терористичних актів щодо партійно-радянських працівників¹.

Крайній радикалізм в тактиці боротьби був характерним для Антона Климащука з с.Полонка Луцького району Волинської області, що намагався на початку 80-х рр. створити підпільну націоналістичну організацію. Наприклад, на одному з зібрань обговорювалась навіть можливість захоплення літака в разі необхідності втечі за кордон.

За даними органів КДБ в "сфері впливу" А.Климащука перебувало близько 30 осіб, з яких 17 дали свою згоду на участь в організації².

Підпільні групи і об'єднання, які стояли на позиціях крайнього радикалізму, сповідували збройні методи боротьби з існуючим державним та суспільним ладом, створювались і в наступні роки. Однак, вже в кінці 50-х - на початку 60-х рр. поступово спостерігається перехід переважної більшості таких організацій до помірної тактики, яка включала в себе комплекс організаційної, пропагандистської роботи, спрямованої на піднесення національної самосвідомості українського народу, згуртування національно-патріотичних сил.

¹ РДАНІ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 30.-Арк. 7; Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 9980-П, т. 3.-Арк. 187.

² ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 2441. - Арк. 80-81.

Яскравим прикладом таких організацій може служити підпільна група "Об'єднання", яка діяла в другій половині 50-х р. під керівництвом Володимира Леонюка та Ярослава Гасюка.

Як пригадує Володимир Леонюк: "Наша концепція боротьби за незалежність передбачала перш за все роз'яснювальну працю, поширення вкрай потрібної інформації, від браку якої суспільство просто задихалося. Тому з перших же підпільних своїх кроків ми вдалися до заходів, спрямованих на придбання розмножувальної техніки, врешті - друкарні"¹.

"Об'єднання" виникло в м.Інта Комі АРСР з ініціативи колишніх політв'язнів, які не відмовились від ідеї створення незалежної Української держави. Вже скоро підпільна організація поширила свій вплив на Україну, сформувавши мережу кореспондентів для розповсюдження листівок, прокламацій та іншої літератури в Кіровоградській, Полтавській, Рівненській, Львівській областях.

Наявність друкарні, складеної неймовірними зусиллями Василя Бучковського дозволяла виготовляти достатньо великі тиражі листівок. Так, лише в 1956 р. на Кіровоградщину було направлено близько 700 листівок, в жовтні 1957 р. на Київщину було надіслано 1200 листівок².

Характерно, що "Об'єднання" не обмежувалось виготовленням та розповсюдженням листівок. На основі власних, схвалених усіма членами, програми та статуту, вони проводили безпосередньо в таборах різні семінари, на яких зачитувалися доповіді і реферати, присвячені найбільш важливим питанням історії та того-

¹ Леонюк В. На прю стає об'єднання//Зона.-1994.-№ 6.-С. 169-170.

² ДА СБУ.-Спр. 68861-ФП, т. 1.-Арк. 2.

часного стану України¹.

На проведення роз'яснювальної роботи щодо цілей і завдань ОУН були націлені члени Організації українських націоналістів Петро Струс та Василь Пагашевський, які повернулися на Тернопільщину після відбуття покарання восени 1956 р.²

Пропагандистську діяльність вважала наріжним каменем своєї роботи підпільна група з 13 чоловік, яка виникла в м.Мелітополі Запорізької області. Лише в 1960-1961 рр. вона сім разів розповсюджувала антирадянські листівки, виготовлені за допомогою саморобного кліше³.

Необхідно визнати, що далеко не завжди органам КДБ вдавалося виявити осередки виготовлення та розповсюдження антирадянської літератури. Так, незважаючи на те, що в 1961 р. у Харкові працювала група найдосвідченіших оперативних працівників КДБ при РМ СРСР, так і не вдалося з'ясувати авторства листівки, підписаної від імені "Ленінської Комуністичної партії Радянського Союзу". Серед іншого в ній говорилося, що здійснювана в СРСР національна політика далека від вимог більшовицької партії на етапах її становлення, і СРСР аж ніяк не є Союзом суверенних республік, здатних проводити власну політику. В зв'язку з цим, пропонувалося надати більшу самостійність республікам в сферах зовнішньої політики і торгівлі, санкціонувати створення в союзних республіках власних збройних сил, створити всі умови для їх нормального національно-культурного розвитку⁴.

¹ ДА СБУ.-Спр. 68861-ФП, т. 1.-Арк. 2..

² Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 12986 - п, т.3. - Арк. 322-346.

³РДАНІ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 21.-Арк. 4.

⁴ Там само.-Ф. 5, оп. 30, спр. 351.-Арк. 11, 14.

Наведений документ продемонстрував обособлення на початку 60-х рр., окремої течії в українському національному русі, яка базувалася на принципах націонал-комунізму. Її представники всіляко намагалися поставити марксистсько-ленінське вчення на національний ґрунт. Так, виступаючи за більшу самостійність або навіть державну незалежність України вони не відкидали ефемерної ідеї побудови в Україні найгуманнішого і найсправедливішого суспільства. Таким чином, в 60-80-х роках ми можемо спостерігати в національному русі три основні течії: націонал-комуністичну, націоналістичну, що виходила з обґрунтування необхідності власного, самобутнього шляху розвитку України і загально-демократичну, яка допускала можливість розв'язання нагальних питань через проведення різних демократичних реформ. Умовність такого розподілу очевидна, оскільки жодна з представлених нами організацій не мала викристалізованих програм, які б чітко розмежовували їх між собою.

Однією з найбільш відомих організацій націонал-комуністичного спрямування стала "Українська робітничоселянська спілка" (УРСС), пов'язана з іменем одного з безпосередніх її організаторів Левка Лук'яненка. Останній, ще працюючи інструктором Радехівського райкому партії Львівської області, замислився над необхідністю створення такої альтернативної організації, яка б могла по-справжньому репрезентувати інтереси широких робітничих і селянських мас України. В 1959 році Л.Лук'яненко підготував розгорнуту програму "УРСС", в якій, зокрема, говорилося: "Ми боремося за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні й духовні потреби своїх громадян на ґрунті незалежної економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму, по-друге, у якій би громадяни дійсно користувалися б політичними свободами і визначали б

напрямок економічного і політичного розвитку України - такою є остаточна мета боротьби нашої партії".

В програмі визначалися і основні етапи боротьби. На першому етапі передбачалося досягнення демократичних свобод і політичних прав. Другим етапом повинна була стати боротьба за вихід України з Союзу і утворення самостійної держави¹.

Установче засідання "УРСС" відбулося 7 листопада 1960 р. на квартирі адвоката Перемишлянської адвокатури Івана Кандиби. В ньому, крім господаря та Левка Лук'яненка, взяли участь інструктор Радехівського райкомун КПУ С.Вірун, завідуючий клубом с.Павлів Радехівського району В.Луцьків, слухач Львівської партшколи М.Ващук.

Обговоривши програму "УРСС", представлену Л.Лук'яненком, учасники наради визнали її надто гострою, рекомендували виробити новий проект, в якому б основна мета визначалася як демократизація суспільства. Водночас ставилось завдання відобразити в новому проекті мирний характер боротьби, який би виключав можливість будь-якого насильства.

Наступне засідання мало відбутися 22 січня 1961 р. в річницю проголошення УНР, однак внаслідок зради М.Ващука організація була викрита органами КДБ.

Не зумів реалізувати своїх планів і слухач Херсонського морехідного училища, член ВЛКСМ Данило Кулиняк. В другій половині 1964 р. він намагався створити підпільну організацію "Вісник свободи України", яка б домогалася виходу України з складу СРСР і встановлення національної моделі соціалізму².

Провідну роль відводив робітничому класу в перетво-

¹ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні!-С. 11, 14-15.

² ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 5.-Арж. 30; Кулиняк Д. Ми спрагло вчилися правди//Україна.-1990.-№ 12.-С. 20-21.

ренні і оновленні України Андрій Коробань - автор програми "Національно-визвольної партії пролетаріату України", написаній в 1968-1969 рр. Для доробки згаданого документу чимало зусиль доклав науковий працівник Інституту філософії АН України Євген Пронюк¹.

Ідеєю створення "Української національної комуністичної партії" був сповнений письменник Василь Рубан, який в 1971 р. розробив програму майбутньої "УНКП". На його думку, кінцевою метою партії є створення "самостійної Української соціалістичної держави, влада в якій належатиме робітникам і селянам". Практичну реалізацію поставленої мети В.Рубан вбачав у "прориві московської інформаційної монополії", створенні власних незалежних органів друку, великій організаційній роботі по формуванню низових ланок партії, проведенні акцій громадської непокори у вигляді демонстрацій, мітингів, голодувань тощо"².

Деяко еkleктичною виглядає програма "Партії національного прогресу", написана в кінці 70-х - на початку 80-х рр. вчителем історії з м.Горлівки Донецької області Юрієм Мельником. Соціалістичні ідеї в ній тісно переплітаються з ідеями лібералізму, об'єднаними на національному ґрунті³.

На відміну від націонал-комуністичних, підпільні націоналістичні організації повністю відкидали теорію і практику соціалізму, звертаючи свої погляди до моделі держави з сильною економікою, високою розвинутою культурою. Зокрема, така точка зору була близькою групі українських патріотів, які створили в 1961 р. "Українську загальнонародну організацію", перейменовану

¹ ДА СБУ.-Спр. 69308-ФП, т. 3.-Арк. 76.

² Там само.-Спр. 67643-ФП, т. 1.-Арк. 46052; Рубан В. На протилежному боці від добра//Київ-1992.-№ 2.-С. 43-45.

³Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32035-ПФ, т. 1.-Арк. 71, 76; т. 3.-Арк. 67.

в 1964 р. в "Український національний фронт" ("УНФ"). Осередки "УНФ" діяли на території Львівської, Івано-Франківської, частково інших областей республіки.

Для пропаганди власних завдань і цілей, а також для згуртування навколо себе однодумців, члени "УНФ" Дмитро Квецко, Зіновій Красівський та ін. видавали позацензурний журнал "Воля і Батьківщина".

Належний рівень організації роботи, конспіративність, повна відданість боротьбі, як свідчить Микола Крайнюк, дозволила "Українському національному фронту" протриматись близько 18 років¹.

Виключно патріотичним можна вважати вчинок 14 студентів Львівського державного університету та лісотехнічного інституту, інших молодих працівників заводу залізобетонних конструкцій, Науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва, які в серпні 1970 р. створили підпільну молодіжну організацію "Український національно-визвольний фронт" ("УНВФ"). Як і належить, "УНВФ" мав свої програмні документи, націлені на створення Української незалежної держави. З цією метою Зорян Попадюк, Яромір Микитка, Ігор Худий, Євген Сеньків, Степан Служка та ін. займалися політичною просвітою населення, поширювали листівки, позацензурний журнал "Поступ". Викриття "УНВФ" в 1973 р. було негативно сприйняте вищим політичним та державним керівництвом, оскільки в даному випадку йшлося про зростання опозиційних настроїв серед студентської молоді, що мала надалі формувати українську еліту².

¹Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 7536-П, т. 15.-Арк. 259-278; Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-25986, т. 2.-Арк. 1-7; т. 3.-Арк. 101; Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 7535-П, т. 25.-Арк. 270-283; Крайник М. Провісники//Зона.-1993.-№ 4.-С. 230-231.

²Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-22586, т. 2.-Арк. 150-154; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 33-36.

Молодь складала основу і іншої підпільної організації - "Спілки української молоді Галичини", яка виникла в м. Коломиї Івано-Франківської області. Владні структури особливо шокувало те, що очолював її ніхто інший як секретар первинної комсомольської організації ПМК-67, член КПРС Дмитро Гриньків.

На перших етапах своєї діяльності "Спілка" зосередила свою увагу на придбанні необхідної націоналістичної літератури, створенні громадської каси, розширенні мережі організації в інших районах області¹.

Наявні в нашому розпорядженні документи не дають підстав говорити про сповідування "Спілкою" насильницьких методів боротьби з радянською владою. Однак, подані в кримінальній справі документи свідчать про те, що її учасники зробили певні кроки для оволодіння зброєю (викрали 6 стволів та патрони), проводили тренувальні стрільби, готувалися до пограбування охоронної каси².

Безпосередньо до молоді апелював Василь Труш - організатор молодіжної антирадянської групи, яка діяла в с. Устечко Заліщицького району Тернопільської області з вересня 1971 р. по лютий 1974р. Спираючись на зацікавлену підтримку учнів професійно-технічного училища №35 м. Миколаєва Львівської області Михайла Григора, Петра Даниліва, військовослужбовця в/ч 48731 м. Львова Богдана Гронського, учня 10 класу Устечківської середньої школи Андрія Кузана та інших, він намагався створити ініціативну групу по створенню збройних формувань, підготувати для них відповідну базу (сховони), налагодити прослуховування зарубіжних

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 17-20, 22-26, 46-47.

² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 37527, т. 1.-Арк. 256.

радіопередач, поширення матеріалів іноземних засобів масової інформації¹.

"Чортківська група", створена в м. Чорткові Тернопільської області в листопаді 1972 р. Володимиром Мармусом і Степаном Сапеляком за короткий час своєї діяльності до березня 1973 р., встигла провести лише кілька пропагандистських акцій.

Так, 21 січня 1973 р. напередодні річниці проголошення УНР, її члени розповсюдили 19 антирадянських листівок, вивісили 4 жовто-блакитних прапора².

Поширенням листівок та української національної символіки планувала займатись також підпільна молодіжна група, створена в другій половині 1972 р. з учнів Вишнянського технікуму плодоовочівництва Городоцького району Львівської області. Лише викриття групи, очолюваної І. Михайлівим, в січні 1973 р. перешкодило здійсненню накреслених планів³.

Протягом двох років діяла в селі Трач Косівського району Івано-Франківської області підпільна організація "Гомін", створена у складі семи осіб директором місцевого будинку культури Михайлом Слободяном. Останній власноручно виготовив присягу для вступаючих до "Гоміну", а також програмний документ "Звернення до синів і дочок українського народу", в якому створення Української незалежної держави розцінювалось як єдино можливий засіб збереження нації⁴.

Якщо націонал-комуністичні та націоналістичні угруповання робили основний акцент на розв'язанні національних проблем і домагалися побудови незалежної

¹ Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 13326 - П. - Арк. 234-240.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 54-57; 66-72.

³ ЦДАГО України. - Ф 1, оп. 25, спр. 877. - Арк. 31-32.

⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 37534.

Української держави, то цілий ряд організацій і груп виводили на перший план завдання реалізації демократичних прав і свобод громадян як неодмінну запоруку подальшого розвитку радянського суспільства.

Одним з тих, хто вбачав шлях до розширення і зміцнення суверенітету національних республік в проведенні певних демократичних перетворень став студент факультету журналістики Київського державного університету, молдаванин за національністю Борис Мар'ян. В 1956 р. під впливом ліберальних кроків радянського керівництва він склав "програму-мінімум", яка передбачала здійснення демілітаризації радянської країни, ствердження плюралізму думок і поглядів, ліквідацію на всіх рівнях політичної цензури, обмеження функцій КПРС, вільний обмін інформацією з зарубіжними країнами, зняття перепон для виїзду і в'їзду в країну як громадян СРСР, так і іноземців.

Шукаючи однодумців, Б.Мар'ян знайомив з своєю програмою однокурсників Володимира Дамаскіна, Івана Пашкова, Галину Хоменко. Сподівався отримати підтримку своїм думкам і в парткомі КДУ, інших громадських організаціях¹.

На відміну від Б.Мар'яна, який не виключав участі КПРС в процесі демократизації суспільства, пенсіонер з м.Кам'янець-Подільського Євген Шевченко вбачав в Комуністичній партії силу не лише не здатну до самореформування, а й реальне гальмо будь-яких позитивних змін в СРСР та інших країнах радянського блоку. Разом з дружиною Антоніною Шевченко та головним лікарем Соколівської дільничої лікарні Кам'янець-Подільського району Надією Конасевич, в 1956-1957 рр. він поширював листи, в яких закликав організувати міжнародний суд, викрити і засудити злочини тоталітарного режиму, створити

¹ ДА СБУ.-Спр. 67505-ФП, т. 1.-Арк. 3, 20, 30, 312.

справжні органи народовладдя¹.

Про необхідність здійснення "нової революції" твердили учасники підпільної організації, створеної на початку 60-х рр. у Києві О.Ф.Калиниченком. До її складу входили: медсестра лікарні № 3 Жовтневого району, член КПРС О.В.Калиниченко; інженер-конструктор ОКБ-1 заводу "Ленінська кузня", член ВЛКСМ В.І.Олійник; токарь заводу ПС № 308, член ВЛКСМ П.Ф.Кравчук; медсестра лікарні ім.Калініна М.А.Белова та інші.

На своїх засіданнях учасники згаданої організації констатували суттєві розходження між програмними документами партійно-урядової верхівки СРСР і реальною практикою життя, розробляли організаційні засади боротьби за оновлення суспільства².

Згадана організація намагалася через Віктора Рафальського налагодити зв'язки з московськими опозиційними колами. Встановлення контактів з російськими дисидентами дало підставу киянам для розробки т.з. "Платформи єдиного революційного фронту", що передбачало об'єднання з московською молодіжною антирадянською групою³.

На тлі серйозних прорахунків в сфері економічної політики виник в м.Костянтинівка Донецької області "Підпільний центр "Свобода", куди входили студенти Анатолій Сенін, Віктор Бобилев, Валентин Приходько. Останні вбачили причини погіршення добробуту людей в неспроможності керівництва КПРС до проведення економічних реформ, його догматичному ставленні до організації всіх сфер життєдіяльності суспільства. Свої погляди студенти поширювали через листівки, в яких закликали до

¹Архів УСБУ в Хмельницькій обл.-Спр. П-28803, т. 1.-Арк. 2, 6; т. 2.-Арк. 150.

²ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5511.-Арк. 2-3.

³Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 9174 -П, т.1. - Арк. 191.

ліквідації КПРС, введення багатопартійної системи, надання усієї повноти влади Радам¹.

Першопричиною всіх негараздів, які мали місце в СРСР, вважали диктатуру КПРС члени утвореного в 1962 р. "Демократичного союзу соціалістів": директор середньої вечірньої школи с.Серпневе Одеської області М.Драгош, студенти В.Постолатий, С.Чемиртан, М.Кучеряну. В листівках, розповсюджених ними в Ленінграді, Харкові, Києві, Новосибірську, Казані, Куйбишеві, Одесі, Челябінську, Свердловську та інших містах, ставились питання про необхідність посилення ролі Рад, які перетворилися в придатки партійних комітетів, своєчасність встановлення обмежень в термінах перебування на виборних посадах, доцільність ухвалення законів, що гарантували б справжню свободу слова, діяльність будь-яких політичних і громадських організацій, створення умов для функціонування профспілок тощо².

Ідеї соціалізму з людським обличчям дотримувались також ініціатор створення на Миколаївщині підпільного угруповання "Боротьба за громадську справедливість", студент Микола Богач (організація викрита в 1969 р.)³, засновники "Партії боротьби за реалізацію ленінських ідей", робітники з Луганська Хохлов і Чеховський (1970 р.)⁴, автор ґрунтовної програми "Партії народних комуністів", асистент кафедри експериментальної фізики Донецького університету Анатолій Демчишин (1970р.)⁵, фундатор "Робітничої партії", вчитель з Одеси Михайло Монаков (1979 р.)⁶.

¹ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32295-ПФ, т. 1.-Арк. 239-240 зв.; т. 3.-Арк. 5.

² РДАНІ.-Ф. 5, оп. 36, спр. 454.-Арк. 110.

³ Алексеева Л.-Вказ. праця.-С 10.

⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 77.

⁵ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32636-ПФ,т. 1.-Арк. 37, 80 зв., 99.

⁶ Вести из СССР...-Т. 1.-Арк. 153.

Наскільки серйозними були наміри організаторів таких опозиційних груп, довідуємось з спільної доповідної записки Прокуратури УРСР, КДБ при РМ УРСР та Верховного Суду УРСР ЦК Компартії України від 2 листопада 1971 р. В ній, зокрема, говорилося, що "...Хохлов і Чехівський, обоє робітники, 1917 р.н., з середньою освітою, оцінюючи з ревізійністських позицій політику партії і Радянської держави, прийшли до висновку, що ніби то існує "лжесоціалізм", який, на їх думку, є "особливою формою реставрації капіталізму", виношували плани створення нелегальної партії, розробили статут, програму і приступили до сколочування нелегальної антирадянської групи.

Вони також намагалися організувати підпільну друкарню для масового виготовлення антирадянських документів, для чого викрали з друкарні Северодонецького хімікомбінату більше 60 кг друкарських шрифтів"¹.

"Ревізійністські" організації та групи стихійно виникали і надалі. Наприклад, в 1981 р. брати Олексій та Віктор Зеркальцеви серйозно захопилися справою створення "Ідеальної Комуністичної партії Радянського Союзу". В листівках, розповсюджених імені останньої в Ленінграді, Жданові Донецької області, вони закликали до створення такої партії, яка б забезпечила вільне функціонування всіх інших політичних і громадських інституцій"².

Організацію "Демократичної партії" як опозиційної КПРС ставив собі за мету слюсар Донецького заводу "Донбаскабель" Микола Семенцов. Серед перших кроків, здійснених ним в даному напрямку, стали спроби утворення таких супутніх організацій як "Союз вільних студентів",

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 77.

² Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32860-ПФ, т. 1.-Арк. 97, 100.

"Товариство християнської православної церкви", які мали згуртувати навколо себе критично мислячу молодь, в першу чергу робітників, студентів, віруючих¹.

Повністю також орієнтувався на молодь "Інтернаціональний революційний фронт", очолюваний студенткою філософського факультету Київського державного університету Тетяною Метельовою*. В першій половині 80-х рр. осередки "ІРФ" функціонували в Києві, Херсоні, Хусті, Рахові, Ужгороді, Москві, Ленінграді, Новгороді. Як довідуємось з програмних документів організацією ставились завдання ліквідації монополії КПРС на владу, введення повного госпрозрахунку, скасування жорсткого планування, докорінна реорганізація репресивних органів².

Цілком очевидно, що перелічені нами нелегальні організації та групи загальнодемократичного спрямування відіграли важливу роль в піднесенні українського національного руху.

Вони хоча й не ставили перед собою завдань розв'язання нагальних національних проблем українського народу, однак своєю конкретною пропагандистською, організаційною діяльністю сприяли ствердженню в Україні демократичних тенденцій, створювали умови для реалізації прав і свобод громадян, які об'єктивно поширювались і на національно-культурну сферу.

Разом з тим, нелегальне становище, в якому діяли згадані націонал-комуністичні, націоналістичні, загальнодемократичні організації і групи, значною мірою обмежувало

¹ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 33026-ПФ, т.1.-Арк. 71, 115 зв.-116.

* До координаційної ради "ІРФ", зокрема, входили: Олесь Петік, Лев Брагінський, Ігор Бурковський.

² Зайцев Ю. Дисиденти//Молодь України.-1995.-6 квітня; 3 матеріалів особистої розмови авторів з Ігорем Бурковським.

їх можливості, звужувало контакти з зарубіжними засобами масової інформації, міжнародними правозахисними організаціями, перешкоджало активно і цілеспрямовано впливати на громадську думку. Тому вже на початку 70-х рр. постало питання про створення таких організацій і груп, які б легально діяли в рамках радянського законодавства та міжнародного права. Однією з перших таких організацій став "Громадський комітет на захист Ніни Строкатової". Вже сама історія його створення заслуговує на пильну увагу дослідників. Подібна зацікавленість пояснюється тим, що ряд правозахисників (Надія Світлична та ін.) не без підстав вважають Комітет предтечею Української Гельсінської групи¹.

Аналізуючи обставини створення Комітету можна твердити, що виник він стихійно хоча і був обумовлений усією попередньою діяльністю українських правозахисників. Після арешту в Одесі в грудні 1971 р. Ніни Строкатової ряд її однодумців вирішили розпочати петиційну кампанію на її захист. Причому, здійснювати її не поодиночі, а спільними зусиллями, скоординовано і цілеспрямовано. Так з'явився "Громадський комітет на захист Ніни Строкатової", декларацію про заснування якого 21 грудня 1971 р. підписали Петро Якір, Ірина Стасів-Калинець, Василь Стус, Леонід Тимчук, В'ячеслав Чорновіл.

В декларації, зокрема, говорилося, що "...Громадський комітет захисту Ніни Строкатової створюється на основі гарантій Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадські і політичні права, у своїх діях він дотримуватиметься радянських законів.

Дії Комітету полягатимуть:

- у зборі фактів і документів та матеріалів, що торкати-

¹ Світлична Н. Погром з продовженням //Сучасність.-1983.- № 3.-С. 78.

муться особи Н.Строкатової і її "справи", в ознайомленні з ними державних та правових інстанцій та представників громадськості;

- в організації при потребі збору підписів під зверненням на захист Н.Строкатової:

- у зборі коштів для допомоги Н.Строкатовій та її чоловікові, політв'язневі, позбавленому, у зв'язку з арештом дружини будь-якої моральної і матеріальної допомоги;

- у домаганні гарантованої законом гласності судового процесу;

- у гарантованому оскарженні перед касаційною та іншими інстанціями звинувувального вироку, якщо такий буде винесений"¹.

На жаль, як зазначав В.Чорновіл, який разом з І.Стасів стояли біля витоків Комітету, останній фактично не встиг розгорнути ніяких дій через арешт частини його учасників².

Разом з тим, вже сам досвід створення легальної правозахисної організації мав своє позитивне значення.

По-перше, він переконав в можливості і доцільності об'єднання зусиль найбільш активної групи правозахисників; по-друге, проклав шлях до створення такої правозахисної організації, яка б опікувалася долею не окремого політв'язня, а й взяла на себе координацію усього правозахисного руху.

Нові спроби створення легальної української правозахисної організації спостерігаються в середині 70-х рр. і спираються на ті реалії, які склалися на той час у внутрішній і зовнішній політиці СРСР.

Послаблення міжнародної напруженості та проголошення принципу мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм, залежність СРСР від з

¹ Сучасність.-1973.-№ 1.-С. 119-120.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. п-23335, т. 4.-Арк. 94-

ахідних технологій, експорту продовольства тощо, обумовили нові підходи радянського керівництва в сфері забезпечення прав людини змусили його маневрувати на світовій арені.

Приєднання СРСР до ряду міжнародних пактів, підписання Гельсінської угоди створювали правову базу для діяльності різних правозахисних організацій, служили основою для розгортання гельсінського руху, наріжним каменем якого стала боротьба за досягнення політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних прав людини. Як відзначав Валентин Мороз, "...Гельсінський рух в Україні був відблиском загальносвітової тенденції, породженої епохою "детанту"¹.

Гельсінський рух і створені на його платформі організації та групи викликали жорсткий опір правлячого режиму. Оцінюючи їх діяльність, голова КДБ при Раді Міністрів СРСР в своїй інформації ЦК КПРС від 15 листопада 1976 р. зазначав, що такі групи переслідують "...провокаційну мету, поставити під сумнів щирі зусилля СРСР по виконанню положень Заключного акту Наради по безпеці і співробітництву в Європі і тим самим здійснити на уряд Радянського Союзу тиск в питаннях реалізації гельсінських домовленостей... Члени "групи" здійснюють збір матеріалів про нібито наявні випадки невиконання Радянським урядом Заключного акту, зокрема, про "порушення основних прав радянських громадян", переслідування за інакдумство" тощо". Одночасно з цим, Ю.Андропов запевняв вище політичне керівництво, в тому, що "...Комітетом державної безпеки вживаються заходи по компрометації та припиненню ворожої діяльності " таких груп².

¹ Мороз В. Шістдесяті роки в Україні//Всесвіт.-1993.-№ 9-10.-С. 182.

² РДАНИ.-Ф. 89, пер. 39, спр. 4.-Арк. 1-3.

Однак, незважаючи на протидію владних структур, правоохоронних органів, групи сприяння гельсінських угод виникали в різних регіонах СРСР, і в першу чергу в Україні. Сьогодні важко відтворити з абсолютною точністю кому конкретно належала ідея створення Української Гельсінської групи, але можна з переконаністю твердити, що вона активно обговорювалась в середовищі українських правозахисників. Тому ініціаторами УГГ можна з повним правом вважати і Миколу Руденка, і Олеса Бердника, і Оксану Мешко, і Левка Лук'яненка, і Петра Григоренка... Деяко пізніше їх підтримали Ніна Строкатова, Іван Кандиба, Олекса Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринович¹.

8 листопада 1976 р. * М.Руденком була представлена на розсуд ініціаторам оформлення УГГ "Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод". В ній, зокрема, говорилося, що остання ставить за мету:

1) сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою.

2) Виходячи з переконань, що мир між народами неможна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-27380, т. 2.-Арк. 85; Безсмертний І. Формула сонця//Молодь України.-1990.- 30 грудня; Лук'яненко Л. Вказ. праця. - С. 142; Маринович М. Україна: дорога через пустелю. Х.: ФОЛІО, 1993.-С. 45; Козак С. Від охорони Кремля до політ'язня//Літературна Україна.-1992.-30 квітня; Руденко М. Людина високого виміру//Оксана Мешко, козацька матір. К., 1995.-С. 12-13.

* Умовною датою заснування УГГ вважається 9 листопада 1976 року.

3) Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватись підсумки виконання Гельсінських Угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4) З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агенств тощо¹.

Як видно вже з тексту самої "Декларації", а також цілого ряду інших документів, провідним моментом в діяльності УГГ повинна була стати боротьба за самовизначення України, прокладення шляхів для її вільного розвитку. "...Найрадикальніша вимога духу української нації для себе і братерських народів, - говорилося в зверненні УГГ до країн-учасниць Белградської наради влітку 1977 р., - повна суверенність творчого прояву у всіх сферах духовно-господарського життя. Ніщо в світі не зможе зупинити втілення цієї ідеї у зримі форми історичної реальності"².

Визначивши основні цілі, а також методи їх досягнення, ініціатори УГГ з винятковою увагою поставилися до організаційних сторін своєї роботи. Причому в підходах до цих питань вони нерідко притримувались діаметрально протилежних точок зору. Так, Микола Руденко виступав за чітке розмежування обов'язків серед членів групи, пропонував створити спеціальні "редакційну" та "інформаційну" колегії. Проти цього рішення виступав Левко Лук'яненко, аргументуючи свою позицію тим, що подібна структура дасть підставу органам КДБ звинуватити членів УГГ в створенні

¹ Український правозахисний рух. Документи й матеріали Київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод. Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1978.-С. 12.

організації, спрямованої на підрив радянського державного і суспільного ладу СРСР. Після нетривалої дискусії пропозиції М.Руденка, викладені ним в "Протоколі № 1 засідання УГГ" були відхилені¹.

Вкрай важливою для УГГ залишалася проблема налагодження контактів з російськими дисидентами, а також міжнародними правовими організаціями. Знаменно, що московські правозахисники - Л.Алексєєва, М.Ланда, Ю.Орлов, О.Гінзбург, А.Щаранський, В.Слепак гаряче вітали організаційне оформлення УГГ, назвали його в обставинах, що панували в Україні актом великої мужності².

Для налагодження контактів з російськими правозахисними організаціями чимало зусиль доклав відомий правозахисник, опальний радянський генерал Петро Григоренко, який входив одночасно до Московської і до Української Гельсінських груп. З необхідним розумінням ставились до проблем українських правозахисників Юрій Орлов, Олександр Гінзбург, які тиражували документи УГГ, розповсюджували їх в зарубіжних засобах масової інформації³.

Через деякий час діяльність УГГ отримала певний резонанс за кордоном. Цьому, зокрема, сприяв створений у Вашингтоні "Комітет по забезпеченню Гельсінських гарантій в Україні" в складі мікробіолога, доктора філософії Андрія Зваруна (президент), доктора філософії Ігоря Кошмана (віце-президент), редактора інформаційної служби "Смолоскипу" Богдана Ясеня (секретар), Уляни Мазуркевич, Ігоря Ольшанського, Андрія Фединського.

¹ ДА СБУ.-Спр. 68061-ФП, т. 6.-Арк. 28; Архів УСБУ в Доцентській обл.-Спр. 31729-ПФ, т. 9.-Арк. 20.

²Український правозахисний рух...-С. 10.

³ ДА СБУ.-Спр. 68061, - ФП, т. 6.-Арк. 5-6, 9.

Перший контакт між згаданим "Комітетом" і УГГ відбувся 21 листопада 1976 р., коли Богдан Ясень взяв 20-хвилинне інтерв'ю по телефону у керівника Української Гельсінської групи, письменника Миколи Руденка¹.

Констатуючи активізацію діяльності УГГ, радянські владні структури навіть не уявляли собі всіх подальших наслідків. Переслідування учасників гельсінського руху не лише не призвело до самоліквідації організації, а й сприяло припливу в її ряди все нових і нових членів. В кінці 70-х - на початку 80-х рр. членами УГГ стали Ольга Гейко-Матусевич, Микола Горбаль, Йосип Зісельс, Віталій Калиниченко, Зіновій Красівський, Ярослав Лесів, Юрій Литвин, Михайло Мельник, Василь Овсієнко, Оксана Попович, Богдан Ребрик, Петро Розумний, Ірина Сенік, Василь та Петро Січко, Вячеслав Чорновіл, Стефанія Шабатура, Данило Шумук, Юрій Шухевич та багато ін. Всього до УГГ в 1976 - 1988 рр. входило більше 40 чоловік².

В сучасних умовах переважна більшість членів УГГ зайняла активну громадянську позицію, сприяючи ствердженню державотворчих тенденцій в Україні. Зокрема Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, брати Богдан та Микола Горині, та інші обиралися народними депутатами України. Василь Романюк до останніх своїх днів очолював Українську православну церкву - Київський патріархат. В становленні Української республіканської партії важливу роль зіграв Василь Овсієнко. Співгодує у міжнародній правозахисній організації Зіновій Антонюк. Всі вони продовжують ту велику справу, за яку поклали своє життя Василь Стус, Валерій Марченко, Олекса Тихий, Юрій Литвин, сотні інших українських патріотів, які стояли біля джерел незалежності України.

¹ ДА СБУ.- Спр. 67826-ФП, т. 3.-Акр. 204.

² Оксана Мешко, Козацька матір. К., 1995.-С. 56.

Таким чином, аналізуючи рух опору тоталітарному режиму в сфері національної політики, можна помітити, що він знайшов свій вияв в самих різноманітних формах: від спроб теоретичного чи художнього осмислення становища України в складі СРСР, розгортання петиційних кампаній, цілеспрямованої культурно-просвітницької діяльності, створення різних за спрямуванням нелегальних організацій, видання позацензурної літератури до формування єдиного загальнонаціонального правозахисного центру. .

РОЗДІЛ ІІІ

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ЯК ЗАСІБ ПРИДУШЕННЯ ІНАКОДУМСТВА

Агітпроп і довіра і обмеженість процесу десталінізації, хиткість і незавершеність демократичних перетворень другої половини 50-х рр. в СРСР в цілому, і в Україні, зокрема, обумовили новий етап боротьби з будь-якими проявами інакодумства.

Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом були прийняті рішення, які не просто перетинали шлях до плюралізму думок і поглядів, а й націлювали партійні організації, силові структури на всіляку протидію опозиційним настроям серед різних верств населення. Як приклад можна навести постанову ЦК КПРС "Про ворожі вилазки на зборах партійної організації теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР", а також лист ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. "Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів"¹.

Характерно, що підготовка згаданих документів проходила за традиційною схемою, так голосно засудженою з трибуни XX з'їзду КПРС. Чого, зокрема варті додатки, зроблені до них першим секретарем ЦК КПУ Олексієм Кириченком, який декларував, що "...кожний комуніст повинен вести боротьбу за втілення в життя рішень партії та уряду проти всіх відступів від гене-

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп, 24, спр. 4256.-Арк. 128-131.

ральної політики партії, марксизму-ленінізму, проти демагогів, розповсюджувачів ворожих провокаційних чуток". В іншому випадку він пропонував "...підняти робітників на боротьбу проти ворожих елементів, всякого роду підбурювачів, провокаторів, демагогів, проти носіїв чужих нам поглядів і настроїв"¹.

Обговорення листа ЦК КПРС "Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів" вилилось в гучну ідеологічну кампанію, під час якої зводились нанівець ті позитивні здобутки, досягнуті в процесі десталінізації країни, робилися реальні спроби реанімації теорії і практики сталінізму. Саме так сприйняли кампанію по обговоренню листа низові партійні організації. Завідувач відділом партійних органів ЦК КПРС по РРФСР В. Чураєв 21 лютого 1957 р. повідомляв вище політичне керівництво про деякі "антипартійні" ВРС лови окремих комуністів. Зокрема його увагу привернула заява конструктора Ярославського автозаводу Кисельова про те, що "...лист зачитаний таким тоном і з такими натяками - або замовкніть, або будемо саджати"².

Прораб Лівобережного виробничого району Куйбишевської ГЕС, член партійного бюро підприємства Зеєнов на партійних зборах, присвячених обговоренню листа ЦК КПРС, висловив думку, що "керівники партії і уряду щось піднаплутали з критикою культу особи Сталіна, спочатку засудили його, а тепер знову почали вихвалити"³.

Марно намагався з'ясувати на партійних зборах в

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4257.-Арк. 188.

² РДАНІ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 6.-Арк. 66.

³ Там само.-Спр. 5.-Арк. 63.

Херсонському морському порту боцман портової території, комуніст з двадцятип'ятирічним стажем, кавалер двох бойових орденів Сергій Богдан в чому ж полягають "антирадянські вилазки" працівників тепло-технічної лабораторії Академії наук СРСР. Його відразу звинуватили в спробах ревізувати рішення ЦК КПРС і пояснили, що не можна вимагати переказу на партійних зборах виступів якихось "відщепенців"¹.

Важливу закономірність в зв'язку з постановою ЦК КПРС та відповідним листом вищого політичного керівництва помітив російський дисидент Михайло Молоствов, який зазначав, що протягом короткого періоду "відлиги" (лютий-листопад 1956 р.) політично мотивованих арештів, очевидно, не було, або в усякому разі відомості про них відсутні. Він наводить навіть версію про те, що весною 1956 р. була схвалена таємна партійно-урядова постанова про незастосування статті 58-10 КК РРФСР та аналогічних статей КК союзних республік, яка діяла до появи в грудні 1956 р. директиви ЦК КПРС про посилення боротьби з "антирадянськими елементами"².

Спираючись на загальносоюзний матеріал, М. Молоствов, очевидно, мав певну рацію, однак, він не враховував специфіку України, де боротьба з українським буржуазним націоналізмом не спадала навіть в умовах політичної відлиги.

Можна припустити, що схвалені в грудні 1956 р. документи дозволили партійним організаціям, правоохоронним органам подолати породжену ХХ з'їздом розгубленість, націлили їх на рішучу боротьбу з нон-

¹ ЦЦАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4256.-Арк. 53-56.

² Звенья: Исторический альманах. М.: Прогресс: Феникс, 1991.-Вып. 1.-С. 577.

конформістськими силами. Так, ЦК Компартії України настійно наполягав на включенні до листа ЦК КПРС фрагменту такого змісту: "...Партійні організації не завжди враховують ту обставину, що за останній час повернулось з місць ув'язнення значне число осіб реабілітованих або відбувших термін покарання. Серед них є особи, особливо з числа буржуазних націоналістів, які ідейно не роззброїлись. ЦК КПРС вимагає від партійних та радянських органів і усіх партійних організацій посилити роботу серед осіб, що повернулися з місць ув'язнення, вивчати їх політичні настрої, посилити виховну роботу серед них, і вживати рішучі заходи до тих, котрі намагаються відновити свою минулу антирадянську діяльність"¹.

У відповідності з новими політичними реаліями формувалася і законодавча та нормативна база, яка значною мірою розширяла можливості владних структур в здійсненні політичних репресій. Йдеться, перш за все, про схвалення Закону СРСР від 25 грудня 1958 р. "Про кримінальну відповідальність за державні злочини", введення в кримінальні кодекси союзних республік сумнозвісної статті - "антирадянська агітація та пропаганда" (ст. 62 КК УРСР), численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих їм республіканських органів. Спираючись на них в своїй практичній діяльності, Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР зміг відрепортувати про ліквідацію лише за період з 1954-1959 рр. 183 націоналістичних та інших антирадянських організацій і груп, притягнення до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжиття профілактичних заходів щодо 1300 громадян.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4257.-Арк. 187.

Як особливе досягнення розцінювалось викриття органами держбезпеки 46 антирадянських груп з числа інтелігенції та молоді, які діяли в Київській, Харківській, Одеській, Вінницькій та інших областях і налічували 245 учасників¹.

Не менш "ефективною" була діяльність спецслужб і в наступні чотири роки. За останніми підрахунками, здійсненими при допомозі заступника Голови Служби безпеки України, генерал-лейтенанта Володимира Пристайка, за політичними статтями в згаданий період було притягнуто до кримінальної відповідальності 219 осіб. Однак, і ці результати, як переконаємось, не влаштували московське керівництво.

КДБ при Раді Міністрів СРСР своїм наказом за № 00175 від 28 липня 1962 р. "Про посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів" вказував на наявність ще значної кількості антирадянських угруповань, численних випадків розповсюдження антирадянської літератури. Виходячи з цього, Комітетом держбезпеки при Раді Міністрів УРСР були розроблені спеціальні заходи по протидії ворожим елементам, затверджені постановою президії ЦК Компартії України від 11 жовтня 1962 р.²

Таким чином, політична відлига другої половини 50-х - початку 60-х р., процес реабілітації жертв незаконних репресій періоду сталінізму, супроводжувалися переслідуваннями інакодумців хоча і меншими за своїми масштабами, дещо іншими за спрямуванням, однак не менш сумнівними і аморальними.

Для придушення опозиції, в першу чергу українського національного руху, використовувались найжорсткіші санкції, передбачені кримінальним кодек-

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1 оп. 16. спр. 85.-Арк. 248.

² Там само. - Спр. 109.-Арк. 428.

сом. Зокрема, активних учасників підпільної антирадянської організації "Український національний комітет" Богдана Грицину, Івана Ковалю було засуджено в січні 1962 р. до вищої міри покарання, всі інші їх товариші отримали від 10 до 15 років виправно-трудових таборів*.

Не змилювалася радянська Феміда і над одним з організаторів Ходорівської нелегальної групи (Львівська обл.) Федором Процівим, засудженим до страти 7 травня 1962 року².

Тяжкі виробування випали на долю учасників інших підпільних антирадянських угруповань: "Спілки патріотів", "Союзу борців за національну Україну", "Української націоналістичної організації ім.С.Бандери", "Української національної партії", "Об'єднання", "Української робітничо-селянської спілки", "Платформи єдиного революційного фронту" та ін. Наприклад, Левко Лук'яненко ("УРСС") та Євген Гогусь ("УНП") судом першої інстанції були засуджені до смертної кари і лише після розгляду касаційних скарг отримали право на життя³.

Жорсткий контроль здійснювався не лише за конкретними діями і намірами окремих представників опозиційних сил, а й навіть над думками і настроями, що побутували серед населення. Зокрема, суворо каралися спроби власної оцінки подій і явищ в суспільному житті, діяльності керівних органів партії і держави, викладені в численних скаргах і заявах на адресу ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, республіканських та місцевих організацій.

\ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55371, т. 24.-Арк. 415-419.

* Там само.-Спр. 55627, т. Ю.-Арк. 224 зв.-225.

³ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні!... - С. 67; Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 12428 - П, т. 2. - Арк. 269-273

Наприклад, як антирадянський документ був кваліфікований лист від 7 січня 1957 р., направлений на адресу Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилова слюсарем Хмельницького міськпромкомбінату Володимиром Паньковим, який різко критикував внутрішню і зовнішню політику Радянської держави, покладав особисту відповідальність за всі негаразди в країні на М.С.Хрущова. Відвертість робітника обійшлася йому п'ятьма роками виправно-трудових таборів з наступною трирічною поразкою в правах¹.

Приводом для порушення кримінальної справи проти вантажника Житомирської кондитерської фабрики Павла Смирнова послужили його два листи на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилова. В одному з них простий трудівник писав: "...Ось ви сидите в Кремлі і далі Кремля нічого не бачите і бачити не хочете... Не один раз я бував на парадах і слухав промови всяких там обласних діячів. Виходить, знаєте, такий собі пан в шкіряному пальто з каракулевим коміром і говорить: "...Товариші і так далі..." Подивився я на його животик, на шию, як у бика, на пальто і на свою побілілу по швам суконну пару, торкнувся своєї шиї та скосився на товариша, що стояв поруч у блискучо синій новій фуфайці та латаних чоботах, й так стало мені моторошно. Повернувся я і тихенько вийшов з юрби. А наздогін мені, як заклинання шамана, доносились слова каракулевого коміра про дружбу, рівність і братерство"².

Павла Смирнова намагалися захистити заступник прокурора УРСР Ардеришін, його помічник Осипенко, а також прокурор відділу по нагляду за слідством в ор-

¹ Архів УСБУ в Хмельницькій обл. - Спр. П - 11396. - Арк. 3, 22

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4630.-Арк. 36.

ганах держбезпеки Генеральної прокуратури СРСР Новіков, які пропонували згадану справу повернути на дослідження, або навіть припинити за недостатністю зібраних доказів. Однак, захищаючи честь мундира, в справу втрутився начальник УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Житомирській області В.Голик, який у своєму листі від 5 жовтня 1957 р. до заступника завідувача адміністративним відділом ЦК КПУ І.Дегтярьова назвав позицію прокурорських працівників "шкідливою", "спрямованою на притуплення боротьби органів КДБ і прокуратури з антирадянськими проявами" такою, що суперечить зверненню ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. "Про посилення політичної роботи парторганізацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів"¹.

Врешті-решт перемогла точка зору начальника УКДБ по Житомирській області, внаслідок чого вироком судової колегії в кримінальних справах Житомирського обласного суду від 15 січня 1958 р. Павло Смирнов був засуджений до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах терміном на чотири роки з поразкою в правах на три роки².

Трьома роками виправно-трудовах таборів була покарана "порада" жителя с.Кудрівки Сосницького району Чернігівської області Миколи Лисича М.Хрущову піти у відставку з усіх вищих партійних та державних посад, взяти на себе відповідальність за ту сваволю, що чиниться в країні³.

Стільки ж років довелося відбувати покарання Леонідові Мозолевському з Житомирщини за "запрошення" М.Хрущову приїхати на Коростенщину і подивитись на власні очі в якому скрутному і принизливому

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4630.-Арк. 33.

² Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр. 29838-П.-Арк. 372.

³ Архів УСБУ в Чернігівській обл.-Спр. П-10262.-Арк. 16, 105.

становищі опинився український народ¹.

Інший спосіб протесту обрав для себе сантехнік Солотвинської мехколони № 3 Богородчанського району Івано-Франківської області Гаврило Крук, який від імені "Керівного штабу політичної боротьби" розсилав листи з критикою радянського ладу передовикам виробництва, громадським діячам, випадковим адресатам. 14 квітня 1964 р. Івано-Франківський обласний суд засудив робітника до шести років виправно-трудо-вих таборів суворого режиму².

Гучною назвою - "Комітет боротьби проти хрущовщини" підписував свої листи-протести на адресу президії ЦК КПРС анонім з Полтавщини. Будь-які спроби з'ясувати хто виступає від імені цієї загадкової організації виявились марними³.

Характерно, що речовими доказами в храмах радянського правосуддя нерідко ставали не лише оприлюднені документи, заяви, звернення, а й найпотаємніші речі особистості - щоденники, приватні листи тощо. Зокрема, неправомірним виявилось бажання студента історичного факультету Харківського державного університету Вячеслава Біркіна в 1956-1957 рр. вести власні щоденникові записи, писати вірші, листуватися з однодумцями, висловлювати нестандартні думки в колі товаришів. Так, в крайньому разі вважала судова колегія Харківського обласного суду, яка 28 березня 1958 р. засудила молоду людину до чотирьох років позбавлення волі⁴.

В праві на власну думку було відмовлено також

¹ Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр. 28826-П.-Арк. 2.
² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 37215-П, т. 2.-Арк. 187-189.
³ Архів УСБУ в Полтавській обл.-Спр. 11816-С.-Арк. 2.
⁴ Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034363-П.-Арк. 3, 214, 239-240.

учаснику Великої Вітчизняної війни, кавалеру ордена "Червоної Зірки", інженеру-технологу Чистяківського електротехнічного заводу, студенту-заочнику філософського факультету Московського державного університету Валерію Шарину. За свої нотатки, присвячені аналізу становища в СРСР, вироком Донецького обласного суду він отримав чотири роки ув'язнення¹.

Досить сумнівною виглядала кримінальна справа жителя с.Бабинець Борщівського району Тернопільської області, батька чотирьох дітей Михайла Слюсарчука, якого Тернопільський обласний суд 25 листопада 1958 р. за кілька критичних листів до родичів у США засудив до семи років ув'язнення у виправно-трудовах таборах з поразкою в правах на п'ять років. Оцінка ним наслідків примусової колективізації на західноукраїнських землях, що призвела до зубожіння місцевого населення, розцінювалась судом як "антирадянська агітація"².

За висновком Львівського обласного суду, скоїв тяжкий державний злочин науковий співробітник Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові Омелян Камінський, висловивши в листах до рідних приватну думку про національні процеси в Україні. За подібне вільнодумство йому належало провести чотири роки у виправно-трудовах таборах³.

Спроби студента Івано-Франківського педінституту Володимира Андрушка довірити свої почуття поетичним рядкам були припинені Тернопільським обласним судом, який визначив початкуючому "поетові-націоналісту" покарання - п'ять років позбавлення волі у вип-

¹ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 33442-ПФ.-Арк. 27, 44-44 зв., 205-205 зв.

² Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 13143-П.-Арк. 220.

³ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-28616.-Арк.2-4, 283-284.

равно-трудових таборах¹.

В 1958 р. порушена кримінальна справа проти благочинного з Славутського району Хмельницької області Ігоря Іванова, який розповідав анекдоти антирадянського змісту. В засудженні священника до семи років з наступною п'ятирічною поразкою в правах не останню роль відіграла його колишня приналежність до УАЩ, яка активно діяла на тимчасово окупованій території².

Виконуючи доручення політичного керівництва по "викоріненню антирадянського елементу", органи держбезпеки широко використовували розгалужену агентурну мережу, яка охоплювала практично всі підприємства, організації, установи, невеликі населені пункти і здійснювала тотальний контроль за настроями населення. З 1957 р. в агентурній перевірці перебував художник заготівельної контори Козельщанської райспоживспілки, житель с.Ганівка Полтавської області Юрій Фесенко. Останній серед іншого висловлював негативні судження щодо зустрічі М.Хрущова з будівельниками Кременчуцької ГЕС, під час якої лідеру КПРС дорікалось за непродуманість дій в сфері внутрішньої політики¹.

Антирадянські висловлювання стали причиною шестирічного ув'язнення з наступною трирічною поразкою в правах різнороба рембудконтори з м.Бережани Тернопільської області Тимофія Ковальчука, який за твердженням органів КДБ протягом 1954-1957 рр. "систематично проводив антирадянську агітацію серед

¹ Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 7220-П, т. 3.-Арк. 2-7.

² Архів УСБУ в Хмельницькій обл.-Спр. П-27566.-Арк. 2, 66, 285.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4537.-Арк. 95-97.

<місцевих> жителів..., зводив наклепи на становище робітничого класу в СРСР, колгоспний устрій, радянську демократію, керівників партії та радянського уряду..., вихваляв американський спосіб життя та висловлював надію на швидку зміну існуючого в СРСР ладу"¹.

За антирадянську агітацію до різних термінів ув'язнення були засуджені в кінці 50-х - на початку 60-х рр. слюсар по ремонту паровозів ст.Львів Костянтин Панченко (7 років ВТТ і 2 роки поразки в правах)², шахтар з шахти ім.К.Маркса Донецької області Сергій Бутирський (5 років ВТТ суворого режиму)³, робітник з м.Козельця Чернігівської області Микола Любенко (2 роки ВТТ)⁴ та ін.

Тривалі терміни ув'язнення отримали також чимало громадян України, які намагалися привернути увагу суспільства до найбільш загострених і наболілих питань шляхом розповсюдження листівок і прокламацій. В лютому 1957 р. до п'яти років позбавлення волі був засуджений маркшейдер Яким Котов, який під час голосування кинув в урну для бюлетнів антирадянську прокламацію⁵.

Лише тяжка і невиліковна хвороба дозволила уникнути ув'язнення асистенту кафедри вищої математики Львівського лісотехнічного інституту Василю Овчарову, що розповсюджував листівки такого змісту: "Комунізм - ошуканство трудящих", "Геть віру в комунізм"⁶.

Водночас, не маючи пом'якшувальних обставин,

¹ Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 14208-П.-Арк. 205-208, 255.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-11040, т. 2.-Арк. 188-192.

³ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32666-ПФ.-Арк. 40.

⁴ Архів УСБУ в Чернігівській обл.-Спр. Ю319.-Арк. 4, 119, 218.

⁵ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32658-ПФ.-Арк. 2, 126.

⁶ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-13271.-Арк. 159.

потрапив за ґрати обхідник залізничних колій селища Куликівка Чернігівської області Дмитро Приймаченко, який 18 березня 1962 р. розклеїв на виборчій дільниці по виборам до Верховної Ради СРСР листівки, в яких писав: "Нам потрібна свобода! Нам потрібні вільні вибори!", "Партії себе не хвалять, а партія партійців тільки те й робить, що себе прославляє. Набридло слухати - аж нудить!.." Як речовий доказ був прилучений до справи і лист Д.Приймаченка до посла США в СРСР з різкою критикою ідеології і практики комунізму. За подібні злочини залізничник отримав шість років ВТТ¹.

Не менш суворо каралися дії механіка науково-дослідного сектору Львівського політехнічного інституту Костянтина Федоринчука, що пошкодив портрет М.Хрущова. Вибух емоцій коштував йому п'ять років перебування у ВТТ².

Співставляючи наведені факти, можна помітити таку важливу закономірність як для країни в цілому, так і України зокрема. Йдеться про зростання з геометричною прогресією на початку 60-х рр. хвилі протесту, яка охопила практично всі регіони. Голова Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР Володимир Семичастний з тривогою повідомляв вище політичне керівництво про те, що лише в першому півріччі 1962 р. в СРСР було розповсюджено 7705 антирадянських листівок і анонімних листів, що майже вдвічі більше, ніж за цей же період 1961 р.

Значно розширилось і коло авторів, причетних до виготовлення і розповсюдження антирадянських доку-

¹ Архів УСБУ в Чернігівській обл.-Спр. П-14537.-Арк. 212; Павленко С. "І вся система комуністична - це система рабська"У/Голос України.-1994.-22 квітня.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-21355.-Арк. 31, 240.

ментів. За неповними даними КДБ СРСР в 1962 р. таких нараховувалось 2522. Особливо хвилював політичне керівництво і органи держбезпеки приплив до опозиційно настроєних кіл значного числа осіб, які досі вважалися лояльними до режиму.

Серед тих, хто виготовляв і розповсюджував антирадянські документи знаходимо прізвище киянина, підполковника запасу, члена Спілки журналістів СРСР, позаштатного кореспондента газети "Ленинское знамя", члена КПРС П.Андреева, члена Макарівського райкому партії Київської області, начальника відділу Київського вітамінного заводу, комуніста з більш як двадцятирічним стажем Б.Лоскутова та інших¹.

Необхідно відзначити, що розповсюдження антирадянських документів зростало незважаючи на чітко сплановані оперативні чекістські операції. Їх результатом стало виявлення лише в першому півріччі 1962 р. 1339 громадян, розповсюдивших 6726 антирадянських документів (5032 листівок, 1694 листи). Серед встановлених: 364 - робітники; 192 - службовці; 210 - студенти та учні шкіл; 108 - особи без певних занять; 105 - пенсіонери; 60 - колгоспники. Більше 440 авторів поширених антирадянських документів мали середню та вищу освіту, близько 47% перебували у віці до 30 років².

Недивлячись на те, що вищезначені показники виведені на загальносоюзному матеріалі, вони були певною мірою характерними і для України, оскільки остання на той час посідала серед інших республік СРСР одне з перших місць по кількості розповсюджених антирадянських матеріалів.

Усунення М.Хрущова від влади на короткий час

¹ РДАНИ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 21.-Арк. 259, 261.

² Там само.-Арк. 260.

приглушило хвилю протестів. Країна перебувала в чеканні реальних практичних кроків нового політичного керівництва в сфері політики, економіки, духовного життя. Однак, не отримавши відповіді на поставлені питання опозиційні сили знову пустилися у наступ.

Голова КДБ при Раді Міністрів СРСР В. Семічасний висловлював особливу стурбованість становищем в Україні де ядро і рушійну силу опозиції складала молодь¹. Одночасно спостерігалось певне зміщення акцентів у вимогах опозиційно настроєних сил. Якщо в кінці 50-х - на початку 60-х рр. домінували питання економічного характеру, то вже в першій половині 60-х рр. центр ваги впевнено переміщується в сферу національно-культурної політики.

Зневірившись в можливості державної підтримки відродженню української мови і культури, переконавшись в офіційній спрямованості політики русифікації кращі представники української інтелігенції, студентства, національно свідомого робітництва, селянства шукало і виробляло власні рецепти збереження великої та самобутньої нації. Останнє розцінювалось вищим політичним керівництвом і повністю підпорядкованими йому силовими структурами як прояв українського буржуазного націоналізму.

В фондах ЦК КПРС, ЦК Компартії України, місцевих партійних органів другої половини 60-80-х рр. знаходимо чимало яскравих документів, які визначали "генеральну лінію боротьби з українським буржуазним націоналізмом". У суворій відповідності з ними формувалася ідеологічна і правова база для переслідування активних учасників українського національного руху. Причому своєрідними координаторами усієї роботи, спрямованої проти інакодумства, залишались

¹ РДАНИ.-Ф. 89, пер, 6, спр. 30.-Арк. 4.

центральні та місцеві партійні органи, а також створені у відповідності з постановою ЦК КПРС від 17 червня 1967 року П'яте управління КДБ при Раді Міністрів СРСР, п'ять управлінь-відділи в територіальних органах держбезпеки¹.

Блискучим винаходом органів КДБ стало т.з. "профілакування" громадян, яке на практиці означало ніщо інше як їх залякування можливим застосуванням самих різноманітних заходів, включаючи кримінальну відповідальність. Відомо, що лише в 1967 р. в СРСР в цілому таким чином було профілактовано 12155 осіб².

Великого значення "профілакуванню" надавав особисто голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Юрій Андропов. Прагнучи підняти його на більш високий щабель, 11 жовтня 1972 р. він разом з Генеральним прокурором СРСР Романом Руденком виступив ініціатором прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР, яким органам КДБ дозволялося робити офіційне письмове попередження з вимогою "припинення політичної шкідливої діяльності та роз'ясненням наслідків, які може спричинити її продовження". Текст згаданого документу був схвалений політбюро ЦК КПРС 16 листопада 1972 р. і механічно проштампований Президією радянського парламенту 25 грудня 1972 рА

У відповідності з вищезначеним Указом в СРСР офіційні застереження були оголошені близько шести тисячам громадян. Беручи до уваги, що приблизно третина злочинів за політичними статтями припадала на Україну, можна умовно припустити, що в республіці застереження органів КДБ отримало близько 2 тисяч осіб.

¹ РДАШ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 30.-Арк. 1.

² РДАНІ.-Ф. 89, пер. 51, спр. 3.-Арк. 8.

³ Там само.-Пер. 25, спр. 41.-Арк. 1-5.

Дієвим профілактуванням громадян займалися і партійні організації республіки, які прикриваючись ідеями інтернаціоналізму бездумно викорінювали будь-які паростки національного, безжалісно випікали національні почуття з суспільної свідомості.

Зокрема, партійні комітети робили все можливе, щоб локалізувати будь-який вплив осередків українського національного руху, намагалися внести розкол в ряди інтелігенції. Наприклад, різного роду переслідувань зазнали не лише організатори Української робітничо-селянської спілки на чолі з Л. Лук'яненком, але й їх численні друзі, товариші по роботі, однодумці. Рішенням бюро Чернівецького обкому партії від 6 травня 1961 р. з КПРС "за політичну нестійкість", "приховування діяльності українських націоналістів" був виключений голова сільради с.Грозинці Хотинського району Олександр Серватинський. Очевидно, побоюючись подальших репресій, він був змушений залишити Батьківщину і податися в Джекказган Карагандинської області,

Бюро Мануїльського райкому партії "за втрату політичної пильності і зв'язок з антирадянською організацією українських націоналістів" позбавило партійного квитка і звільнило з роботи інструктора виконкому Хмельницької обласної Ради Ігоря Дуду.

В партійному та службовому порядку був також покараний вчитель середньої школи с.Лаврів Луцького району Волинської області Б.Кожемяченко, який "підтримував зв'язки з керівником націоналістичної групи Л.Лук'яненко"¹.

Своєрідним викликом українській інтелігенції послужила кампанія, влаштована в 1965 р. Львівським

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5323.~Арк. 19-22.

обкомом партії проти популярного в Україні журналу "Жовтень" та його редактора письменника Ростислава Братуня. Влаштоване 14 травня 1965 р. бюро обкому мало чим відрізнялося від аналогічних судилищ 20-30-х рр. Керівництво часопису звинувачувалось і в публікації ідейно невитриманих творів, і ствердженні тенденцій, несумісних з ленінськими принципами партійності і народності мистецтва. Головний режисер згаданого спектаклю, секретар обкому КПУ В.Маланчук, звинувачуючи Р.Братуня в смертних гріхах, категорично вимагав його звільнення з посади. Не допомогла навіть принципова позиція Спілки письменників України, що намагалася захистити і зберегти талановитий творчий колектив журналу. Опинившись в лещатах партійного керівництва, оригінальне видання врешті-решт втратило своє обличчя¹.

Нова широка антиукраїнська кампанія здійснювалась в республіці у відповідності з постановою президії ЦК КПУ від 11 травня 1966 р., прийнятої на основі інформації Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР та Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР про "пожвавлення націоналістичних елементів".

Сплановані вищим політичним керівництвом республіки заходи нагадували традиційні "чистки", вигадані більшовицькою партією для боротьби з проявами інакодумства. Так, під безпосереднім контролем секретаря Івано-Франківського обкому партії Олександра Чернова весною 1966 р. були проведені збори професорсько-викладацького складу місцевого філіалу політехнічного інституту на яких розпинали викладача іноземних мов І.Костинюка, що нібито попав під вплив свого колеги В.Мороза. Під тиском політичних прово-

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр.бООІ.-Арк. 62, 70-72.

дирів слухняні партійні збори схвалили рішення просити Вчену раду Інституту відмінити своє рішення про обрання на посаду І.Костинюка, "який надалі не може виховувати студентів - майбутніх будівників комунізму". Одночасно було вирішено звільнити з роботи асистента кафедри вищої математики А.Половини, що обережно спробував захистити товариша по роботі¹.

За таким же сценарієм проходили збори Івано-Франківського педінституту, присвячені розгляду персональних справ викладачів А.Загоруйко та П.Арсенича, причетних до діяльності вже згаданого В.Мороза. Якщо перший, посипавши голову попелом, повністю розкався у своїх вчинках, чим врятував себе від покарання, то другий намагався виправдати скоєне. Партійні збори ухвалили рішення про виключення Петра Арсенича з членів КПРС².

В с Дуба Рожнятівського району Івано-Франківської області похапцем зібраний сход обговорював "негідну поведінку" вчителя місцевої школи В.Іванишина, який тісно спілкувався з "націоналістом" М.Озерним. Виявивши "гуманність", владні структури віддали педагога на поруки односельчан.

Згаданий сход мав своє органічне продовження. В усіх середніх та 8-річних школах області були проведені партійні збори, в ході яких викривалась "підступність ідеології українського буржуазного націоналізму", засуджувались погляди М.Озерного та В.Іванишина³.

Свій внесок у викриття українського буржуазного націоналізму внесли відкриті партійні збори Івано-Франківських художньо-виробничих майстерень, що

¹ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 24, спр. 6160,-Арк. 46-47.

² Там само.

³ Там само. - Арк. 48-49

засудили митців Каравай, Турецького, Сопільника, Кувшинову, підтримувавших заарештованого художника Панаса Заливаха.

На боротьбу з націоналізмом енергійно підняв громадськість Волинський обком КПУ. Комсомольські збори Луцького педагогічного інституту ім.Л.Українки рішуче відмежувалися від студенток 4 курсу історико-філологічного факультету Анатолії Панас і Лесі Ковальчук, які відвідували вечори, організовані Валентином Морозом та Дмитром Іващенко. За вимогою колишніх товаришів вони були позбавлені студентських та комсомольських квитків¹.

Особливо пристрасно проходила боротьба з українським буржуазним націоналізмом у Львівській області.

Зокрема, партійні збори обласних відділень Спілки письменників та Спілки художників піддали гострій критиці членів КППС письменників Я.Стецюка, Р.Іваничука, В.Лучука, художника Є.Миська, що звернулися до обласного суду з проханням передати на поруки співробітника Львівського державного музею українського мистецтва Богдана Гориня. В "чорному списку"¹ знову опинилася редакція журналу "Жовтень", в якій готувався вищезначений лист і здійснювався організований збір підписів².

Внаслідок "чистки" в Львівському державному університеті ім.І.Франка було увільнено з роботи завідувача методкабінету філологічного факультету Паньківа, завідувача кабінетом франкознавства Михайла Косіва, виключено з партії та університету студента 3 курсу факультету журналістики Ярослава Кендзьора, В Львівському сільськогосподарському інституті роз-

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160,-Арк. 52.

² Там само.-Арк. 69-70.

гляд персональної справи викладача кафедри філософії та наукового комунізму Сандурського завершився виключенням його з членів КПРС та позбавленням права працювати з студентами¹.

Виключенням з КПРС та відлученням від улюбленої справи завершилось обговорення персональної справи наукового працівника Львівського державного історичного музею Г.Недашківської, поміченої в розповсюдженні самвидаву².

В Тернопільській області, як довідуємось з інформації першого секретаря обкому КПУ Григорія Шевчука партійні та комсомольські збори учбових закладів, установ і підприємств широко обговорювали націоналістичні вчинки своїх земляків - старшого наукового співробітника обласного краєзнавчого музею Ігоря Герети та випускника музичного училища Методія Чубатого. Про їх дієвість свідчить той факт, що молодий поет В.Ярмуш, який нібито під впливом Герети написав ряд антирадянських віршів, "відразу" взявся за роботу над поемою, присвячену ленінському комсомолу³.

У Києві одним з перших зазнав удару такий осередок вільнодумства як Київський державний університет ім.Т.Г.Шевченка. Після відповідної роботи його стіни залишили доцент факультету журналістики М.Шестопал, студенти Парфенюк, Скорик, Васильчук, Мицик та інші.⁴

Під безпосереднім контролем ЦК Компартії України проходила кампанія по викоріненню ідеології націоналізму в центральних установах, творчих спілках.

В Академії наук УРСР різного роду покарань зазнали М.Гуць, Л.Ященко (Інститут мистецтвознавства,

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160,-Арк. 72,

² Там само.-Арк. 73.

³ Там само.-Арк. 88-89.

⁴ Там само.-Арк. 80-81.

фольклору та етнографії), Є.Пронюк (Інститут філософії), М.Коцюбинська, Ю.Бадзьо, С.Попель, І.Ющук (Інститут літератури), Є.Сверстюк (Інститут ботаніки), Р.Юськова (Інститут мікробіології), З.Франко (Інститут мовознавства), В.Завойський (Інститут геофізики), В.Пеньковський (Сектор держави та права), О.Щириця, Г.Сазанський (Інститут геології)¹.

В Спілці письменників України ідеологічна проробка завершилась виключенням з КПРС Ю.Назаренка, оголошенням суворої догани з занесенням до облікової картки І.Драчу, "громадським судом" членів СПУ І.Немировича, С.Тельнюка, Г.Бойка, І.Гончаренка, Ю.Петренка, Л.Костенко, Б.Антоненка-Давидовича, І.Дзюби, редактора видавництва "Дніпро" Доценка, друкарки газети "Літературна Україна" Л.Мельник та інших.

Гострого осуду зазнала на зборах своїх колег по творчому цеху художниця Алла Горська. У неї буквально вирвали визнання своєї провини і запевнення, що своєю працею по художньому оформленню м.Донецька, вона виправдає високе звання радянського митця².

На партійних зборах Спілки кінематографістів УРСР деякі виступаючі (режисер С.Навроцький) були схильні зарахувати до проявів націоналізму окремі самобутні твори Ю.Ілленка, С.Параджанова, Г.Осики. Лише принципова позиція кінорежисерів В.Івченка, М.Машенка, В.Денисенка, директора кіностудії ім.О.Довженка В.Цвіркунова, поета М.Вінграновського дозволила нейтралізувати виступи найбільш заподливих "інтернаціоналістів"³.

Таким чином, повністю використавши можливості місцевих партійних комітетів, первинних партійних

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160,-Арк. 56-59.

² Там само.-Арк. 78-79.

³ Там само.-Арк. 84-86.

організацій, вище політичне керівництво республіки, підбиваючи підсумки кампанії по боротьбі з проявами націоналізму, мало підстави констатувати що "...відповідні організації та установи намітили цілий ряд заходів, спрямованих на поліпшення ідейно-виховної роботи, піднесення рівня марксистсько-ленінського навчання. На партійних зборах і зборах колективів, в індивідуальних бесідах були викриті помилки в ідеологічній роботі, засуджені нездорові настрої. По відношенню до товаришів, прізвища яких згадувалися в доповідній* , було вжито заходів..."¹.

Дещо іншої думки щодо ефективності здійснених заходів дотримувався, очевидно, всевидючий Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР, який весною 1969 р. знову інформував ЦК Компартії України про шумування серед української творчої інтелігенції. Пропозиції голови республіканського КДБ В.Нікітченка частково лягли в основу постанови ЦК КПУ від 3 березня 1969 р., яка вказувала творчим спілкам, особливо Спілці письменників України, на низький ідейний рівень мистецьких творів, ворожі випадки окремих творчих працівників проти партії і держави. Одним із заходів, здійснених на виконання згаданої постанови, стала реорганізація секретаріату СПУ, який начебто не забезпечив належного керівництва письменницькою організацією².

Реалізувати настанови вищого політичного керівництва республіки поспішив Центральний комітет ЛКСМ України. 18 вересня 1969 р. секретаріат ЦК ЛКСМУ, розглянувши питання про публікацію у ви-

* Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР та КДБ при Раді Міністрів УРСР.

* ЦДАГО України.-Ф. і, оп. 24, спр. 6160,-Арк. 16.

² Там само.-Арк. 16-19.

давництві "Молодь" книги Івана Чендея "Березневий сніг", кваліфікував її як серйозну політичну помилку, оголосив догану заступнику головного редактора видавництва В.Близнецю, звільнив з роботи редактора видання Н.Тищенко¹.

Дещо пізніше, 26 вересня 1969 р. на серйозні недоліки в ідейно-художньому змісті журналу "Дніпро" було вказано секретаріатом ЦК ЛКСМУ його редактору Юрію Мушкетіку. Підставою для такої оцінки послужила публікація в часописі повістей В.Лігостова "Подорож до Ельдорадо", Г.Колісника "Полечко-поле", оповідань М.Олійника "Місцевий історик", Б.Антоненка-Давидовича "Спокуса", В.Захарченка "Не хочу казки", В.Яворівського "Ніч з вибитими вікнами" та інших поетичних і прозових творів².

Справа журналу "Дніпро" знову сплила на поверхню весною 1971 р., коли Ю.Мушкетик вмістив в четвертому числі часопису рецензію І.Дзюби "Уважність до життя" на збірку оповідань А.Дімарова "Зінське щеня". Зусиллями працівників комбінату друку "Радянська Україна" і учнів поліграфічного училища аркуші з крамольною публікацією буквально за лічені години були вилучені з вже надрукованого і зброшурованого видання, а сам Юрій Мушкетик позбувся посади головного редактора. Вся згадана акція здійснювалась з ініціативи і під безпосереднім контролем КДБ при Раді Міністрів УРСР³.

Необхідно відзначити, що специфіка роботи Комітету держбезпеки України полягала в тому, що інформуючи політбюро ЦК КПУ про серйозні ідеологічні прориви, воно не забувало надсилати відповідну інформацію і своєму союзному керівництву. Надходили

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 183.-Арк. 34-36.

² Там само.-Арк. 37, 45-50.

³ Там само.-Спр. 513.-Арк. 5-6.

відомості до Москви і іншими каналами, зокрема, за допомогою добре відомого і виправданого в роки радянської влади засобу - анонімних листів. В одному з них, гучно підписаному "Старі комуністи-літератори", прямо задавались питання: "До якої пори ця вакханалія на ідеологічному фронті Української РСР буде продовжуватися? Коли врешті-решт буде наведений більшовицький порядок? Просимо глибоко, з опитуванням народу переверити стан ідеологічної роботи в Україні"¹.

Так поступово в Москві складалася думка про серйозні ідеологічні помилки і прорахунки з боку керівництва республікою. Не останню роль в роздмухуванні "українського буржуазного націоналізму", як довідуємось з сучасних публікацій, зіграли спроби апарату ЦК КПРС обмежити вплив "українського угруповання" у вищих ешелонах влади².

Перший нищівний удар по ідеологічному апарату ЦК КПУ нанесла газета "Правда", яка 16 грудня 1965 р. без традиційного погодження з керівництвом республіканської парторганізації опублікувала статтю секретаря Львівського обкому партії В.Маланчука "Сила великої дружби". В ній нищівно таврувалися "рецидиви українського націоналізму". Причому, це був не просто випад, а справжній виклик керівництву ЦК КПУ, яке начебто прогавило симптоми зляканої і невиліковної хвороби.

Зібрані воєдино подібні прорахунки призвели до зміщення в березні 1968 р. з посади секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Андрія Скаби. Причому лише чотири роки утримався після цього на своїх позиціях

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160.-Арк. 111.

² Баграмов Є.А. Как делалась национальная политика. Воспоминания консультанта ЦК КПСС/УНезависимая газета. - 1992.-24 января.

П.Шелест. В травні 1972 р. його звільнили від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і перевели на малозначущу посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР.

Дещо пізніше, з метою остаточної дискредитації П.Шелеста як політика, була інспірована кампанія проти його книги "Україно наша радянська". В основу спеціальної постанови ЦК КПУ стосовно згаданої праці була покладена доповідна записка директора Інституту літератури АН УРСР академіка АН УРСР М.Шамоти, академіка - секретаря Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР, академіка АН УРСР Б.Бабія, заступника директора Інституту історії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР А.Шевелева, в якій говорилося про серйозні методологічні помилки автора.

Політбюро ЦК КПУ відзначило, що книга "Україно наша радянська" з ряду важливих принципових питань відходить від партійних, класових позицій. В ній не дається чіткого класового аналізу і оцінки окремих історичних явищ, ідеалізується українське козацтво і Запорізька Січ, не показані гострота і складність класової боротьби в Україні у післяжовтневий період, боротьба партії за чистоту і боєздатність своїх рядів, проти ухилів від ленінської генеральної лінії, в тому числі, ухилів в національному питанні¹.

Навіть побіжно знайомлячись з книгою колишнього першого секретаря ЦК КПУ, можна переконатися, що ця цілком посередня праця не заслуговувала такої суворої критичної оцінки і була використана лише як привід для відкритого шельмування автора.

В останніх своїх інтерв'ю, опублікованих щоденникових записів, П.Шелест намагається представити себе у вигляді безвинної жертви колишнього режиму, який не вибачив йому націонал-ухильницьких настроїв.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. Ібб.-Арк. 9.

Однак, на тлі масових переслідувань української інтелігенції, нищення численних паростків самобутньої національної культури, подібні твердження виглядають явним перебільшенням¹.

Зміщення П.Шелеста і заміна його більш несперечливим В.Щербицьким призвело до подальших кадрових змін, які здійснювались під приводом "оздоровлення апарату ЦК КПУ". Так на жовтневому (1972 р.) пленумі ЦК КПУ був увільнений від обов'язків секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Ф.Овчаренко. Обумовлюючи необхідність такого кроку, В.Щербицький відзначав, що Ф.Овчаренко "...з покладеними на нього обов'язками справляється незадовільно. З ряду питань ідеологічної роботи займав нечіткі позиції, виявляв непослідовність і навіть безпринциповість, за що піддавався критиці на XXIV з'їзді Компартії України і на пленумах ЦК... Маючи на увазі всі ці обставини, політбюро ЦК прийшло до висновку про необхідність зміцнити керівництво цією ділянкою роботи"².

Наступний рядок в переліку зміщених партійних керівників зайняв завідувач відділом культури ЦК КПУ П.Федченко. Як довідуємось з поданих в ЦК КПУ матеріалів, йому ставилось в провину примиренське ставлення до ідейно-політичних помилок в творчості ряду літераторів і митців, проявів націоналізму та національної обмеженості тощо. "Поява ряду художніх творів і фільмів, - говорилося в документі, - з серйозними ідейними прорахунками, зміщеннями, засміченість репертуару театрів, мистецьких та культурно-освітніх закладів низькопробними ідейно невитримани-

¹ Шелест Г.Ю. "Пишаюсь тим, що брав посильну участь..." Інтерв'ю з колишнім першим секретарем ЦК Компартії України/Київська правда.-1988.-2 вересня; Шелест П. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи...-С. 517-526.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 2, спр. 32.-Арк. 242.

ми творами свідчили про відсутність належного контролю та спрямування літературно-мистецького процесу в республіці. На ключових посадах в творчих спілках, в мистецьких закладах, редакціях літературних журналів виявились особи з сумнівними, або ж ворожими поглядами, ряд з них використовували ці посади для активного насадження націоналістичних поглядів та національної обмеженості..."¹

За своєю лексикою цитований документ дуже відрізнявся від попередніх, підготовлених апаратом ЦК КПУ. Це й не дивно, оскільки він належав перу новообраного в жовтні 1972 р. секретаря ЦК КПУ з ідеології Валентина Маланчука. Призначення останнього на ключову ідеологічну посаду означав на практиці розгул реакції, політичних репресій, рішуче придушення всього нового, несхожого, нетрадиційного.

Вже з перших кроків перебування на високій партійній посаді В.Маланчук всіляко прагнув підтвердити свою репутацію "патріота-інтернаціоналіста". Тому рішуче взявся він за ліквідацію навіть тих незначних здобутків, здійснених з ініціативи української інтелігенції в сфері національно-культурної політики 50 - 60-х рр.

Наявні документи дозволяють твердити, що в першій половині 70-х рр. проводився спланований в ідеологічних відділах ЦК КПУ справжній погром наукових установ, творчих спілок, громадських організацій.

В кінці 1972 р. виникла "справа" Інституту археології. Його директор, член-кореспондент Федір Шевченко, провідні наукові співробітники - Петро Толочко, Володимир Баран та інші звинувачувались в допущенні цілого ряду "історичних, методологічних і теоретичних помилок". Спроба вчених поновити щорічник "Київська старовина" розцінювалась в ЦК КПУ як прояв

¹ ЦДАГО України.~Ф. 1, оп. 10, спр. 1475.-Арк. 129.

націоналізму, оскільки в ньому "...не висвітлювався зв'язок київських матеріалів з пам'ятниками Північної та Північно-Східної Русі". Дратувала партапаратників і сама назва щорічника, яка нібито "повторювала назву дореволюційного журналу буржуазно-ліберального напрямку"¹.

Жорсткій, здебільшого необгрунтованій критиці був також підданий відомий український археолог І.Г.Шовкопляс за бібліографічний покажчик "Розвиток радянської археології на Україні" (1917-1966 рр.) Провина шанованого вченого полягала в тому, що він осмілився згадати у виданні "небажані імена" - Івана Багряного, Аркадія Любченка, Івана Огієнка, Олександра Оглобліна, Наталії Полонської-Василенко, Романа Смаль-Стоцького, Дмитра Солов'я, Панаса Феденка, Василя Чаїленка, Костянтина Штепи².

Кілька разів розглядалося питання, пов'язані з діяльністю Інституту філософії АН УРСР на засіданнях політбюро і секретаріату ЦК КПУ. Внаслідок "оздоровлення" морального клімату наукового колективу були звільнені з роботи Сергій Кудря, Василь Вишневець, Світлана Кириченко, Вікторія Цимбал, Федір Конач, Володимир Жмир, Микола Роженко³.

У квітні 1973 р. В.Маланчук доповідав у ЦК КПРС про викриття групи націоналістів в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.М.Рильського. Провина вчених полягала в тому, що вони підготували і видали бібліографічний покажчик "Українське радянське карпатознавство", складений старшим науковим співробітником Яковом Прилипком під редакці-

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 867.-Арк. 160-166.

² Там само.-Арк. 184-188.

³ Там само.-Оп. 17, спр. 127.-Арк. 35; Проти рожна//У країни.-1990.-№ 16.-С 15.

єю заступника директора Інституту, кандидата історичних наук Василя Зінича.

Як виявилось, в покажчику, поряд з творами радянських вчених, були подані праці "махрових українських буржуазних націоналістів" - Володимира Кубійовича, Сергія Єфремова, Вадима Щербаківського, Катерини Грушевської та інших.

Скрупульозно зібрані компрометуючі матеріали на науковців 28 березня 1973 р. розглянуло бюро Київського обкому партії. "За втрату політичної пильності, відхід від класових позицій в оцінці робіт українських націоналістів" відповідальний редактор покажчика В.Зінич був виключений з КПРС, а директору Інституту, члену-кореспонденту АН України Миколі Сиваченку оголошувалась сувора догана з занесенням до облікової картки. Обидва вони звільнялись з роботи¹.

Повідомляючи ЦК КПРС про суттєві хиби в діяльності Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.М.Рильського, В.Маланчук просив доручити уважніше переглянути виданий у Москві "Карпатський сборник", який начебто також мав серйозні огріхи².

Надалі, щоб уникнути подібних випадків із згадками в науковій літературі "небажаних осіб", було прийняте "соломонове рішення" - раз і назавжди вилучити їх твори з бібліотечних фондів. Більше того, начальник Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР М.Поздняков просив В.Маланчука доручити Державному комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню, Державному комітету Ради Міністрів УРСР в справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, Міністерс-

¹ ІЩАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 867.-Арк. 109-111, 113-115; Оп. 10, спр. 1314-Арк. 38-51.

² Там само.-Арк. 106-107.

тву культури УРСР та творчим спілкам переглянути твори образотворчого мистецтва, кіно та телефільми, записи пісень, п'єси та інше, з тим, щоб вилучити матеріали, в яких в позитивному плані згадуються політично скомпрометовані особи.

В діяльності політичної цензури не обходилося без курйозів. Так, з проспекту фотоальбому "Герої боротьби за владу Рад на Україні" були вилучені фотокартки А.С.Бубнова, оскільки він у свій час належав до лівих комуністів, а також голови уряду України П.П.Любченка, який входив раніше до партії боротьбистів. Таким чином, переглядалася діяльність не лише окремих діючих осіб в історії України, а переписувалась, перелицьовувалась, фальсифікувалася історія України.

Під жорстким пресом ідеології опинився Інститут історії АН УРСР. В його стінах не знайшлося можливості для обговорення цікавої за своїм задумом, хоча і дещо полемічної статті М.Брайчевського "Приєднання чи воз'єднання?", яка відразу була віднесена до розряду "антирадянських". Після видання згаданої праці за кордоном її автор піддався переслідуванням, обмежувався в друці тощо.

В 1972 р. була звільнена з роботи кандидат історичних наук Олена Апанович, яка досліджувала проблеми соціального розвитку, громадсько-політичних рухів, військової історії XVI-XVIII ст. В тому ж році була змушена залишити Інститут кандидат історичних наук Олена Компан, якій лише після восьмимісячного безробіття вдалося влаштуватися на роботу у відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР¹

¹ Козуля О. Жінки в історії України: -К., 1993.-С. 209-212; Дмитрієнко М. Штрихи до портрета історика-сучасника//Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Дніпропетровськ: МП "Промінь", 1995.- С 12.

Зазнала переслідувань відомий історик та письменниця Раїса Іванченко (Іванова), що вивчала суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. Її наукові праці та художні твори, зокрема, роман "Клятва", стали предметом, скерованої вищим партапаратом, необгрунтованої критики.

Значною мірою обмежувався в роботі великий поборник козацької старовини Микола Киценко. Бюро Запорізького обкому партії протягом першої половини 70-х рр. знайшло можливість тричі розглянути питання про його роботи "Запоріжжя в бурях революції" та "Хортиця в героїці та легендах", і прийняти рішення про вилучення їх з книжкових магазинів та бібліотек області як таких, що не сприяють вихованню трудящих в дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму¹.

Як переконаємося, в першій половині 70-х рр. жодний випадок проти системи, жодний вияв інакодумства просто нестандартний погляд на загальновідомі речі не залишалися безкарними. Так, негативну оцінку вищого політичного керівництва отримав творчий вечір Віталія Коротича 16 грудня 1973 р. в Колонному залі Київської державної філармонії, оскільки поет та виконавці його творів ознайомили аудиторію з віршами, що друкувалися за кордоном. Поведінку літератора 31 січня 1974 р. розглянув партком СПУ, який оголосив йому партійну догану. Суворі покарання отримали також керівники Київської державної філармонії².

Функції літературного критика перебрав на себе Черкаський обком партії, що за дорученням ЦК Ком-

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 867.-Арк. 137-146; Кириченко С. Посмертний лауреат//Краєзнавство.-1993.-№ 1.-С. 25-27.

² Там само.-Арк. 61-65.

партії України розглянув персональну справу письменника Миколи Негоди, який нібито в своєму романі "Холодний яр" припустився "значних ідейно-художніх прорахунків..."¹. Від суворого покарання М.Негоду врятувало лише те, що свого часу, 15 квітня 1965 р., він виступив у газеті "Радянська Україна" з статтею "Еверест підлості", в якій необгрунтовано таврувались ті, хто передав щоденник померлого Василя Симоненка за кордон. Виходячи з цього завідувач сектором ЦК КПУ Володимир Бровченко висловлював побоювання, що "критика письменника у відкритій пресі викличе відповідну, небажану для нас реакцію з боку наших ворогів"².

Аналізуючи документальні матеріали досліджуваного періоду, можна переконатися, що в середовищі творчої інтелігенції поступово складалося коло осіб, яке розглядалося владними структурами як "політично неблагонадійні".

З інформації КДБ при Раді Міністрів УРСР ЦК КП України довідуємось, що до числа політично неблагонадійних осіб було занесено письменника Сергія Плачинду. Суттєві збочення були виявлені в його книжці "Неопалима купина", виданій разом з Ю.Калініченком в 1968 р., літературному записі документальної повісті Героя Радянського Союзу Г.Балицького "Війна вночі", збірці повістей і оповідань "Ніч перед стартом"³.

Викликали сумнів політичного керівництва та спецслужб і громадські вчинки Сергія Плачинди. Зокрема, не залишились непоміченими різко критичні зауваження на адресу правлячого режиму, що прозвучали з вуст Сергія Плачинди, Івана Драча, Ліни

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 659.-Арк. 21.

² Там само.-Арк. 20.

³ Там само.-Арк. 17-18.

Костенко, Михайлини Коцюбинської на поминках письменника Володимира Підпалова. В зв'язку з цим ЦК Компартії України рекомендував керівництву Київської письменницької організації вжити заходів до підвищення відповідальності членів Спілки за ідейно-художню спрямованість творчості і громадську поведінку, зобов'язав принципово обговорити вчинок членів СПУ, причетних до згаданого інциденту. Директору кіностудії ім.О.Довженка доручалось вирішити питання про доцільність використання І.Драча на посаді члена сценарної майстерні кіностудії¹.

Для того, щоб тримати у вузді непокірних літераторів, компрометуючі матеріали збирались практично на всіх провідних письменників. Наприклад, Олексій Ватченко поширював серед членів політбюро ЦК КПУ брудну анонімку, в якій містилися не до кінця перевірені, а то й просто вигадані компромата на майстрів літературного цеху. Ось як виглядала ця підручна картотека:

Микола Зарудний, Драматург, один з секретарів Спілки письменників. До війни - журналіст, в роки війни співробітничав з окупантами, виступав у їхніх газетах з антирадянськими статтями.

Павло Загребельний. Секретар Спілки письменників, права рука О.Гончара. Під час війни здався в полон і що там робив, пояснити, зрозуміло, не міг.

Іван Драч. Один з членів президії Спілки. Поет-декадент. Був виключений з університету за участь у підпільному літературному гуртку, де культивувались націоналістичні настрої і заперечувався соціалістичний реалізм в мистецтві.

Василь Козаченко. Секретар парткому Спілки письменників, в недавньому минулому один з секретарів СПУ. Під час війни залишив частину і повернувся у

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, - спр. 869.- Арк. 67-70.

своє село, де жив до приходу радянських військ. Всі розмови про якусь участь в партизанському русі заперечують його ж односельчани.

Юрій Збанацький. Секретар Спілки письменників, людина з сумнівним минулим. Недостойно вів себе в роки німецької окупації, співробітничав з окупантами.

Дмитро Павличко. Один з секретарів Спілки, з Західної України. Належав до бандерівського підпілля. Мав кличку "Сокірець". Останнім часом частіше з'являються в його творчості націоналістичні мотиви. Палкий захисник Гончарового "Собору"¹.

Характерно, що для компрометації Дмитра Павличка чимало зусиль доклав кандидат в члени політбюро ЦК КПУ, голова партійної комісії при ЦК Компартії України Іван Грушецький. В підписаній ним доповідній записці Д.Павличку ставили в провину і впорядкування збірки поезій Богдана - Ігоря Антонича "Пісня про незнищеність матері", і написання полум'яних поетичних рядків на захист рідної мови та культури, і надмірне захоплення "Собором", і участь у "молодіжній запасній сотні У ПА" під псевдо "Граб". Все це давало підстави зробити висновок про те, "...що і у своїй творчості, і в поведінці Павличко став до деякої міри людиною, навколо якої гуртуються нездорові, націоналістично настроєні елементи, як у середовищі СПУ, так і навколо неї"².

В аннали вищого політичного керівництва та спецслужб були вписані також й інші "негідні" вчинки українських письменників. Зокрема, С.Тельнюку не могли вибачити його участь у відзначенні в м.Боярка Києво-Святошинського району 43 роковин смерті Володи-

¹ ЦДАГО Українк.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 44-49 зв.

² Там само. - Спр. 217.-Арк. 2-9.

мира Самійленка¹. Анатолію Шевченку, Борису Олійнику - їх протест проти шовіністичної за змістом статті "Второй родной"² під час літературного вечора в Ніжинському педагогічному інституті ім.М.Гоголя³. "Злочин" деяких митців полягав в тому, що останні не маючи змоги з різних причин представити власні твори вітчизняній аудиторії апелювали до зарубіжних видавництв, засобів масової інформації, виконавських колективів. Саме за це був виключений з Спілки композиторів України Валентин Сільвестров, до якого визнання прийшло далеко від батьківщини⁴.

Внаслідок нонконформістської позиції у виключно складних умовах /доводилося жити і працювати в Києві Віктору Некрасову. В інтерв'ю газеті "Нью-Йорк тайме" 12 березня 1974 р. письменник розповів, що йому відмовляють в публікації робіт, доки він не візьме участі в засудженні О.Солженіцина, А.Сахарова. "Мені говорили, інколи з посмішкою, - ділився враженнями тричі поранений ветеран війни, - що настав час сказати людям, на якій стороні барикад я стою"⁵.

Повсякденні знуцання різного рівня чиновників змусили В.Некрасова особисто звернутися до Генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва: "Умовк мого життя - писав він радянському партійному лідеру, - за останні роки склалися таким чином, що я повністю позбавлений можливості працювати. Ось факти, в травні 1973 р. я був виключений з партії, в яку вступив 30 років назад в розпалі боїв в Сталінграді - про обставини цього виключення я свого часу вам пи-

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, - спр. 64.-Арк. 51-52.

² Известия.-1968,-4 декабрия.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 183.-Арк. 57-59.

⁴ Там само.-Оп. 10, спр. Ю65.-Арк. 48.

⁵ Там само. - Спр. Ю44.-Арк. 55.

сав. Два роки тому, в березні 1972 р. була накладена заборона на видання двотомника моїх творів в Держполітвидаві. З тих пір дорога до читача мені закрита. Важко звичайно змиритися з думкою, що письменника, свого часу відзначеного Державною премією за повість "В окопах Сталінграду", книги якого видані більш ніж 120 виданнями, тридцятьма мовами світу, повністю припинили друкувати... Я би міг в цьому листі перераховувати все те корисне, що я, на мій погляд, зробив для своєї Батьківщини, але все це, як я бачу, до уваги не береться. Я став невгодний. Кому - не знаю. Але зносити більше образи не можу. Я змушений піти на крок, на який я ніколи б за інших умов не наважився б. Я хочу отримати дозвіл на виїзд з країни терміном на 2 роки"¹.

Перш ніж дозволити Некрасову залишити територію СРСР, його всіляко обливали брудом на сторінках союзних і республіканських видань, безпідставно компрометували в очах зарубіжних і радянських читачів.

Аналогічним чином, переслідували Б.Антоненка-Давидовича. Статтю І.Подольна "Літератор в ролі жебрака" з нападками на старійшину літературного цеху України редагували члени і кандидати в члени політбюро ЦК КП України².

Зрозуміло, звести різних за віком, світоглядом, естетичними уподобаннями творчих працівників до єдиного спільного знаменника, змусити їх творити "за покликом своїх сердець, які б належали партії", було завданням не з легких. Тому в апараті секретаря ЦК з ідеології народжувались одна за одною постанови, які мали сприяти "проведенню певної роботи по усуненню істотних зміщень у здійсненні національної

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1044. - Арк. 69-71.

² Там само. - Спр. 877.-Арк. 85-90.

політики в галузі культури, виправленню серйозних упущень в питаннях інтернаціонального виховання, дотримання принципу класового підходу до суспільних явищ минулого і сучасного".

Лише за півроку свого перебування на посту секретаря ЦК В.Маланчук ініціював і подав на розгляд вищого політичного керівництва ряд постанов, пов'язаних з патріотичним і інтернаціональним вихованням творчої інтелігенції. Серед них: "Про політичну роботу видавництва "Дніпро" (16.01.1973 р.), "Про заходи по поліпшенню роботи Державного театру опери та балету УРСР імені Т.Г.Шевченка (12.06.1973 р.), "Про недоліки в роботі харківського відділення Спілки письменників України, редакції журналу "Прапор" і видавництва "Прапор" (26.06.1973 р.) та інші¹.

На основі цих та інших партійних документів, як відзначав сам В.Маланчук, було відлучено від роботи ряд провідних вчених, позбавлено можливостей реально впливати на творчий процес відомих діячів української культури, "...переглянуті, скориговані поточні та перспективні плани видавництв, наукових закладів, організацій і підприємств системи Держкіно, Міністерства культури, Державного комітету по телебаченню і радіомовленню, творчих Спілок і товариств. Внесено зміни і уточнення до планів спорудження пам'ятників і монументів, будівництва музеїв під відкритим небом (с.Пирогове, о.Хортиця), організації історико-культурних комплексів"².

Однак і цей широкий комплекс заходів здавався командуючому ідеологічним фронтом України явно недостатнім.

¹ ІДДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, - спр. 869. -Арк. 2.

² Там само.-Арк. 2.

В зв'язку з цим, у вересні 1973 р. В.Маланчук звернувся до політбюро ЦК КПУ з листом "Про деякі питання роботи з творчою інтелігенцією республіки"¹, який являв собою класичний зразок партійного керівництва творчою інтелігенцією. В ньому пропонувалося провести суттєві кадрові зміни у керівництві творчих Спілок, громадських організацій, висунути на ключові посади "ідейно зрілих літераторів і митців", налагодити чітку систему марксистсько-ленінського навчання творчих працівників, активно стимулювати висвітлення в літературі і мистецтві тем дружби народів СРСР, союзу робітничого класу і селянства. Реалізація цих та інших заходів, наголошував В.Маланчук, давала підстави "очікувати появи ряду значних творів літератури і мистецтва".

Історикам, напевно, ще належить об'єктивно оцінити стиль роботи В.Маланчука з творчою інтелігенцією республіки. Та вже сьогодні можна назвати його невід'ємні складові - нівелювання особистості, зневага до таланту, відверте ігнорування духовних потреб суспільства.

Подібні підходи визначили долю голови Львівського обласного телерадіокомітету І.Петріва, всебічну діяльність якого в 1973 р. перевіряла представницька комісія на чолі з консультантом відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України І.Маковійчуком. Остання звернула свою увагу на наявність в програмах місцевого радіо виконання окремих творів Ігоря Калинця, тематичної передачі про композитора, автора національного гімну Михайла Вербицького, інтерв'ю з канадським громадянином Ф.Лакустою, що за власні кошти

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, - спр. 869. - Арк. 2-9.

створив за короткий час самобутній музей під відкритим небом "Канадсько-українське село".

Категоричне заперечення комісії викликали поради І.Петріва своїм підлеглим частіше спілкуватися українською мовою в робочий час.

Занепокоєння київських ідеологів викликала "засміченість" обласного телерадіокомітету націоналістично настроєними особами або фахівцями з сумнівним минулим. Зокрема, вони вказали на недоцільність використання на згаданій ділянці роботи редактора літературно-художніх передач В.Глинчака, що підтримував зв'язки з І.Калинцем, П.Заливахою, братами Горинями; режисера телебачення О.Гереновича, засудженого в 1949 р. на двадцять років позбавлення волі, режисера телебачення О.Господарського, причетного до "Виховної спілки української молоді", старшого редактора музичних передач О.Паламарчук, чий батько, проживаючи в Польщі, виступив одним з організаторів місцевого доиомогового комітету. Не викликали довіри комісії також літератори В.Яворівський та С.Кудлик, редактор В.Шалайський, оператор Б.Гундяк, режисери В.Робочек та Р.Олексів¹.

Спираючись на довідку своїх посланців, В.Маланчук особисто доручив першому секретареві Львівського обкому КПУ В.Куцеволу та голові Держтелерадіо УРСР М.Скачку "вжити заходів для зміцнення керівництва телерадіокомітету, підвищення ролі партійної організації..., зробити відповідні висновки"².

Свої конкретні висновки щодо старшого викладача кафедри філософії Житомирського сільськогосподарського інституту Володимира Муляви зробив Жито-

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 868. - Арк. 32-38

² Там само.-Арк. 32-41.

мирський обком Компартії України, який затвердив рішення парткому згаданого вищого учбового закладу від 23 січня 1973 р, про виключення його з членів КПРС і недоцільність використання в подальшій педагогічній роботі "за прояв національної обмеженості, нещирість і ігнорування партійною організацією"¹.

В своїй провині, як довідуємося з документів партійної комісії ЦК Компартії України, В.Мулява був непоодиноким. Лише в першому кварталі 1973 р. "за антипартійну поведінку, політичну невитриманість, притуплення політичної пильності і нещирість перед партією" було виключено з КПРС близько 270 чоловік².

Незабаром список виключених з КПРС поповнив старший інженер по праці і зарплаті БМУ "Житлобуд-7" тресту "Рівнепромжитлобуд" Б.Козійчук, який за інформацією УКДБ по Рівненській області систематично прослуховував зарубіжні радіостанції, допускав висловлювання "буржуазно-націоналістичного характеру", поширював серед студентів Українського інституту інженерів водного господарства заборонену літературу, в тому числі історичні праці М.Грушевського³.

В 1973 р. в службовому і партійному порядку були покарані головний редактор Львівського видавництва "Каменярь" І.Сварник та директор Інституту суспільних наук АН УРСР І.Олексюк. Не останню роль у визначенні їм міри покарання - зняття з роботи та оголошення суворих доган відіграла причетність їх дітей до викритої у Львові молодіжної підпільної організації "Український національно-визвольний фронт"⁴.

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, ой. 25, сир. 1044. - Арк. 146-147.

² Там само.-Оп. 10, сир. 1401.-Арк. 2.

³ Там само.-Оп. 25, сир. 1361.-Арк. 11.

⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, сир. 877.-Арк. 27-29.

Остаточно навести порядок в кадровій політиці, підвести підсумки перманентних чисток, здійснюваних в центральних та місцевих організаціях, установах, творчих спілках, громадських формуваннях був покликаний пленум ЦК Компартії України, що відбувся 17-18 квітня 1973 р. Лейтмотивом доповіді, зробленої першим секретарем ЦК КПУ В.Щербицьким, стала критика колишнього політичного керівництва, на чолі з П.Шелестом, яке начебто допустило суттєві прорахунки в сфері національно-культурної політики, вчасно не помітило поширення "бацил" буржуазного націоналізму.

Серед тих, хто найбільш ревно викривав помилки минулого, був перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ Віктор Добрик. З трибуни пленуму він з особливою гордістю говорив про те, що ще в 1970 р. настійно радив П.Шелесту підтягнути до справи Валентина Мороза, Івана Дзюбу та Івана Світличного, "і запроторити туди, куди належить запроторити антирадянщиків". Відомо, що на той час ця ініціатива не знайшла підтримки у першого секретаря ЦК КПУ, який порадив В.Добрику: "...ви займайтесь своїми націоналістами, а наших не чіпайте. Ми самі ними займаємося"¹.

З іменем В.Добрика пов'язана ще одна ініціатива, викладена ним в доповідній записці "Про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів та націоналістичних елементів в області". В згаданому документі перший секретар обкому партії пропонував "покращувати" політичну ситуацію в західних областях України шляхом направлення в цей регіон студентів і фахівців з східних областей, а також інших республік СРСР. В свою чергу ви-

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 2, сир. 67.-Арк. 193.

хідців з західних областей рекомендувалося направляти на роботу в східні області УРСР та інші союзні республіки¹.

Не давала спокою В.Добрику і слава його колеги з Дніпропетровщини О.Ватченка, який зніщював ідеологічну кампанію проти роману "Собор" та його автора. Лідер партійної організації Івано-Франківщини обрав об'єктом для шельмування глибоко національний за своїм змістом і формою кінофільм "Білий птах з чорною відзнакою". Як повідомляв він ЦК Компартії України, "...у окремих глядачів складається неправильне розуміння історичних подій і ганебної ролі українських націоналістів. Під впливом перегляду кінофільму деякі націоналістично настроєні особи допускали політично шкідливі висловлювання і дії"².

Такими ж вагомими були здобутки в боротьбі з українським буржуазним націоналізмом і у інших виступаючих або просто присутніх на пленумі партійних та радянських керівників. З погляду на це зміст ухвалені ними постанови не важко було передбачити. Вона значною мірою обмежувала можливості передової української інтелігенції у формуванні національно-культурної політики, викликала настороженість щодо національних кадрів, служила новим помітним кроком у здійсненні політики русифікації України.

Майже одночасно, 13 квітня 1973 р., ЦК Компартії України за поданням секретаря ЦК КПУ В.Маланчука схвалив розгорнуту програму протидії ідеології націонал-комунізму, яка на думку головного режисера нової політичної кампанії повинна була ознаменувати собою "рішуче посилення боротьби проти ідеології націонал-комунізму, ґрунтовне і всебічне викриття ворожої мар-

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1305. - Арк. 134.

² Там само,-Арк. 132.

ксизму-ленізму ідейно-теоретичної сутності і політичного спрямування націонал-комунізму всіх різновидностей, особливо українського"¹.

В контексті тогочасних політичних процесів не важко помітити, що вищезначена кампанія ставила перед собою не стільки завдання нейтралізації теоретичної спадщини націонал-комуністичних течій періоду визвольних змагань 1917-1920 рр., скільки спрямовувалась, за визначенням того ж Маланчука, проти "сучасних трубадурів націонал-комунізму".

Жорсткий ідеологічний пресинг, введений апаратом ЦК Компартії України в 70-х рр. викликав найнегативнішу реакцію в українському суспільстві. Керівники наукових установ, провідні українські вчені, відомі діячі культури відверто висловлювали своє невдоволення розгулом реакції, відкритою розперезаністю антиукраїнських сил.

Щоб заспокоїти громадську думку, вище політичне керівництво, не без погодження з Москвою, пішло на увільнення в квітні 1979 р. В.Маланчука з посади, змінивши його на менш одіозну фігуру Олександра Капта.

Вже через кілька місяців нове ідеологічне керівництво наочно продемонструвало свій "лібералізм" в національних питаннях, увійшовши в політбюро ЦК Компартії України з пропозицією припідняти щільну завісу суцільного мовчання перед іменами Григорія Кочура, Василя Захарченка, Михайла Брайчевського, Івана Дзюби, Олексія Ставицького².

Однак, останнє продемонструвало не стільки зміщення політичних акцентів, скільки стало спробою подолати прірву між політичним керівництвом та україн-

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 168,-Арк. 2; Національні відносини в Україні у ХХ ст\ Збірник документів і матеріалів. К.; 1994.-С. 408.

² Національні відносини в **Україні** у ХХ ст...-С. 437-438.

ською інтелігенцією, породженою трагічною "епохою маланчукізму".

В незмінності курсу переконуємося, ознайомившись з інформацією першого секретаря Київського міського ЮТУ Юрія Єльченка, який інформував ЦК Компартії України про застосування в 1981-82 рр. заходів адміністративного і громадського впливу до 625 жителів Києва "за здійснення ідейно незрілих і політично шкідливих дій". Увагу міського комітету партії привернув і той факт, що 65 відсотків зафіксованих "антигромадських проявів", були пов'язані з інженерно-технічними працівниками і художньою інтелігенцією, 20 відсотків - учнівською і студентською молоддю, 15 - робітниками і службовцями. Як твердив Ю.Єльченко, всі вони перебували в полі зору міському партії та адміністративних органів¹.

Наведені нами факти яскраво і переконливо свідчать про те, що республіканська партійна організація, незмінно рухаючись в кільватері вишого політичного керівництва СРСР, перебрала на себе серед іншого і репресивні функції. Здійснюючи ідеологічне обґрунтування репресій, вона одночасно безжалісно використовувала будь-які прояви інакодумства, карала непокірних в партійному, комсомольському, службовому порядку, позбавляла особистість можливості знайти своє, притаманне лише їй, місце в суспільному житті.

Не менш огидною була роль політичного керівництва держави в цілому, і республіки зокрема, в підготовці та проведенні сумнівних судових процесів над інакодумцями, які скалічили долю багатьом українським патріотам.

На боротьбу з інакодумством була повністю зорієнтована радянська Феміда, яка знявши з очей темну

¹ ЦЦАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 2548.-Арк. 2.

пов'язку і відмовившись від традиційних терезів повністю прислухалася до того, що наказували їй з Старої площі та Луб'янки. Не запротестувала вона коли в середині 60-х рр. керівництво КДБ при Раді Міністрів СРСР та Генеральної прокуратури СРСР, підтримуване відділом адміністративних органів ЦК КПРС, порушило питання про необхідність удосконалення законодавчої бази для боротьби з інакодумством, зростаючою і міцніючою опозицією. Йдеться про відому записку В.Семичастного та Р.Руденка від 8 червня 1966 р., опубліковану вперше М.Охотіним, М.Петровим та А.Рогінським у популярному російському тижневику "Огонек"¹.

Авторів згаданого документу вже не влаштували ст. 70 КК РРФСР (ст. 62 КК УРСР), ст. 7 Закону СРСР "Про кримінальну відповідальність за державні злочини" від 25 грудня 1958 р., які на їх думку, залишали поза увагою цілий ряд "антирадянських проявів". В зв'язку з цим, пропонувалось доповнити главу 9 (Злочини проти порядку управління) Кримінального кодексу РРФСР та відповідних глав кримінальних кодексів інших союзних республік статтями, які встановлювали б кримінальну відповідальність "за розповсюдження в усній та письмовій формі завідомо наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний устрій; наругу над державним прапором і гербом Союзу РСР та союзних республік; за організацію та активну участь в зборищах, грубо порушуючих громадський порядок"².

Так народилась сумнозвісна стаття 190-1 КК РРФСР та аналогічна стаття 187-1 в українському Кримінальному кодексі. Пропозиції КДБ при Раді Мініс-

¹ "...До трех лет лишения свободы"/Огонек.-1993.-№ 19-20.-С. 22-23.

² Там само.

трів СРСР та Генеральної прокуратури СРСР 10 вересня 1966 р. отримали схвалення секретаріату ЦК КПРС, а через п'ять днів відповідне рішення затвердило політбюро ЦК КПРС.

Жадоба законотворчості не полишала і українських чекістів. 10 червня 1969 р. голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко звернувся до ЦК Компартії України та свого московського керівництва з листом, в якому обґрунтовував необхідність встановлення кримінальної відповідальності не лише за антирадянську пропаганду та агітацію, здійснену навмисно, як це передбачала ст. 62 КК УРСР, а й за ті ж дії, якщо вони здійснені ненавмисно, але спричинили шкоду радянській владі¹.

Можна собі уявити, наскільки б розширилися можливості органів держбезпеки, якби пропозиція В.Нікітченка отримала підтримку у коридорах влади. Однак здоровий глузд все-таки взяв гору над відомчими амбіціями. Прокурор республіки Ф.Глух, голова Верховного Суду В.Зайчук та голова Юридичної комісії при Раді Міністрів УРСР А.Якименко обережно зауважили, що вказану пропозицію не підтримують, тому що в ній не враховується умисел злочину, а це є важливою складовою підстави для кримінальної відповідальності. Власну думку щодо пропозицій українського КДБ мав і завідуючий сектором адміністративних органів ЦК КПРС Олександр Сухарев, який вважав, що наявні в Кримінальному кодексі статті дають всі можливості для боротьби з різноманітними антирадянськими про-
явами².

Характерно, що в умовах "перебудови", "гласності", "демократизації", владні структури, очолювані тими ж

* ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 205.-Арк. 82-87.

² Там само.-Арк. 78-80.

знайомими нам партпаратниками не бажали так просто відмовитись від сумнозвісних статей. Під керівництвом одного з найближчих соратників М.Горбачова - Анатолія Лук'янова готувалися законодавчі і нормативні акти, які передбачали часткову редакцію ст. 70 КК РРФСР та відповідних статей в кримінальних кодексах союзних республік і залишення без будь-яких змін статті 190-1 КК РРФСР (ст. 187-1 КК УРСР)¹.

Спираючись на напрацьовану законодавчу та нормативну базу, активно боровся з "антирадянськими елементами" Комітет держбезпеки при Раді Міністрів СРСР і в першу чергу його П'яте управління, створене під безпосереднім керівництвом Пилипа Бобкова. Останній, одягнувши мундир в 1945 р. при Л.Берії, залишався всевидючим оком ідеологічної контррозвідки аж до 1991 р.

Кожен з відділів П'ятого управління працював на певному, чітко окресленому напрямку. Наприклад, 1 відділ, очолюваний генералом Іваном Абрамовим, займався інтелігенцією і органами друку. З відділ спеціалізувався на молоді, а їх колеги з 4-го опікувалися церковними справами. Спеціальні підрозділи орієнтувалися на "націоналістів", "анонімників" тощо².

В розв'язанні покладених на нього завдань П'яте управління КДБ СРСР та його республіканські і місцеві органи повсякчасно покладалися на велику групу "секретних співробітників" - "сторожів", "спостерігачів", "консультантів", "агентів", "особливо цінних агентів", "резидентів"³ *.

Таким чином, в середині 60-х рр. в СРСР діяв міцний

¹ ЦЗСД.-Ф. 89, пер. 18, спр. Пб.-Арк. 1-5.

² Альбац Е. Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ. М.: Русслит, 1992.-С. 36-40.

³ Там само.-С. 54.

"Сторожі" -особи, покликані здійснювати нагляд за колегами, станом справ на об'єктах. Приблизно ж такі функції

і розгалужений апарат ідеологічної контррозвідки, який спирався на відповідну законодавчу і нормативну базу, дієву допомогу "добровільних помічників".

Перші симптоми повернення до виправданої репресивної політики, засудженої з трибуни XX з'їзду, з'явилися вже при Хрущові. Не відмовилось від неї і нове вище політичне керівництво, очолюване Л.Брежнєвим. Більше того, переслідування опозиції на тлі боротьби з "пережитками" українського буржуазного націоналізму", ствердження ефемерного "зближення націй", ганебних і протиправних акцій в Чехословаччині, Афганістані, інших регіонах розглядалося ним не лише як покарання незгодних, а як своєрідний засіб впливу на суспільну свідомість.

Як довідуємось з довідки прокурора УРСР Ф.Глуха, голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Федорчука, голови Верховного Суду УРСР А.Якименко від 2 листопада 1971 р., правоохоронні органи республіки саме так розуміли свої завдання, які провели в другій половині 60-х рр. "певну роботу по попередженню злочинів і вихованню громадян в дусі високої політичної пильності і неухильного виконання радянських законів"¹.

Лише за період з 1967 р. по червень 1971 р. органами КДБ України було профілактовано понад 6 тисяч громадян. За цей же проміжок часу до кримінальної відповідальності за антирадянську агітацію та пропаганду (ст. 62) притягалось 87 громадян. З них: робітників-27, або 31%; службовців-30 або 34%, (в т.ч.-9 викладачів середніх шкіл та інститутів, 1 доцент, 1 молодший науковий

покладались на "спостерігачів" та "консультантів". До "особливо цінних агентів" відносились ті, що були здатні впливати на осіб, які перебували в агентурних розробках. До таких, наприклад, належав особистий лікар А.Сахарова, який "радив" вченому утриматись за станом здоров'я від публічних виступів, заяв, петицій. Поняття "агент" і "резидент" розшифровки не потребують.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 75.

співробітник); колгоспників-2; учнів-3; ніде не працюючих-?; ув'язнених-16. Серед притягнутих до кримінальної відповідальності осіб у віці від 18 до 34 років-57 або 66 %; від 36 до 45 років-23 або 26%; українців-58 або 67%, росіян 24 або 27,5%; членів КПРС-6; членів ВЛКСМ-13; осіб з середньою освітою-40 або 46%; з вищою освітою 26 або 36%; з незакінченою середньою освітою - 13 або 15%; з нижчою освітою - 8* .

Як правило, порушення кримінальних справ за проведення антирадянської агітації та пропаганди здійснювалось в першу чергу за діяльність, пов'язану з розповсюдженням самвидаву,

В 1967 р. за цей різновид "злочину" було засуджено 19 чол.; 1968 - 9, 1969 - 22, 1970 - 25, першій половині 1971 - 12. Більше всього було притягнуто у Львівській області - 12 чол., Івано-Франківській - 8, Київській - 7, Ворошиловградській та Донецькій - по 6; Тернопільській і Кіровоградській - по 5.

Вагомими "здобутками" відзначалася діяльність органів КДБ та прокуратури України і в боротьбі з "розповсюдженням завідомо наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний устрій" (ст. 187-1), внаслідок чого в 1967 - першій половині 1971 р. було засуджено 137 громадян. З них у Ворошиловградській області - 31, Миколаївській і Донецькій по 14; Київській - 13, Харківській - 11².

Наведена статистика, на жаль, не враховує 1966 року, коли владні структури активно випробовували механізм судових репресій щодо найбільш активних учасників українського національного руху. Кинувши за ґрати в серпні-вересні 1965 р. 24 інакодумці, вони посадили 19 з них на лави підсудних. Інші з різних причин були звільнені від покарання³.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 76.

² Там само.-Арк. 78.

³ Там само.-Оп. 24, спр. 5991.-Арк. 116.

13 січня 1966 р. в Луцьку відбувся судовий процес над викладачами Валентином Морозом та Дмитром Івашенком. Спеціально підібрана в залі засідань публіка "схвально" зустріла винесений вирок - відповідно п'ять і два роки виправно-трудоих таборів суворого режиму.

В лютому 1966 р. перейняв естафету Івано-Франківський обласний суд, який засудив батька двох малолітніх дітей, вчителя Михайла Озерного до шести років ВТТ суворого режиму.

Майже одночасно проходив судовий процес у Тернополі над музейником Ігорем Геретою та вчителем Мефодієм Чубатим. Зваживши на їх покладливість, Феміда визначила їм п'ять і чотири роки ув'язнення умовно.

Наступним у судовому конвеєрі став процес у Івано-Франківську над самобутнім українським художником Панасом Заливахою. Несхожість і критичне ставлення до існуючих суспільних явищ обійшлася йому п'ятьма роками виправно-трудоих таборів суворого режиму.

В березні 1966 р. пройшла серія судових процесів у Києві, на яких до різних термінів покарання були засуджені студент Ярослав Геврич, лаборант Київського університету Євгенія Кузнецова, інженери Олександр Маргиненко та Іван Русин. Дорогою ціною каяття і відмови від товаришів здобув свободу і можливість продовжувати працювати старший науковий співробітник Інституту геофізики АН УРСР Микола Гринь¹.

23-26 березня 1966 р. відбулися судові процеси над вчителем Михайлом Масюткою, робітником, студентом-заочником ЛДУ Іваном Гелем, конструктором-модельєром Ярославою Менкуш, які були відповідно засуджені до трьох (М.Масютко, І.Гель) та двох (Я.Менкуш) з половиною років позбавлення волі.

¹ Чорновіл В. Лихо з розуму...-С. 31-273; Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору?//Київ.-1992.-№ 6.-С. 41-42; № 7.-С. 78-81; № 8.-С. 96-97, 119.

Хвилювання серед української інтелігенції викликали судовий процес над психологом Михайлом Горинем, мистецтвознавцем Богданом Горинем, філологом Мирославою Зваричевською, викладачем, кандидатом філологічних наук Михайлом Осадчим, що відбувся 13-18 квітня 1966 р. у Львові. На підтримку підсудних виступили письменники Іван Драч, Ліна Костенко, Микола Холодний, Ірина Вільде, Ростислав Братунь, Роман Іваничук, Володимир Гжицький, Роман Лубківський, Іван Дзюба, журналіст Вячеслав Чорновіл, ряд інших представників наукової та творчої інтелігенції¹. Все це не завадило суду винести підсудним невинувато суворі вироки М.Гориню - шість років ВТТ суворого режиму; Б.Гориню - чотири роки ВТТ суворого режиму; М.Осадчому - два роки ВТТ суворого режиму, М.Зваричевській - вісім місяців позбавлення волі.

У вересні 1966 р. судовим процесом над антирадянщиком змогли відзвітуватися партійні і правоохоронні органи Житомирської області. До п'яти років виправно-трудова таборів суворого режиму був засуджений початкуючий літератор, брат відомого українського письменника Валерія Шевчука, лінотипіст обласної друкарні Анатолій Шевчук. Як речовий доказ фігурувало 137 рядків відлитого на лінотипі тексту статті Є.Сверстюка "З приводу процесу над Погружальським"².

Трагічний список покараних поповнив і відомий український письменник-перекладач Святослав Караванський, якого без суду і слідства за постановою Генерального прокурора СРСР відправили в мордовські та-

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 6160. - Арк. 9-15; Батенко Т. Політичний портрет Богдана Гориня. К., 1994. - С 6-7.

²Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр. 28834-П, т. 2.-Арк. 69-71.

бори відбувати раніше визначене 25-річне ув'язнення.

Ювілейний рік 50-річчя встановлення радянської влади приніс нові жертви. За вироком Львівського обласного суду від 15 листопада 1967 р, до трьох років позбавлення волі був засуджений журналіст Вячеслав Чорновіл. Йому ставилося в провину написання книги "Лихо з розуму", розповсюдження публіцистичного твору В.Мороза "Репортаж із заповідника імені Берії".

Оцінюючи згаданий судовий вирок, І.Дзюба, І.Світличний, Н.Світлична, Л.Костенко, А.Горська в листі до вищих посадових осіб республіки, діячів культури, окремих депутатів Верховної Ради УРСР відзначали, що він "...перебуває в разючій невідповідності до матеріалів слідства і звинувачення скидається на особисту помсту, розправу наділених владою осіб над людиною, що по-інакшому думає і насмілюється критикувати дії окремих представників радянських установ тобто здійснює своє конституційне право"¹.

До свого активу органи КДБ могли занести і розправу над організаторами та учасниками підпільної антирадянської організації "Український національний фронт". Розглянувши матеріали проведеного ними слідства, Верховний суд УРСР 27 листопада 1967 р. засудив:

Дмитра Квецька - до п'ятнадцяти рр. позбавлення волі з відбуттям п'яти рр. у в'язниці, а решти десяти рр. у виправно-трудовому таборі суворого режиму, з наступним п'ятирічним засланням;

Зіновія Красівського та Михайла Дяка - до дванадцяти років позбавлення волі з відбуттям перших п'яти років у В'язРШЦ, а решти семи років у виправно-трудовому таборі, з наступним п'ятирічним засланням;

Ярослава Лесіва та Василя Кулинина - до шести

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6306,-Арк. 101-102, 106.

років ВТТ суворого режиму¹.

В Донецькій області за причетність до "УНФ" було заарештовано насипщика шахти "Росія" з м.Новоградівка Миколу Качура², у Львівській області - тимчасово непрацюючого Григорія Прокоповича, культосвітнього працівника Мирослава Меленя, інженера Івана Губку³.

Якщо згадані судові процеси отримали широкий резонанс як в Україні, так і далеко за її межами, то суд в Тернополі 24 грудня 1967 р. над двадцятидвохрічним Богданом Штойко не знайшов свого відображення в літературі. Провина останнього полягала в тому, що в серпні 1967 р. він разом з своїми товаришами Антоном Леськівим та Юрієм Кубивим "написав текст антирадянського націоналістичного документу - пародію на популярну пісню "Черемшина", в якій міститься заклик до збройної боротьби проти радянської влади"*.

Творчі поривання Б.Штойка Тернопільський обласний суд оцінив одним роком виправно-трудових таборів

* Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 7536-П, т. 15.- Арк. 276-277.

² Там само. - Спр. 8938 - П, т. 2. - Арк. 164-168.

³ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-25986, т. 4.-Арк. 101.

Знов Бандери голос чути в лісі,
Втинок я дістану в діда в стрісі,
І тихенько вирушу я плаєм,
Десть там хлопці ждуть мене за гаєм.

Приспів:
Нас сховає буйна черемшина,
Пироги принесе нам дівчина,
Україна, ненька мила і рідненька,
Жде усіх нас жде!

суворого режиму¹.

Новий 1968 рік розпочався засудженням 5 січня Івано-Франківським обласним судом тракториста колгоспу "Здобуток Жовтня"¹ Коломийського району Степана Ткача, який в ніч на 1 травня 1967 р. підняв в с.Дебеславці два жовто-блакитних прапори².

В квітні 1968 р. в Тернополі тривав суд над викладачем спеціальних предметів Копичинського сільськогосподарського технікуму бухгалтерського обліку Миколою Коцом. Останній за розповсюдження листівок у Києві, Тернополі, Підволочиську, Нововолинську, Луцьку та інших населених пунктах України отримав суворе покарання - сім років ВТТ з наступним п'ятирічним засланням³.

Оповідючи про ті умови, в яких доводилось перебувати під час слідства та судового процесу, М.Коц в листі до батька писав: "Вже сьомий місяць, тобто з 27.Х.67 р., я знаходжусь в казематі-підвалі Тернопільського КДБ. 7 місяців при електроосвітленні, без денного світла. Досить важке тут повітря, але нічого тут не зробиш, не хочеш терпіти в ярмі, то сиди в підвалі..."

Розпочнем криваву ми забаву,
Ворогів заженем до Уралу,
В синьожовтих фанах буде Київ,
Нас згадають добрим словом люди.

Так, що хлопці часу не марнуйте,
Кожен з вас гранати приготуйте,
І на клич мій з лісу почекайте,
Як подам - до мене всі рушайте.

¹* Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 64-П.-Арк. 174-176.

² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 8777-П, т. 2.-Арк. 198-199.

³ Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 6854-П.-Арк. 143-147.

Суд наді мною відбувся **11.IV.68 р.** Охороняли мене чотири автоматники. Щоб люди не почули правди, судові засідання зробили закритим. Навіть моє прохання про допуск на судові засідання Вас, як батька, а сестер як свідків, відхилили. Одним словом, робили все так, щоб ніхто нічого не знав, навіть за що судять...¹¹

В 1968-1969 рр. в Україні пройшла серія арештів та судових процесів в зв'язку з протестами українських громадян проти вторгнення радянських військ у Чехословаччину. Захищаючи право сусідньої країни на самовизначення, вони водночас домагалися свободи і для власної Батьківщини.

На початку 1969 р. Кіровоградський обласний суд засудив до шести років ув'язнення в таборах суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням кандидата фізико-математичних наук, доцента, колишнього завідувача кафедрою фізики та загально-технічних дисциплін Георгія Дубовова, який написав і розповсюдив анонімного листа - звернення до всіх патріотичних організацій Чехословаччини. "Найгуманніший в світі суд" не взяв до уваги, що Г.Дубовов внаслідок тяжкої хвороби суглобів був інвалідом II групи².

Від імені вигаданого товариства "Симоненкові друзі" поширював листівки з протестом проти агресії в Чехословаччині, русифікації України редактор Черкаського обласного управління друку, колишній помічник першого секретаря обкому партії, росіянин за національністю Михайло Ліхцов. Вироком Черкаського обласного суду від 15 жовтня 1969 р. він був засуд-

¹ Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 6854-П.-Арк. 206, 212.

² Архів УСБУ в Кіровоградській обл.-Спр. 12541-П, т. I.-Арк. 14 зв.; т. 2.-Арк. 4, 252, 313-314; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 76.

жений до **п'яти років ВТТ** суворого режиму. Лише визначенням судової колегії з кримінальних справ Верховного Суду УРСР термін ув'язнення М.Ліхцову скорочувався до трьох років¹.

Стільки ж отримав від правосуддя комірник готової продукції Тернопільського заводу мінеральних вод Іван Курилас, який дозволив собі, перебуваючи на відпочинку в санаторії с.Яблунівка Буцацького району Тернопільської області, в розмовах з відпочиваючими критикувати внутрішню і зовнішню політику СРСР, аргументуючи необхідність створення незалежної Української держави².

Не виявив милосердя до працівників Київської ГЕС Олександра Назаренка, Василя Кондрюкова, Валентина Карпенка Київський обласний суд, який 31 січня 1969 р. визнав їх винними "у виготовленні, зберіганні та розповсюдженні наклепницької літератури, проведенні антирадянської агітації в усній формі" і засудив відповідно до п'яти, трьох і півтора років позбавлення волі у виправно-трудовах таборів суворого режиму³.

Виготовлення і розповсюдження самвидаву, а також участі у створенні "Ініціативної групи по захисту прав людини в СРСР", яку підтримали відомі правозахисники Наталія Горбаневська, Мустафа Джемільєв, Сергій Ковальов, Леонід Плющ, Петро Якір, Анатолій Якобсон та інші, стали причиною засудження 26 жовтня 1969 р. до трьох років ВТТ кадрового військовослужбовця, харків'янина Генріха Алтуняна⁴. Незаба-

¹ Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12239-ФПД, т. L-Арк. 189-190; т.2.-Арк. 77.

² Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. П-914.-Арк. 82-83, 293.

³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 6111-П, т. 3.-Арк. 295-297.

⁴ ДА СБУ.-Спр. 58109-ФП, т. 7.-Арк. 29-31.

ром долю свого однодумця розділили Володимир Пономарьов, Владислав Недобора, Аркадій Левін* .

Захоплення самвидавом привело на лаву підсудних в 1970 р. молодшого наукового співробітника Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства Степана Бедрила¹, студента Київського медичного інституту Олега Бахтіярова², матросів Дніпропетровського річкового порту Івана Сокульського, Миколу Кульчинського, асистента Дніпропетровського металургійного інституту Савченка³, перекладача одного з київських ДСКБ Андрія Коробаня⁴, асистента кафедри інфекційних захворювань Донецького медичного інституту Івана Сука⁵.

Незважаючи на виняткові зусилля співробітників органів КДБ, розпалася буквально на очах справа П.Рубана та М.Голумбієвського, розглянута в закритому засіданні Сумського обласного суду в лютому 1970 р. Свідки відмовлялися від своїх показів на попередньому слідстві, вказували на порушення ряду процедурних питань. Внаслідок цього, М.Голумбієвський в скоєнні тяжкого державного злочину (ст. 62 ч. 1) був виправданий. А Петро Рубан попри будь-яку логіку подій все ж отримав суворий вирок за сукупністю статей - 222 (незаконне зберігання зброї) та 62 ч. 1 п'ять років ув'язнення⁶.

Згадана кримінальна справа була не останньою в житті Петра Рубана - одного з найвидатніших інтар-

* Суди над В.Пономарьовим, В.Недоборою та А.Левіним відбулися в березні-квітні 1970 р. у Харкові (ДА СБУ.-Спр. 58109-ФП, т. 7.-Арк. 268-272).

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-28461.

² ДА СБУ.-Спр. 58114-ФП, т. 2.-Арк. 106-107; ЦДАГО Укщіни.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 132.

³ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр.П-23335, т. 7.-Арк. 265-267,

⁴ ДА СБУ.-Спр. 69268-ФП.

⁵ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32571-ПФ, т. 3.-Арк. 144.

систів* сучасності. В 1970-1985 рр. його ще тричі під різними приводами притягали до кримінальної відповідальності. Лише принципова позиція правозахисників Андрія Сахарова, Олександра Солженіцина, Левка Лук'яненка, втручання міжнародних організацій звільнила його від відбуття повного терміну покарання, відкрила можливість для виїзду разом з родиною в США¹.

Широкий міжнародний резонанс отримала нова кримінальна справа Валентина Мороза, звинуваченого в проведенні ворожої націоналістичної пропаганди та наклепі на радянський державний та суспільний устрій". 17-18 листопада 1970 р. Івано-Франківський обласний суд засудив активного учасника українського національного руху до дев'яти років позбавлення волі (шість років тюремного ув'язнення та три роки ВТТ особливого режиму) з наступним п'ятирічним засланням. Як інформував вже наступного дня ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ П.Шелест, "в цілому судовий процес був проведений організовано"².

1971 рік залишив трагічну позначку в житті колишнього асистента кафедри філософії Ужгородського державного університету, а після звільнення з роботи оператора котельні в м.Черкаси Миколи Бондаря (засуджений до семи років ВТТ без заслання)³; культосвітнього працівника, студента педагогічного інституту Миколи Горбала (засуджений до п'яти років ВТТ суворого режиму з наступним дворічним засланням з обов'язковим поселенням на території Комі АРСР)⁴; львів'ян Семена

* Інтарсія - вид інкрустації, виконаний на дерев'яних предметах з шматочків дерева інших порід.

¹ Архів УСБУ в Чернігівській обл. - Сир. П-15252, т. 6. - Арк. 39, 46, 444.

² ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 347. - Арк. 20-21.

³ ДА СБУ. - Спр. 72253 - ФП, т. 3. - Арк. 236.

⁴ Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 11561 - П. - Арк. 95-70.

Корольчука та Євстахія Пастуха (засуджені відповідно до чотирьох років і шести місяців ув'язнення)¹. Як довела подальша практика, ці та інші процеси були своєрідною репетицією чергової хвилі політичних репресій в першій половині 70-х рр.

Сценарій генерального наступу на інакодумство містився у постановах ЦК КПРС (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.), пов'язаних з протидією нелегальному розповсюдженню "антирадянських та інших шкідливих матеріалів". Характерно, що вже через кілька днів після їх схвалення, 9 серпня 1971 р. КДБ при РМ УРСР була порушена кримінальна справа № 42 по факту виготовлення та поширення "Українського вісника".

Внаслідок проведених оперативно-розшукових заходів в поле зору органів держбезпеки потрапило певне коло осіб з Києва, Львова, Одеси, інших населених пунктів². І все ж з масовими арештами вони не поспішали. Відчувалось, що в загальному сдейарії не вистачало якогось важливого ланцюжка, який би дозволив розкрити нерозривний зв'язок "націоналістичного підпілля в Україні" з закордонними українськими центрами та організаціями.

В реалізації накреслених планів, сам того не знаючи, відповідну роль відіграв бельгійський студент Ярослав Добош, який за дорученням 34 ОУН в Бельгії, Українського допомогового комітету, Спільки української молоді та редакції журналу "Авангард" намагався зібрати і вивезти з СРСР окремі екземпляри українського самвидаву, в т.ч. фотокопії примірників "Українського вісника"³.

¹ Архів УСБУ в Львівській обл. - Сор. П. - 23335, т. 7. - Арк. 197-199.

² ДА СБУ. - Спр. 67826 - ФП, т. 3. - Арк. 53.

³ Архів УСБУ в Львівській обл. - Спр. П - 11547, т. 1. - Арк. 75-78.

Арешт Я.Добоша на початку січня 1972 р. послужив точкою відліку в проведенні масштабної операції, спрямованої проти українського національного руху.¹ До її здійснення залучалися республіканський та місцеві органи КДБ при Раді Міністрів УРСР, обласні комітети Компартії України, які регулярно інформували один одного щодо роботи в даному напрямку. Так, наприклад, бюро Львівського обкому КПУ, заслухавши на своєму засіданні 19 січня 1972 р. повідомлення начальника УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Львівській області М.Полудня "Про оперативно-чекістські заходи, проведені 10-13 січня 1972 р. щодо заарештованих емісара закордонного націоналістичного центру 34 ОУН, бельгійського громадянина Ярослава Добоша і громадян Львова та області, які займались антирадянською агітацією та пропагандою", доручило профільним відділам забезпечити "дотримання необхідного громадського порядку і правильне реагування на проведені органами КДБ заходи"¹.

Від справи Ярослава Добоша органи державної безпеки отримали все або практично все, що планували. Йдеться і про задокументовані його контакти з Зіновією Франко, Стефанією Гулик, Леонідом Селезненком, Іваном Світличним, і "щиросердне каяття", і гучну прес-конференцію, проведену за дорученням ЦК КП України 2 червня 1972 р. у Києві директором РАТАУ Віктором Горкуном², і про докладні газетні публікації з претензійною назвою "Українські буржуазні націоналісти - найманці імперіалістичних розвідок"³.

Повністю використавши Я.Добоша в політичних, ідеологічних і оперативних цілях, КДБ при Раді Мініс-

¹ ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 17, спр. 216. - Арк. 1.

² Там само. - Оп.25, спр. 641. - Арк. 197.

³ Радянська Україна. - 1972. 3 червня.

трів УРСР зініціював указ Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1972 р. про його звільнення від кримінальної відповідальності і "видворення" за межі СРСР. Бельгійський підданий вже їм був не потрібен. На черзі стояла робота з власними "націоналістами".

Першими на себе прийняли удар Ніна Строкатова, Олексій Притика, Олексій Різників, Зіновія Франко, Іван Дзюба, Іван Світличний, Василь Стус, Євген Сверстюк, Микола Плахотнюк, Зіновій Антонюк, Вячеслав Чорновіл, Стефанія Шабатура, Микола Холодний, Михайло Осадчий, Іван Гель, Ігор та Ірина Калинці, Данило Шумук, Григорій Чубай, Леонід Селезненко, Олесь Сергієнко, Леонід Плющ, Володимир Рокецький та ін. Причому кожен з них зустрів його покладаючись лише на власну мужність, самовідданість, готовність до кінця пройти обраний тернистий шлях.

Не витримав напору і зголосився дати "щиросердні" свідчення про свою "злочинну" діяльність Леонід Селезненко. З сторінок газет переконували в своїй лояльності до радянської влади онука Великого Каменяра Зіновія Франко, самобутній поет Микола Холодний. Все це дозволило їм уникнути тюремних нар.

Більше року протримався критик і літературознавець Іван Дзюба, заарештований 18 квітня 1972 р. Щоб зламати опір авторитетного українського дисидента в хід були пущені всі можливі засоби: від широкого засудження в засобах масової інформації до залякування родини. Не готовий до таких правил гри, І Дзюба у жовтні 1972 р. звернувся до Президії Верховної Ради УРСР з проханням про помилування, визнавши всю свою колишню діяльність "політично шкідливою".

Одним з перших прохання І Дзюби "підтримав" голова КДБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Федорчук, який в своєму листі до ЦК КП України від 2 листопада 1973 р. цинічно заявляв, що "...помилування Дзюби Пре-

зидією Верховної Ради УРСР, його особистий виступ в пресі з засудженням своєї антирадянської діяльності і викриттям антирадянської сутності українського націоналізму, відмова від колишніх своїх поглядів, серйозно скомпрометують його перед зарубіжними центрами ОУН і націоналістичними елементами в республіці, поставлять Дзюбу в стан ізоляції і недовір'я зі сторони націоналістичних елементів, що буде сприяти остаточному його ідейному роззброєнню, перевихованню і відриву від націоналістичного середовища" * .

Менш поблажливими і гуманними були владні структури до всіх інших заарештованих, засуджених до різних термінів позбавлення волі. Наприклад, судова колегія в кримінальних справах під головуванням Г. Дишеля 2 квітня 1973 р. засудила бібліотекаря Київського холодокомбінату № 2 Надію Світличну до чотирьох років позбавлення волі у ВТТ суворого режиму, незважаючи на те, що вона як мати-одиначка мала на своєму утриманні трирічну дитину. По сім років позбавлення волі з наступним п'ятирічним засланням отримали Іван Світличний та Євген Сверстюк² .

З інформації ЦК Компартії України, ЦК КПРС від 23 квітня 1973 р. про ідеологічну роботу, інших аналогічних документів вищого політичного керівництва, правоохоронних органів, довідуємось про "здобутки" українських чекістів, які лише за ст.62 ч. 1 в 1972-1973 рр. кинули за ґрати близько 70 дисидентів³ . Серед них: письменників Василя Рубана та Василя Захарченка, науковців Євгена Пронюка, Василя Лісового та Анатолія Здорового, священика Василя Романюка, друкарку Любов Середняк, студентів Василя Овсієнка, Степана Сапеляка, Зоряна Попадюка, Ярослава Микитку, журналіста

1 ЦЦАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1475.-Арк. 60.

2 Там само.-Оп. 25, спр. 877.-Арк. 74-79.

3 За даними СБУ,

Валерія Марченка, медсестру Ірину Сенік, лікарів Лідію Гук, Семена Глузмана, робітника Дмитра Гринька, інженера Василя Долішнього, сина командира УПА Романа Шухевича - Юрія Шухевича та ін.¹

Незважаючи на такі "вагомні результати", діяльність органів КДБ України викликала певні нарікання як з боку ЦК КПРС, ЦК КПУ, обласних комітетів партії, так і союзного керівництва спецслужбою.

Зокрема, 18 січня 1972 р. бюро Дніпропетровського обкому КПУ під головуванням першого секретаря Олексія Ватченка, заслухавши і обговоривши звіт УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Дніпропетровській області, зазначило, що "...в результаті серйозних упущень і промахів у політико-виховній роботі серед особового складу УКДБ мають місце серйозні недоліки в оперативній роботі, відсутня належна наступальність у боротьбі з ідеологічною диверсією, неглибоко вивчаються процеси в середовищі українських і єврейських буржуазних націоналістів, недостатньо ведеться робота серед осіб, які потрапили під вплив буржуазної ідеології і особливо серед творчої інтелігенції і молоді"².

Ряд прикрих зауважень на адресу республіканського апарату та місцевих органів КДБ було висловлено під час бесіди членів політбюро ЦК КПУ з першими секретарями обкомів партії 20 червня 1972 р. Особливе невдоволення обласних партійних керівників викликала їх недостатня проінформованість щодо оперативно-чекістських заходів³.

На активізації діяльності органів КДБ наполягала постанова політбюро ЦК КПУ від 20 лютого 1973 р. Основний акцент робився в ній на необхідності вивчення

* Національні відносини в Україні у ХХ ст...-С. 409-413.

² ЦЦАГО України.-Ф. 1, оп. 17, спр. 126.-Арк. 24-25.

³ Там само.-Спр. 127.-Арк. 41.

ситуації в середовищі колишніх учасників ОУН-УПА, "зміцнення" політично зрілими кадрами окремих ідеологічних установ та організацій, на роботу в які проникли націоналістично настроєні особи"¹.

Виходячи з настанов вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, КДБ при Раді Міністрів УРСР вимагало від своїх обласних управлінь прискіпливіше ставитись до "оунівських авторитетів". В першу чергу це стосувалося УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Львівській області, в якому налічувалось 242 справи оперативного обліку на осіб згаданої категорії².

Хоча наведений вище факт взятий нами з публікації в газеті "За вільну Україну", яка не знайшла свого офіційного підтвердження органів КДБ, його достовірність не викликає ніяких сумнівів. Вже в другій половині 70-х рр. в ряді областей України були доведені до суду справи українських націоналістичних організацій, які спиралися на традиції ОУН. Серед них: в Тернопільській області - "Армія" (1974 р. Василь Триш)³; Івано-Франківській області - "Гомін" (1975 р. Михайло Слободян)⁴, "Український національний фронт" (1979 р. Микола Крайник)⁵.

В цей же період зазнали репресій в судовому порядку за розповсюдження самвидаву Микола Гамула, Роман Гайдук, Микола Гуцул⁶, Оксана Попович та інші.

В 1976 р. нове оперативне розгортання отримала "справа Блок" (блок українського націоналістичного

* ЦЦАГО України.-Ф. 1, он. 16, спр. 166.-Арк. 26-27.

² За вільну Україну.-1992.-15 лютого.

³ Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 13326-П.-Арк. 389-391.

⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 37534-П, т. 3.-Арк. 378-387.

⁵ Там само.-Спр. 7535-П, т. 25.-Арк. 284.

⁶ Там само.-Спр. 6111-П, т. 3.-Арк. 352-355.

підпілля з закордонними націоналістичними організаціями), органічно пов'язана з "справою Я.Добоша" та її відгалуженнями. 21 липня 1976 р. колегія КДБ при Раді Міністрів УРСР заслухала питання "Про стан розробки об'єктів "справи Блок" та заходи по її поліпшенню" і рекомендувала своїм обласним управлінням активізувати зусилля по нейтралізації націоналістичних елементів¹.

Як свідчить колишній помічник першого секретаря ЦК КПУ Віталій Врублевський, особливе зацікавлення в подальшій реалізації "справи Блок" виявляв голова КДБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Федорчук, який на цьому "заробив" вищу державну нагороду СРСР - орден Леніна².

Керівник української спецслужби виступив також ініціатором нанесення превентивного удару по організаторам і учасникам гельсінського руху. На основі подання КДБ при Раді Міністрів УРСР, голова союзного КДБ Ю.Андропов та Генеральний прокурор СРСР Р.Руденко 2 січня 1977 р. звернулися до ЦК КПРС з доповідною запискою, в якій запропонували одного з керівників Української Гельсінської групи, "...проживаючого в Києві Руденка М.Д. заарештувати і притягнути до кримінальної відповідальності за ст. 62 КК УРСР (відповідно ст. 70 КК РРФСР), але слідство провести не в Києві, а в Донецьку, для чого наявні процесуальні підстави". 25 січня 1977 р. політбюро ЦК КПРС схвалило пропозиції, викладені в записці Ю.Андропова та Р.Руденка³.

Суд над членами УГГ Миколою Руденком та Олексом Тихим відбувся 23 червня-1 липня 1977 р. подалі від

* Скільки тайнаків було?//За вільну Україну.-1992.-15 лютого.

² Врублевський В. Владимир Щербицкий...-С. 160.

³ Альбац Е. Мина замедленного действия... Приложения.

людських очей в червоному куточку Дружківського змішторгу. Його сценарій не містив в собі якихось нових моментів, хоча і ряд епізодів виглядав досить незграбно. Наприклад, і зараз залишається загадкою звідкіля в оселі матері О.Тихого з'явився бойовий карабін системи "Маузер" німецького виробництва без будь-яких відбитків пальців, і чому саме Тихий, а не власниця будинку мав нести кримінальну відповідальність за ст. 222 ч. 1 КК УРСР (незаконне зберігання зброї).

Подібних недоречностей в справі чимало. Однак це не завадило судовій колегії Донецького обласного суду під головуванням Е.Зінченка засудити Олексу Тихого за сукупністю ст. 62 ч. 2 КК УРСР та ст. 222 ч. 1 КК УРСР до десяти років позбавлення волі у виправно-трудовах таборів суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням. Сім років ВТТ суворого режиму і п'ять років заслання судова колегія визначила, керуючись ст. 62 ч. 1 КК УРСР, інваліду Великої Вітчизняної війни, талановитому українському письменнику Миколі Руденку* .

Як з'ясувалося, судовий фарс в Дружківці виявився лише початком розправи над Українською гелсінською групою. За відомостями українських і міжнародних організацій в 1978-1981 рр. було ув'язнено більше 20 учасників Української гелсінської групи. В липні 1978 р. до десяти років ВТТ та п'яти років заслання було засуджено одного з лідерів УГГ Левка Лук'яненка. В цьому ж році без особливого розголосу у невеликому містечку Василькові поблизу Києва відбувся суд над Мирославом Мариновичем та Миколою Матусевичем. їх діяльність в українському правозахисному русі оцінювалась сімома роками ВТТ суворого режиму та п'ятьма роками заслання.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, сир. 1548.-Арк. 40-41.

1979 рік^вирвав з лав УТГ Василя Овсієнка, Олесь Бердника, Йосипа Зісельса, Петра і Василя Січків, Василя Стрільціва, Юрія Литвина. Роком пізніше суворі вироки отримали Ольга Гейко-Матусевич, Микола Горбаль, Віталій Калиниченко, Петро Розумний, Василь Стус, Вячеслав Чорновіл. Судовий розгляд справ Оксани Мешко, Івана Кандиби, Ярослава Лесіва, Івана Сокульського відбувся в 1981 р.

Характеризуючи сплановані репресії проти активу Гельсінської групи, необхідно звернути увагу на такі основні моменти.

По-перше, спостерігається винесення надзвичайно жорстких вироків, на основі ст. 62 ч. 2. Зокрема, Л.Лук'яненко, В.Овсієнко, В.Калиниченко, І.Кандиба, І.Сокульський отримали по десять років ВТТ і п'ять років заслання.

По-друге, напередодні Московської олімпіади владні структури намагалися всіляко скомпрометувати українських правозахисників, відверто фабрикуючи справи за кримінальними статтями. Наприклад, Василь Овсієнко, Юрій Литвин були притягнуті до відповідальності за опір працівникам міліції при виконанні обов'язків по охороні громадського порядку (ст. 188-1 ч. 2). Микола Горбаль та Вячеслав Чорновіл звинувачувались у спробі згвалтування (ст. 117 КК УРСР). Петра Розумного штучно підвели під ст. 222-3 КК УРСР (зберігання холодної зброї), а Василя Січка та Ярослава Лесіва майстерно "підтягнули" до ст. 229, пов'язаної з виготовленням, зберіганням та збутом наркотичних речовин. Все це дало підставу Вячеславу Чорноволу заявити, що "...КДБ в останній період почав практикувати інакший бузувірський спосіб для ізоляції і дискредитації політичної опозиції, перетворюючи інакодумців у хуліганів, гвалтівників, розкрадачів, наркоманів тощо. Особливо старається в цьому український КДБ, штучно перетворивши у кри-

мінальників майже весь другий склад Української гельсінської групи"¹ ;

Складається також враження, що існувала таємна директива КДБ СРСР, яка вимагала якомога довше утримувати правозахисників у в'язницях і таборах. Так, не встиг Петро Січко відбути визначений йому в грудні 1979 р. трирічний термін покарання, як в 1982 р. його очікував новий вирок за ст. 187-1² . Василь Стрільців, потрапивши за ґрати в 1979 р. за порушення паспортного режиму (ст. 186 КК УРСР), в 1982 р. безпосередньо в таборах був засуджений до шести років ВТТ суворого режиму, але вже за антирадянську агітацію та пропаганду (ст. 62 КК УРСР)³ . Подібні приклади не поодинокі.

Таким чином, в кінці 70-х - на початку 80-х рр. в Україні була здійснена чітко спланована операція, спрямована проти українського правозахисного руху, опозиції в Україні.

В контексті згаданої операції слід, на нашу думку, розглядати подальші заходи, спрямовані на нейтралізацію інтелектуального ядра українського національного руху. В грудні 1979 р. відбувся суд над науковцем Юрієм Бадзьо, який насмівся осмислити минуле і сучасне України в своєму трактаті "Право жити". Ініціатива людини, небайдужої до власної Батьківщини була оцінена сімома роками ВТТ суворого режиму і п'ятирічним засланням. Неспокійно почувала себе і вся родина Ю.Бадзьо. Його дружина - Світлана Кириченко на початку 80-х рр. притягалася до відповідальності за відмову дати свідчення на суді проти Василя Стуса, отримувала застереження у відповідності з Указом Пре-

¹ Українська Гельсінська група 1978-1982...-С. 853.

² Там само.-С. 660.

³ Архів УСБУ в Полтавській обл.-Спр. 17608-С, т. I.-Арк. 1.

зидії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р. за антирадянську діяльність, яка полягала в тому, що вона не могла і не хотіла змиритися з жорстокою і несправедливою долею свого чоловіка та його однодумців. Мужню жінку не раз лякали кримінальною відповідальністю за тунеядство, хоча жодна з установ та організацій, в які вона зверталася, порадившись з "компетентними" органами, не хотіла брати на роботу одіозну особу.

Пасинку українського правозахисника Сергію Драчуку, студенту 4-го курсу КДУ, довелося покласти на стіл комсомольський квиток за категоричну відмову засудити вчинки матері і вітчима¹.

Об'єктивний погляд на історію України та перспективи її розвитку, викладені в декларації товариства "Українці за вихід з СРСР", дорого коштував вчителю фізики з села Піщаний Брід Добровеличківського району Кіровоградської області Петру Чорному, якого Кіровоградський обласний суд в січні 1980 р. на підставі ст. 62 ч. 1 КК УРСР засудив до шести років ВТТ суворого режиму. На представників правосуддя не вплинуло ні тяжке кардіологічне захворювання підсудного внаслідок перенесеного інфаркту, ні бойові медалі "За отвагу", "За взяття Берлина", ні позитивні характеристики педагога з багаторічним стажем².

Географія судових процесів проти інакодумців в 1980 р. була досить широкою. У Львові до десяти років ВТТ суворого режиму і п'яти років заслання за розповсюдження українського самвидаву засуджено Василя Курила³. В Чернігові п'ять років таборів та три роки заслання

¹ Вести из СССР. Права человека. Мюнхен-Брюссель, 1982.-Т. 1.-С. 226, 446, 456, 544; т. 2.-С. 295.

² Архів УСБУ в Кіровоградській обл.-Спр. 12755-П, т. 1.-Арк. 16,41;т.2.-Арк. 251,284.

³ Вести из СССР...-Т. 1.-С. 467.

ня отримав інженер "Черніговпромбуду" Анатолій Бедарьков, який настійно шукав виходу з тієї задушливої атмосфери, породженої тоталітарним режимом¹. В Одесі обласний суд визначив три роки ВТТ Василю Барладяну. Як і перший, свій другий термін покарання він отримав за те, що не хотів змиритися з занепадом української культури, не міг погодитися з принизливим становищем інтелігента в наскрізь заідеологізованому суспільстві².

Особливого значення надавали владні структури судовому процесу над видавцями "Українського вісника" (№ 7-8) лікарем-стоматологом з м.Червонограда Степаном Хмарою, відповідальним секретарем "Українського біохімічного журналу" Олесем Шевченком, старшим інженером Київського виробничого об'єднання "Електронмаш" Віталієм Шевченком. Характерно, що в ході судового засідання в грудні 1980 р. фігурували не лише політичні звинувачення, а й робилися спроби представити українських патріотів користюлюбцями, здирниками тощо. Так, в справі С.Хмари фігурували епізоди, пов'язані з заняттям його приватним підприємництвом.

Вдало скомпонувавши звинувачення, 24 грудня 1980 р. судова колегія в кримінальних справах Львівського обласного суду на чолі з Є.Крючковим-Дворецьким засудила Степана Хмару за сукупністю статей 62 ч. 1 та 150 КК УРСР до семи років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах суворого режиму та п'яти років заслання; Віталія Шевченка - до семи років позбавлення волі у ВТТ суворого режиму та чотирьох

* 3 Архів УСБУ в Чернігівській обл.-Спр. П-14457, т. 2.-Арк. 338.
1 В мире Василя Барладяну-Бырладника//Наша Республика.- 1995.-№37.

років заслання (ст. 62, ч. 1); Олеся Шевченка - до п'яти років позбавлення волі у ВТТ суворого режиму та трьох років заслання¹.

В 1981 р. черговий термін ув'язнення отримали Володимир Гандзюк, Микола Плахотнюк, Генріх Алтунян, Григорій Приходько, Зіновій Антонюк.

В цьому ж році сумну статистику засуджень інакходумців поповнив викладач Ужгородського університету Павло Кампов. Хоча в останньому випадку і фігурувала чисто кримінальна стаття (стаття 83 ч. III - розкрадання державного майна) політична підоснова згаданого судового процесу ні в кого не викликала сумніву. Одинадцять років до цього П.Кампов вже притягався до кримінальної відповідальності за розповсюдження листівок від імені "Партії відродження Прикарпатської Руси" з закликом бойкотувати на виборах кандидатів в депутати від Комуністичної партії, написання досить нестандартної книги "Двадцять п'ять років подій і розчарувань"².

Очевидно, що саме розчарування вивело на вулицю токаря заводу "Арсенал" Валерія Кравченка, який 5 грудня 1980 р. перед Спаською вежею Кремля розгорнув транспарант з текстом "Брежнев - кровопивця!" Аналогічні демонстрації проводив він і перед будинком ЦК Компартії України. Внаслідок цього у 1981 р. за сукупністю трьох статей - однієї політичної і двох чисто кримінальних, В.Кравченко був засуджений до чотирьох років ВТР.

Не схильний до прилюдних демонстрацій робітник-електрозварник Василь Розлуцький довірив свої іо-

* Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-57316, т. 18.-Арк. 117-152; Касьянов Г. Вказ.праця.-С. 146-147.

² Вести из СССР...-Т. 2.-С. 67-68; т. 3.-С. 126-127.

³ Зайцев Ю. ДисидентиУ/Молодь України.-1995.-6 квітня.

чуття паперу, написавши полемічні за змістом "Карпатські повісті", вірші "Коли минуло 40 років", "Іван Мазепа" та інші. Критики від радянської юриспруденції кваліфікували їх як антирадянські документи і визначили автору за ст. 187-1 три роки виправно-трудо-вих таборів¹.

Серед судових процесів, які чи не найбільше привернули увагу світової демократичної громадськості в 1981 р., став суд над дружиною відомого українського дисидента М.Руденка - Раїсою, яка після засудження чоловіка активно продовжувала правозахисну діяльність. Подібний крок з боку радянського керівництва розцінювався міжнародними організаціями як повна зневага до прав людини, відсутність готовності йти на будь-які компроміси².

Свою безкомпромісність владні структури довели і при вирішенні долі Ганни Шевчук з м.Біла Церква Київської області, яка була засуджена до трьох років ВТТ за участь в петиційній кампанії, збір інформації стосовно українського правозахисного руху³.

Написання петицій, заяв, листів до вищих органів державної влади та державного управління, засобів масової інформації, лідерів зарубіжних країн, на ім'я відомих радянських правозахисників, лягло в основу звинувачення за ст. 62 ч. 1 КК УРСР майстра Черкаського заводу "Будмашина" Леоніда Малишева, засудженого 8 грудня 1981 р. до п'яти років позбавлення волі і трьох років заслання⁴.

Кілька судових процесів відбулося в 1982 р. Скрупульозно готувався суд у Львові над Михайлом Гори-

*Вести из СССР...-Т. 1.-С. 420.

¹ Там само.-С. 557, 575, 582.

² Там само.-Т. 2.-С. 11.

⁴ Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12240-ФПД, т. 4.-Арк. 225.

нем. Відчувалося, що його організатори почували себе не дуже впевнено, оскільки прилучали до справи епізоди п'ятнадцятирічної давності. В останній момент був пущений в хід сумнівний документ "Соціальні дослідження русифікації в Україні", підкинутий М.Гориню. Разом з тим хиткість звинувачень не викликала заперечення у судової колегії, очолюваної вже знайомим нам Є.Крючковим-Дворецьким. Не вдаючись в подробиці, вона винесла Гориню суворий вирок - десять років позбавлення волі і п'ять років заслання¹.

Своєрідним судом над переконаннями можна вважати процес над вчителем української мови та літератури, вихователем Тереховлянської спеціальної школи-інтернату Тернопільської області для слабозорих дітей Володимиром Андрушком. Останній, особливо не криючись, висловлювався за вихід України з складу СРСР і створення незалежної Української держави. З метою привернення уваги до національно-культурних проблем українського народу В.Андрушко зважився на безпрецедентний крок, розвісивши саморобні плакати з текстом "Хай живе незалежна соціалістична Україна!" при в'їзді в Київ з боку Житомирського шосе. Не знав він, що саме цього кроку чекали від нього оперативні працівники КДБ, які разом з "дружинниками", з'явилися рано-вранці (о 6 годині 30 хвилин) в безлюдному місці (13 км Житомирського шосе) і затримали "небезпечного державного злочинця". Суд, що відбувся в Тернополі 3 березня 1982 р. засудив педагога до п'яти років позбавлення волі в таборах суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням².

За аналогічні злочини в 1982 р. до кримінальної відповідальності притягалися музикант з м.Ковеля Волин-

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-22678, т.б.-Арк. 158.

² Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 7220-П, т. 3.-Арк. 341-346.

ської області Анатолій Турченко (2 роки ВТТ); колишній політв'язень з Івано-Франківщини Василь Шзурак (10 років ВТТ особливого режиму); фізик з Одеси Сергій Бутов (5 років ВТТ і 2 роки заслання); студент КДУ Сергій Набока, кияни - ендокринолог Інна Чернявська, математик Лариса Лохвицька, перекладач Леонід Мілявський (3 роки ВТТ)¹, старший інженер Чернігівського облздороввідділу Микола Малиновський².

Після повернення з таборів знову почалися неприємності у Зіновія Антонока, якого 25 жовтня 1982 р. народний суд Московського району м.Києва засудив за "тунеядство" до одного року ВТТ суворого режиму³.

Вкрай прискіпливо розглядалася 28 червня 1983 р. Вінницьким обласним судом справа вчителя з Могилів-Подільського Вілена Лисенка. В його неопублікованих віршах і висловлюваннях відшукали наклепи на радянський державний та суспільний лад, сподівання на його повалення. Як наслідок - три роки виправно-трудових таборів⁴.

Хроніка правозахисного руху зберегла свідчення про засудження в 1984 р. киян Володимира Белікова (7 років ВТТ та 5 років заслання)⁵ / Геннадія Кишкіна (3 роки ВТТ)⁶, радіоінженера Остренка з м.Риги, покараного за ст. 62 КК УРСР за свою націоналістичну діяльність в М.Запоріжжі⁷.

¹ Вести из СССР...-Т. 1.-С. 534; Т. 2.-С 36, 111, 147.

² Архів УСБУ по Чернігівській обл.-Спр. П-14693, т. 1.-Арк. 260; т. 3.-Арк. 360.

³ Вести из СССР...-Т. 2.-С. 167.

⁴ Зайцев Ю. Дисиденти/УМолодь України.-1995.-6 квітня.

⁵ Вести из СССР...-Т. 4.-С. 25.

⁶ "Октябрьский праздник для меня как грех..."//Киевские ведомости.-1995.-11 октября; Курнос Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті - перша половина 80-х рр. XX ст.)-К., 1994.-С. 115-117.

⁷ Вести из СССР...-Т. 3.-С. 119.

В цьому ж році, 14 березня, отримав черговий термін ув'язнення талановитий журналіст і перекладач Валерій Марченко, який закінчився для нього трагічно. У вересні 1984 р. тяжко хворого на нирки Валерія переправили літаком з табору до ленінградської лікарні для в'язнів ім.Гааза. Однак і там, перебуваючи під пильним наглядом працівників КДБ, він не зміг отримати необхідну медичну допомогу. 7 жовтня 1984 р. у 37-річному віці В.Марченко помер, залишивши нащадкам свої надії і сподівання на духовне відродження України¹. "...Ми висловлюємо глибокий жаль і обурення в зв'язку з передчасною смертю Валерія Марченка, - заявив Президент США Рональд Рейган, - його мужня боротьба за людську волю надихає усіх нас. Його загибель ставить нас перед фактом трагічного становища людських прав у Радянському Союзі - становища, яке засуджують усі американці"².

Незважаючи на атмосферу таємничості, міжнародним правозахисним організаціям стали відомі подробиці засудження 15 лютого 1985 р. старшого лейтенанта однієї з військових частин, дислокованих в м.Загорську Московської області, українця за національністю Григорія Куценка. Військовослужбовець отримав чотири роки ВТТ суворого режиму за те, що насмілювався знайомитись з самвидавом, розповсюджувати твори Солженіцина, а також в колі своїх товаришів твердити, "...що Україна буцімто може існувати і без СРСР"³. Ще суворіший вирок - 5 років ВТТ суворого режиму за ст. 62 отримав старший лейте-

¹ Малаш М. Рабом не став...//Золоті ворота.-1991.-№ 3.-С. 145-152.

² Марченко В. Листи до матері з неволі...-С. 449.

³ Куценко Г. Спогади //Визвольний шлях - 1991. - №10. -С. 1254-1263

нант Сергій Корнієнко. Як свідчить Ю.Зайцев, в 1987 р. він ще утримувався в таборах¹.

Наступні судові процеси проходили вже тоді, коли країна, отримавши згори необхідну директиву одноставно опанувала невідомі досі для неї поняття - "нове політичне мислення", "перебудова", "демократизація", "гласність". Очевидно, саме "нового політичного мислення" бракувало судовій колегії Черкаського обласного суду, яка в травні 1985 р. засудила до шести років ВТТ суворого режиму і трьохрічного заслання головного економіста колгоспу ім.Чиковані Звенигородського району Черкаської області Василя Плосконоса. Із звинувачувального висновку довідуємось, що він від імені "Комітету партії народної єдності вільної України" поширював антирадянські документи, в яких твердив про пригноблення української нації, відсутність елементарних прав і свобод, "переслідування кращих синів і дочок України"².

Повільно доходили нові віяння і до працівників Львівщини. Інакше як пояснити вирок Львівського обласного суду, який засудив за ст. 187-1 до двох років ув'язнення виконроба Івана Жулинчука. І вже зовсім незрозумілим здається нам судовий процес у Житомирі в грудні 1986 р., в ході якого чи не в останнє в юридичній практиці України щодо робітника текстильної фабрики Михайла Алексеєва застосована ст. 62, за якою підсудному визначалось чотири роки ВТТ суворого режиму³.*

¹ Зайцев Ю. Дисиденти//Молодь України.-1995.-6 квітня.

² Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12236-ФПД, т. І.-Арк. 3-6; т. 3.-Арк. 340-343.

³ Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр, 28835-П, т. Ю.-Арк. 461.

* Ю.Зайцев, спираючись на поточну правозахисну літературу невірно називає термін покарання М.Алексеєву 10 років ВТТ і 5 років заслання.

Наведені нами приклади необхідним чином розкривають практику боротьби владних структур з інакодумством, внаслідок якої у в'язницях і таборах опинилися найбільш активні та послідовні учасники українського національного руху, що прагнули об'єднати зусилля для створення умов вільного розвитку України, а також окремі громадяни, котрі більш рішуче висловлювали своє невдоволення існуючим державним й суспільним ладом.

По-справжньому єзуїтським засобом придушення інакодумства залишалась в досліджуваний період каральна психіатрія, яка спиралась на спеціальні, вироблені на замовлення, науково-медичні концепції, ряд завжди покладливих лікарів, зневаживших, виголошену після студентської лави, клятву Гіпократа.

При цьому не варто вважати каральну психіатрію, винаходом останніх чотирьох десятиріч. Примусове лікування та ізоляція "бунтарів" в психіатричних лікарнях активно застосовувались в СРСР і в 20-30-х рр., хоча й не отримали такого розголосу. До 1945 р. функції медичних в'язниць, в тому числі і для українських політв'язнів, виконували окремі відділки звичайних психіатричних лікарень системи Народного комісаріату охорони здоров'я. Однак, вже в перші повоєнні роки на базі відповідних лікувальних закладів Ленінграду і Казані розгорнули свою діяльність спеціальні психіатричні лікарні системи Міністерства внутрішніх справ СРСР¹.

На початку 60-х рр. збільшення випадків примусових госпіталізацій, відомча неузгодженість поставили на порядок денний створення спеціальної психіатрич-

¹ Архів Головного інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ України (далі - АПБ МВС України). - Ф. 3, оп. 1,спр. 257.-Арк. 258.

ної лікарні в Україні. Міністр внутрішніх справ УРСР Іван Головченко в 1962 р. намагався заручитися підтримкою Голови Ради Міністрів України Володимира Щербицького у створенні такого закладу на базі судово-експертного відділення Київської психіатричної лікарні ім.академіка Павлова¹.

Розширення функцій каральної психіатрії обумовило подальші кроки в цьому напрямку. їх обґрунтування було викладене, зокрема, в 1967 р. у доповідній записці ЦК КПРС голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Андропова, Генерального прокурора СРСР Руденка, міністра внутрішніх справ СРСР Щолокова, першого заступника міністра охорони здоров'я СРСР Данилова про розширення мережі лікувальних закладів для психічно хворих.

Підтримавши викладені у згаданому документі пропозиції, секретаріат ЦК КПРС своєю постановою від 6 жовтня 1967 р. доручив Держплану СРСР внести пропозиції про виділення додаткових капіталовкладень на 1968-1970 рр. для будівництва нових та розширення наявних психіатричних лікарень, зобов'язав уряди РРФСР та УРСР, Московську Раду, виконкоми Ленінградської та Київської обласних та міських Рад "відшукати додаткові площі для переобладнання їх під спеціальні психіатричні заклади, а також негайно вирішити питання госпіталізації проживаючих в Москві, Ленінграді, Києві психічно хворих громадян, зі сторони яких можливі суспільно небезпечні дії". 17 січня 1968 р. рішення вищого політичного керівництва без застереження проштампувала президія Ради Міністрів СРСР².

Враховуючи, що ініціатором доповідної записки ЦК КПРС виступав ніхто інший як голова КДБ при Раді

¹ АГІБМВС України. - Ф. 3, оп. 1, спр. 261.-Арк. 108.

² ЦЗСД.-Картотека постанов Секретаріату ЦК КПРС.

Міністрів СРСР, можна бути переконаним в тому, що його перш за все турбували проблеми дискредитації і суцільної ізоляції інакодумців.

Відома журналістка Євгенія Альбац в своїй оригінальній книзі вказує на ще одну доповідну записку Ю. Андропова ЦК КПРС від 29 квітня 1969 р., в якій викладався план використання мережі психіатричних лікарень для захисту "радянського державного і суспільного ладу"¹.

Очевидно, російська журналістка, стверджуючи наявність такого плану, все ж мала рацію, оскільки вже на початку лютого 1970 р. аналогічний комплекс питань почав активніше ставити Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР.

Як переконуємось з доповідної записки голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ, наполягаючи на розширенні мережі психіатричних закладів і навіть створенні "спеціальних трудових колоній для психічно хворих громадян, схильних до здійснення небезпечних антигромадських вчинків", він перш за все мав на увазі опікуваних його відомством осіб.

Керівник спецслужби, як не парадоксально, був глибоко переконаний в тому, що збільшення спеціальних психіатричних лікарень сприятиме скороченню "розповсюдження злісних антирадянських документів, вчинення хуліганських написів в громадських місцях, зменшенню кількості листів, направлених в різні інстанції"².

Генерала В. Нікітченка перш за все хвилював "стан здоров'я" Олексія Горошка з Кіровограда, Ольги Коновалової з Донецька, затриманих за розповсюдження антирадянських листівок; Бориса Ісаєнка з м. Харкова,

¹ Альбац Є. Вказ. праця.-С. 157.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 370.-Арк. 5, 11.

Йосипа Маневича з м.Кам'янець-Подільського Двана Караваєва з Кіровограда, надсилає листи, заяви, петиції на адресу керівництва СРСР та УРСР, міжнародних організацій, Івана Грищука з м.Вишгорода, який скликав стихійний мітинг протесту будівників Київської ГЕС¹.

Цілком очевидно, що врахувати інтереси органів охорони здоров'я, покликаних стояти на варті інтересів хворого і силових структур, зацікавлених у всьому вдосконаленні механізму каральної психіатрії, було нелегко. Це засвідчило бродіння в процесі розробки нормативної бази для примусової госпіталізації громадян. Досить розпливчасто виглядав спільний наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР та Міністерства внутрішніх справ СРСР № 345/209 від 15 травня 1969 р. "Про заходи по попередженню громадсько небезпечних дій психічно хворих"². Не могла назвати речі своїми іменами і "Інструкція по невідкладній госпіталізації психічно хворих, що становлять громадську небезпеку", затверджена 26 серпня 1971 р. Міністерством охорони здоров'я, погоджена з Генеральною прокуратурою СРСР та Міністерством внутрішніх справ СРСР. Тому всі без виключення випадки примусової госпіталізації, як зауважує правозахисник Анатолій Корягін, здійснювались всупереч існуючим нормативним документам³.

Наскільки активно працював конвеєр примусового лікування, а точніше "соціально-медичного перевиховання" на рубежі 60-70-х рр., довідуємось з інформації від 2 листопада 1971 р. за підписом Прокурора УРСР Ф.Глуха, голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Федорчука, Голови Верховного Суду УРСР А.Якименка.

¹ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 370.-Арк. 6-8.

² Там само.-Арк. 14.

³Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034144, т. 3.-Арк. 2.

Лише в 1967 - першому півріччі 1971 рр. за антирадянську пропаганду та агітацію, розповсюдження наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний лад в судовому та позасудовому порядку, через правоохоронні та медичні органи було примусово госпіталізовано 249 громадян¹.

Серед тих, хто в 60-80-х рр. відчув на собі всі досягнення та нововведення каральної психіатрії були - Микола Скоков, Василь Кондрук, Павло Скочок, Василь Триш, Василь Спиненко, Микола Сорокін, Борис Ковгар, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Григорій Токаюк, Федір Король, Анатолій Лупиніс, Анатолій Ільченко, Ольга Ющенко, Віктор Зеркальцев, Любов Настусенко та багато інших.

Особливу небезпеку несли в собі масові операції, здійснювані напередодні важливих громадсько-політичних або міжнародних заходів - з'їздів, візитів лідерів зарубіжних країн, спортивних змагань. Наприклад, сотні тисяч киян та зарубіжних гостей, що спостерігали в столиці України за програмою XXII Олімпійських ігор, навіть не здогадувались про митарства 320 громадян, примусово запроторених в психіатричні лікарні напередодні великого спортивного свята².

Разом з тим, було б невірним вважати, що злочини проти людини, етапування у в'язниці і табори кращих представників інтелігенції, накладення гамівної сорочки на інакодумців залишалися непоміченими серед громадськості, не знаходили відгуку в українському суспільстві.

Вже в листопаді 1965 р. до ЦК КПРС та ЦК Компартії України надійшов лист, підписаний кінорежисером Сергієм Параджановим, авіаконструктором Олегом Антоновим, композиторами Віталієм Кирейком, Платоном

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 79.

² АПБ МВС України.-Ф. 54, оп. 1, спр. 556.-Арк. 170,

Майбородою, письменниками Ліною Костенко, Іваном Драчем, Леонідом Серпиліним. За його загальним спокійним тоном проглядаються рішучі нотки. "...Створилася тривожна атмосфера, - говорилося в листі - в якій ширяться найрізноманітніші, часом фантастичні й панічні чутки й домисли. Ми вважаємо, що слід розвіяти їх публічними роз'ясненнями по суті справи з боку відповідних державних органів. Ми стурбовані тим, що всі ці події відібраються негативно на станові українського культурного життя, зокрема на настроях творчої молоді. Вважаємо також, що в наш час, коли відновлені ленінські принципи соціалістичної демократії, ми вправі сподіватися відкритого публічного розгляду цієї справи - як гарантії справедливості"¹.

Через кілька місяців, в лютому 1966 р., спокій владних структур знову порушили З.Франко, М.Коцюбинська, Г.Кочур, І.Драч, І.Дзюба, Ф.Жилко, Б.Антоненко-Давидович, В.Чорновіл та ще 70 їх товаришів. Останні безпосередньо звернулись до Прокурора УРСР Ф.Глуха, голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченка і висловили своє глибоке занепокоєння подальшою долею заарештованих Валентина Мороза, Дмитра Іващенко, Михайла Озерного, Івана Світличного, Панаса Заливахи, Богдана Гориня, Михайла Косіва, Івана Геля та інших.

Вагоме слово на захист свого побратима по творчому цеху Панаса Заливахи сказали члени Спілки художників України С.Кириченко, О.Данченко, Ю.Якутович, Л.Семикіна, Г.Зубченко, Г.Севрук, В.Кушнір, А.Горська, В.Зарецький, А.Німенко².

Подібно вибуху небувалої сили прозвучав у березні

¹ Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору?//Київ.-1990.-№ 7.-С. 55.

² Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору?//Київ.-1990.-№ 7.-С. 56-57.

1968 р. у високих владних коридорах "лист 139"* на ім'я Генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва, Голови Ради Міністрів СРСР О.Косигіна, Голови Президії Верховної Ради СРСР М.Підгорного.

"...Факти говорять **про** те, - зазначалося в листі, - що здійснювані в останні роки політичні процеси стають **формою** придушення інакодумців, формою придушення громадської активності і соціальної критики, вкрай необхідної для здоров'я будь-якого суспільства. Вони свідчать про посилення реставрації сталінізму..." Під колективною заявою стояли підписи членів-кореспондентів АН УРСР, докторів фізико-математичних наук, професорів А.Скорохода, Ю.Соколова, Ю.Березанського, А.Ситенка, К.Толпиго; доктора фізико-математичних наук, професора, лауреата Зієнінської премії А.Лубченка; доктора філологічних наук О.Білецького; кінорежисера, лауреата міжнародних кінофестивалей С.Параджанова; кандидата фізико-математичних наук І.Дзюба; літераторів І.Світличного, І.Дзюби, Г.Кочура, В.Шевчука, Л.Костенко, М.Коцюбинської, Б.Харчука, З.Франко, Є.Сверстюка, В.Стуса, В.Коломіяця, І.Драча, М.Вінграновського, В.Некрасова; кандидата історичних наук М.Брайчевського; мистецтвознавця Р.Корогодського; робітника Я.Кендзьора; педагога Л.Орел; члена Спілки композиторів України

* Ініціаторами написання листа та збору підписів виступили завідувачий лабораторією Інституту кібернетики АН УРСР Віктор Боднарчук, доцент Київського державного університету ім.Т.Шевченка Михайло Білецький, літератори Іван Світличний та Іван Дзюба, старший науковий співробітник Інституту ядерних досліджень АН УРСР Юрій Цехмістренко та його дружина, молодший науковий співробітник Інституту напівпровідників АН УРСР Ірина Заславська (ДА СБУ.- Спр. 58109-ПФ, т. 3.-Арк. 151-153; 166-168; спр. 69260-ФП, т. б.-Арк. 31, 219).

Л.Ященка та багатьох інших¹.

Для того, щоб хоч якось приглушити широкий громадський резонанс, викликаний появою листа, перший секретар ЦК КПУ П.Шелест доручив апарату, партійним органам на місцях, керівництву Академії наук України, творчих спілок серйозно розібратися з тими, хто своїм авторитетом підтримав "жменьку відщепенців"².

Незважаючи на різноманітні проробки, залякування, утиски, українська еліта так і не сприйняла офіційну точку зору, не відвернулася від політв'язнів, не залишила їх наодинці з собою. І вищому політичному керівництву, і спецслужбам було добре відомо про існування фонду допомоги переслідуваним*, створеного з ініціативи Вячеслава Черновола та Івана Світличного. Вищезначений "фонд" матеріально підтримували письменники А.Малишко, О.Гончар, О.П'янов, перекладач Ю.Кочержинський, історики М.Брайчевський, О.Компан та інші³.

Письменниця Любов Забашта, історики Олена Апанович та Олена Компан зібрали 600 крб. для придбання житла поету Миколі Холодному. Українські художники з ініціативи Алли Горської склали 400 крб. на теплий одяг Панасу Заливасі. Свої невеликі заощадження надсилали з Канади для підтримки українських інакодумців дочка Івана Франка - Ганна Франко-Ключко, викладач Квебецького університету, історик Роман Сербии, вчителька музики Тетяна Ткаченко та інші.

На початку 70-х рр. серед київської інтелігенції виникла ідея оформлення передплати періодичних видань для ув'язнених. Кошти на реалізацію цього задуму також

¹ ЦДАГО України.-Ф. І, оп. 25, сир. 127.-Арк. 72-83.

² Там само.-Спр. І.-Арк. 164; спр. 4.-Арк. 270-271.

* В документальних матеріалах та літературі зустрічається також назва "Громадська каса".

³ Національні відносини в Україні у XX ст...-С. 410.

збиралися "по колу"¹.

Незмінною залишалася і моральна підтримка українських дисидентів. Наприклад, коли у вересні 1965 року була порушена кримінальна справа проти Івана Світличного за розповсюдження літературних творів поета Василя Симоненка², на захист літератора став голова СНУ Олесь Гончар. 10 листопада 1965 р. він відвідав першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста і намагався переконати партійного лідера республіки в необхідності створення належних умов для праці таких "талановитих молодих людей як Іван Світличний та Іван Дзюба"³.

Відомий український перекладач, автор численних перекладів Дж.Бокаччо, Й.Гете, У.Шекспіра Микола Лукаш не тільки не захотів в 1972 р. приєднатися до кампанії засудження Івана Дзюби, а й виступив в Спілці письменників України з заявою, в якій назвав арешт літературного критика незаконним і висловив бажання відбутися покарання за нього⁴.

Як не намагалися владні структури наглухо закрити **двері** психіатричних лікарень, інформація про чинимі в них безчинства ставали надбанням громадськості.

Свій високий лікарський обов'язок виконав до кінця лікар-психіатр Київської міської станції швидкої допомоги Семен Глузман*. На початку 70-х рр., спи-

¹ ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 12.-Арк. 278, 344, 336, 339, 344; спр. 69260-ФП, т. 2.-Арк. 239-240.

² Там само. Т. 8.-Арк. 1-2.

³ Шелест П.Е. ...Да не судимы будете...-С. 256.

⁴ Коваль В. "Ласкаво прошу дозволити мені відбутися замість нього ув'язнення"У/Дніпро.-1991.-№ 11-12.-С. 198-199.

* За правозахисну діяльність С.Глузман засуджений в жовтні 1972 року Київським обласним судом за ст. 62 КК УРСР до 7 років ВТТ суворого режиму і 3 років заслання (ДА СБУ.-Спр. 69267-ФП, т. 9.-Арк. 339).

раючись на допомогу адвоката С.Калістратової* письменника Віктора Некрасова, численні свідчення приватних осіб, які близько знали генерала Петра Григоренка, він зумів провести заочну судово-психіатричну експертизу відомого правозахисника, направленою в 1970 р. на примусове лікування¹. Його висновки повністю спростовували діагнози московських світил з Інституту судової психіатрії ім.В.Сербського, які, забувши про медичну етику, слухняно виконували соціальне замовлення**.

Виходячи з наслідків незалежної судово-психіатричної експертизи письменник В.Некрасов делікатно запитав головного судово-психіатричного експерта країни, академіка А.Снежневського наскільки досвід і становище в науці дозволяють йому хмиритися з існуючим беззаконням.

Чимало особистих зусиль для викриття злочинів каральної психіатрії доклав кандидат медичних наук, лікар-психіатр Харківського обласного психоневрологічного диспансеру Анатолій Корягін. З грудня 1979 р. він увійшов як консультант до "Комісії по розслідуванню використання психіатрії в політичних цілях", що фун-

* Адвокат П.Григоренка Софія Калістратова таємно перенесла з кримінальної справи і передала через В.Некрасова С.Глузману всі без виключення матеріали психіатричних експертиз (Миф о застое. - Л: Лениздат, 1991. - С. 226-227).

¹ ДА СБУ.-Спр. 69267-ФП, т. 2.-Арк. 101, 149; Дивна, дика професія - опір злу//Україна.-1990.-№ 33.-С. 14.

Директор Державного наукового центру соціальної і судової психіатрії ім.В.Сербського, створеного на базі колишнього Інституту судової психіатрії доктор медичних наук Тетяна Дмитрієва в своєму інтерв'ю хоча і частково виправдовувала дії своїх колег, але все ж таки була змушена визнати існування в 60-х - на початку 80-х років розширювального підходу до встановлення неосудності серед дисидентів (Мы тихо сходим с ума...//Аргументы и факты.//-1995.-№ 6.-С. 3).

кціонувала в **Москві з 1977 р.** Остання направляла А.Корягіну для проведення незалежних експертиз громадян, що зазнавали перелідувань, використовувала висновки харківського лікаря в своїй правозахисній діяльності¹.

Власні спостереження, спілкування з людьми, вдумливе ставлення до кожного конкретного випадку, дозволила Анатолію Корягіну виступити з суворо документованою, публіцистичною за своїм характером, працею "Пацієнти мимоволі", яка розкривала механізм використання психіатрії в боротьбі з інакодумством*.

Як переконуємось, нагальну необхідність надання допомоги в'язням психіатричних лікарень усвідомлювало все більше число наших співвітчизників. Зокрема, Анатолій Гланц з Горлівки Донецької області намагався ініціювати створення фонду ім. Чаадаєва** , який би ставив за мету надання матеріальної допомоги жертвам психіатрії та їх сім'ям, а також публікацію відомостей про госпіталізації в психіатричні лікарні за політичними мотивами².

¹ Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034144-П, т. I.-Арк. 72 зв., 109-110; Независимый психиатрический журнал.-1992.-III-IV.-С. 7.

* За правозахисну діяльність А.Корягін засуджений в червні 1981 р. Харківським обласним судом за ст. 62 ч. 1 КК УРСР, ст. 218 ч. 1 КК УРСР до 7 років ВТТ суворого режиму та 5 років заслання. В своїй заяві з приводу арешту лікар писав: "...Результати організованого наді мною слідства і суду наперед вирішені. Я відмовляюсь брати в них будь-яку участь, оскільки розглядаю їх як приклад кричущого беззаконня, яким завжди є переслідування, втілене в форму юридичної акції. (Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034144-П, т. 3.-Арк. 78; т. 5-Арк. 187).

** Чаадаєв Петро Якович (1794-1850) - російський мислитель та публіцист, автор критичної праці "листи про філософію історії", яка отримала негативну реакцію правлячої верхівки. "Височайшим повелінням" оголошений божевільним і відлучений від суспільного життя.

²Вести из СССР...-Т. 4.-С. 158.

Член Української Гельсінської групи Йосип Зісельс, використовуючи розрізнені відомості вів докладну картотеку ув'язнених в психіатричних лікарнях, намагався довести зібрану інформацію до відома міжнародних організацій. Лише арешт 8 грудня 1978 р. завадив йому завершити розпочату працю

Результати роботи правозахисників по викриттю злочинів каральної психіатрії були настільки вагомими, що їх важко було заперечити, незважаючи на неймовірні зусилля таких "придворних психіатрів" як А.Снежневський, Г.Морозов, Е.Бабаян, М.Вартанян та інших. Світове лікарське товариство все більше відверталось від своїх радянських колег, які діяли на догоду владоможців.

Вже в 1971 р. на Всесвітньому конгресі з психіатрії у Мексиці радянська психіатрична школа зазнавала критики з боку провідних вчених зарубіжних країн. В січні 1976 р. в Женеві за участю 56 відомих психіатрів був заснований "Ініціативний комітет проти зловживань психіатрією в політичних цілях", який сподівався організувати обговорення питань "про зловживання психіатрією в СРСР".

Принципову позицію зайняв Королівський коледж психіатрів у Великобританії. В травні 1976 р. на його з'їзді було прийнято рішення звернутися до учасників VI Всесвітнього конгресу в Гонолулу (США) з вимогою засудити "систематичне використання психіатрії в СРСР в політичних цілях". Для вивчення свідчень зловживання психіатрією при Королівському коледжі створювалась спеціальна робоча група².

На Генеральній асамблеї Союзу французьких пси-

¹ Архів УСБУ в Чернівецькій обл.-Спр. П-7302, т. I.-Арк. 1, т. 2.-Арк. 34.

² ЦЗСД.-Ф. 89, пер. 37, спр. 50.-Арк. 22-23.

хологів була прийнята резолюція з вимогою "припинення використання психіатрії в репресивних цілях".

Єдине, що могла протиставити радянська сторона авторитетній думці вчених з світовим ім'ям, так це комплекс ідеологічних і пропагандистських заходів, викладений в секретному листі до ЦК КПРС від 22 жовтня 1976 р. міністра охорони здоров'я СРСР, академіка Бориса Петровського. Останній, передбачав не стільки виправлення існуючого становища, скільки націлював на використання різноманітних каналів для розповсюдження вигідної для СРСР інформації. Не випадково ж "План заходів по протидії здійснюваній на заході антирадянській кампанії з приводу "використання психіатрії в СРСР у політичних цілях" розроблявся безпосередньо під керівництвом головного ідеолога КПРС М.Сулова та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андропова¹.

Різного роду політичні та ідеологічні кампанії не могли зламати волю і самих політв'язнів. Перебуваючи у в'язницях, таборах, психіатричних лікарнях, вони продовжували чинити опір режиму. Далеко від України, за колючим дротом продовжували діяти Українська гельсінська група, в яку вступали все нові й нові члени. Ширилася і петиційна кампанія, яка нараховувала кілька тисяч петицій, заяв, скарг, листів.

Українські політв'язні, блокуючись з правозахисниками інших республік колишнього СРСР, активно домогалися статусу політв'язня, в нелюдських умовах відстоювали власну гідність.

В ряді випадків, не маючи змоги приборкати непокірних, владні структури обирали для себе менше зло, наважившись випустити на Захід найбільш активних

¹ ЦЗСД.-Ф. 89, пер. 37, спр. 50.-Арк. 22-23.

правозахисників.

За пропозицією Комітету держбезпеки СРСР, схваленою постановою ЦК КПРС від 16 листопада 1978 р. в обмін на засуджених в США радянських розвідників Черняєва та Енгера були відпущені п'ять дисидентів і серед них Валентин Мороз.

Бажаючи хоча б частково зберегти власний престиж, керівництво СРСР представило цю акцію як "видворення" з країни злісних кримінальних злочинців, позбавивши їх радянського громадянства¹.

Одночасно з цим усіма можливими засобами підштовхувалися до еміграції учасники Української гелісінської групи Ніна Сгрокатова, Святослав Караванський, Петро Вінс, Петро Григоренко, Володимир Маленкович, Надія Світлична, які в кінці 70-х - на початку 80-х рр. були змушені залишити рідну землю. Однак, перебуваючи далеко від Батьківщини, вони не зрадили ідей і принципів своєї боротьби. Ніякі переслідування, ув'язнення, видворення не могли примусити звернути з обраного шляху тих, хто свідомо став на нього заради майбутнього України, українського і всіх інших народів, які пов'язали з нею свою долю.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що в кінці 50-х - першій половині 80-х рр. політичні репресії в Україні, хоча і поступалися періоду 20-х - першої половини 50-х рр. за своїми масштабами, однак набували не менш потворних форм. Все це найнегативнішим чином вплинуло на духовне життя республіки, сприяло поступовому ствердженню в ній атмосфери байдужості і нігілізму. Водночас ніякі переслідування не звели нанівець український національний рух, що продовжував залишатися тією силою, навколо якого гуртувалося все здорове і прогресивне в українському суспільстві.

¹ ЦЗСД.-Ф. 89, пер. 25, спр. 38.-Акр. 1-3.

ПІСЛЯМОВА

Аналіз документальних матеріалів, опублікованої літератури, інших важливих джерел переконують в тому, що в Україні в другій половині 1950—80-х рр. існувала і протидіяла режиму реальна опозиція, представлена українським національним рухом, національними рухами окремих найбільш чисельних національних меншин, різними релігійними течіями, що послідовно виступали за дотримання конституційних прав і свобод.

Цілком очевидно, що найбільш організованою і згуртованою силою виступив український національний рух, що об'єднав навколо себе представників передової української інтелігенції, інтелектуальної еліти суспільства, палких прихильників української ідеї в різних регіонах республіки. Незважаючи на свою неоднорідність, наявність серйозних розбіжностей в думках і поглядах, баченні перспектив подальшого розвитку нації, український національний рух завжди тяжів до об'єднання, самоорганізації, прагнув розширити свій вплив на суспільно-політичне життя досліджуваного періоду. Це засвідчило створення цілого ряду невідконтрольних владним структурам організацій, об'єднань, гуртків, високий рівень поширюваного "самвидаву", намагання встановити необхідні контакти з іншими опозиційними силами в Україні, інших республіках колишнього СРСР, міжнародними правозахисними організаціями.

Надзвичайно важливим в діяльності українського національного руху стало вироблення легальних форм боротьби. Останнє знайшло своє вираження в широкій петиційній кампанії, формуванні громадських організацій на захист окремих політв'язнів, створенні Української Гельсінської групи, яка діяла на основі підписаних радянським керівництвом Гельсінських угод. Для досягнення своїх кінцевих цілей український національний рух тісно взаємодіяв з іншими неконформістськими силами в Україні.

Серйозну силу уявляв собою рух за відновлення Укра-

їнської греко-католицької церкви, який виник практично відразу після неканонічного Львівського Собору 1946 року. Наявні факти свідчать про те, що понад 40 років УГКЦ продовжувало діяти в підпіллі, зберігаючи свою організаційну структуру, маючи підтримку значного числа віруючих.

Важливо, що рух за відновлення УГКЦ, висуваючи перед собою конкретні релігійні цілі, з часом піднявся до усвідомлення завдань активної боротьби за державну незалежність України. Прикладом цього можуть служити теоретична та богословська спадщина таких відомих пастирів як Й.Сліпий, В.Величківський, Р.Бахталовський та інших, програмні вимоги “Комітету правозахисту віруючих і церкви”, поширюваний релігійний “самвидав”.

Таким чином, наявність серйозної опозиції в Україні в другій половині 50—80-х рр. можна вважати не лише реально існуючим фактом, а й з повним правом говорити про її велику і різнопланову діяльність, спрямовану на демократизацію всіх сторін суспільного життя, піднесення державотворчих процесів, формування політичної і правової культури у співвітчизників.

При цьому, хоча союзне і республіканське партійно-державне керівництво офіційно не визнавало наявність будь-якої опозиції режиму, характеризуючи її представників як “відщепенців”, “кримінальних злочинців”, “агентів іноземних розвідок”, воно послідовно проводило боротьбу з неконформістськими силами. В досліджуваний період була сформована необхідна правова база для боротьби з інакодумством, яка спиралася на сумнозвісні 62; 187; 138; 209 статті Кримінального кодексу УРСР. Цьому ж був підпорядкований розгалужений каральний апарат, створений на основі V Управління КДБ СРСР та його місцевих підрозділів, формувань інших правоохоронних органів. Важливу роль у функціонування репресивної машини відіграла каральна психіатрія, пов’язана з групою судово-психіатричних експертів, зневаживших і розтоптавших високу клятву Гіпократів.

На жаль, сьогодні ще не сказано останнього слова у дослідженні форм і методів боротьби владних структур

з інакодумством. Ще чимало найганебніших злочинів потребують своєї політичної і правової оцінки. Однак вже сьогодні можна з повним правом твердити, що політичні репресії другої половини 1950—80-х років хоча і поступалися перед репресіями початку 50-х років, однак набували не менш потворних форм. Внаслідок цього у в'язницях і таборах, спеціальних психіатричних лікарнях опинилися найбільш активні діячі національних та релігійних рухів, всі, хто за своїми переконаннями не могли і не хотіли коритися жорсткій і всевладній системі.

Цілком очевидно, що дане дослідження є лише одним з перших кроків в розробці великої і важливої проблеми, пов'язаної з діяльністю опозиції “постсталінської доби”. Потребують свого подальшого поглибленого вивчення окремі течії в національних та релігійних рухах, теоретична та епістолярна спадщина найбільш активних діячів опозиції. Спеціального розгляду вимагають нелегальні організації, групи та формування, що діяли в різних регіонах України.

Рівень наукових досліджень згаданої тематики вимагає і відповідного методичного та організаційного забезпечення, об'єднання зусиль архівних, бібліотечних та музейних працівників. Зокрема, свосчасним стало б видання тематичних оглядів джерел центральних та місцевих державних і відомчих архівів, бібліографічних покажчиків. Нові підходи, на нашу думку, повинні домінувати також у формуванні музейних експозицій, в яких висвітлення діяльності опозиційних сил здійснюється досить поверхово і побіжно.

Реалізація цих та інших завдань дозволить усвідомити важливі процеси, які передували проголошенню Української незалежної держави, служили провісниками національного і духовного піднесення українського народу.

Наукове видання

Олег Григорович Бажан — кандидат історичних наук;

Юрій Зіновійович Данилюк — кандидат історичних наук.

Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті роки)

Видання підготували:

Комп'ютерний набір — *А.І.Шейко*

Оригінал-макет — *Л.А.Гречина*

Художнє оформлення — *В.І.Кірдо*

Підписано до друку_30/03/ Формат 60x84 1/16.

Ум. друк. арк. _13.72_ Обл. вид. арк. 14.16_

Тираж 500_. Зам. 89_ 2000 р.

Ціна договірна.

Поліграфічна дільниця Інституту історії України НАН України, Київ-1, вул.Грушевського, 4.

ББК 633 (4 УКР) 63-4

Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. **Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті роки).** — К.: Інститут історії України НАН України. — 2000. — 232 с.

В монографії на великому документальному матеріалі досліджуються шляхи та основні етапи українського національного руху в кінці 1950-х років — 1980-х років, висвітлюються основні форми опору тоталітарному режиму в сфері національної політики, а також репресивні заходи державного керівництва СРСР та УРСР, спрямовані на придушення інакodomства.

Науковий редактор - доктор історичних наук,
професор *О.П.Решет.*

Рецензенти: доктор історичних наук *О.О.Нестуля,*
доктор історичних наук *Є.М.Склярєнко*

ISBN 966-02-1531-2

г Інститут історії України
НАН України, 2000.